

ВІДПОВІДАЛЬНА
ПОЛІТИКА
В СУЧАСНІЙ
УКРАЇНІ:
ІЛЮЗІЇ ТА РЕАЛІЇ

**Національна академія наук України
Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса**

**ВІДПОВІДАЛЬНА ПОЛІТИКА
В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ:
ІЛЮЗІЇ ТА РЕАЛІЇ**

Монографія

**Київ
2021**

УДК 323: 316.4 (477)

В 42

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України (протокол № 7 від 23 грудня 2021 р.)

Рецензенти:

Перегуда Є. В. – завідувач кафедри політичних наук Київського національного університету будівництва та архітектури, д. політ. н., проф.

Шульга О. М. – провідний науковий співробітник Інституту соціології НАН України, д. соціол. н.

Явір В. А. – провідний науковий співробітник Інституту держави і права ім. В. М. Корецького, д. політ. н.

В 42 Відповідальна політика в сучасній Україні: ілюзії та реалії / за ред. О. М. Майбороди. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. 252 с.

ISBN 978-966-02-9881-1

Колективна монографія присвячена проблемі, яка є однією з найбільш обговорюваних в українському суспільстві – про залежність між характером політичного правління і соціально-економічним становищем. У фокусі книги ключове у цій проблемі питання – про рівень суспільної відповідальності правлячого класу країни і його основних сегментів, таких як політичні партії, правлячий режим, бізнес-корпорації, духовні та інтелектуальні лідери та ін. Проаналізовано ступінь усвідомлення правлячим класом своєї відповідальності і готовності діяти відповідально за найближчі і віддалені наслідки своїх дій. Аналіз проілюстровано ситуацією у ряді політичних і духовних сфер, стан яких має важливе значення для виходу із кризи і для консолідації громадян заради цього виходу.

Монографія підготовлена за результатами наукового проекту "Суспільна відповідальність у політичній діяльності в сучасній Україні: стан і тенденції", виконаного в рамках цільової програми наукових досліджень "Суспільний ідеал і політичні інтереси в сучасній Україні".

УДК 323: 316.4 (477)

© Колектив авторів, 2021

ISBN 978-966-02-9881-1

© Інститут політичних і етнонаціональних

DOI: 10.53317/978-966-02-9881-1 досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021

National Academy of Science of Ukraine
Kuras Institute of Political and Ethnic Studies

**RESPONSIBLE POLICY
IN MODERN UKRAINE:
ILLUSIONS AND REALITIES**

Kyiv
2021

UDC 323: 316.4 (477)

B 42

Recommended for publication by the Academic Council of Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (Report № 7, December 23, 2021)

Reviewers:

***Yevgen V. Pereguda** – Doctor of Political Science, Professor, Head of the Department of Political Science, Kyiv National University of Construction and Architecture*

***Oleksandr M. Shulga** – Doctor of Sociology, Leading Scholar, Institute of Sociology, National Academy of Science of Ukraine*

***Vira A. Yavir** – Doctor of Political Science, Leading Scholar, Koretzky Institute of State and Law, National Academy of Science of Ukraine*

B 42 Responsible policy in modern Ukraine: illusions and realities /

O. Mayboroda, ed. Kyiv : Kuras Institute of Political and Ethnic Studies, NAS of Ukraine, 2021. 252 p.

ISBN 978-966-02-9881-1

The collective monograph is devoted to the one of most discussed in Ukrainian society problem that concerns the relationship between the character of political governing and socio-economic situation. The focus of the book is key problem to this question – about the level of social responsibility of the country ruling class and its main segments, such as political parties, ruling regime, business corporations, spiritual and intellectual leaders, etc. The book contains analysis of the degree of the ruling class awareness of their responsibility and of their willingness to act responsibly the immediate and long-term consequences of their actions. The analysis is illustrated with situation in a number of political and spiritual spheres, the situation in which is important for overcoming the crisis and for consolidating citizens to find way out.

The monograph was prepared based on the results of the research project "Social Responsibility in Political Activity in Modern Ukraine: Status and Trends", carried out within the framework of the target research program "Social Ideal and Political Interests in Modern Ukraine". The book is intended for scientists, politicians, and both post- and undergraduate students of political science, as well as for everyone who is interested in the peculiarities of political development of Ukraine.

UDC 323: 316.4 (477)

ISBN 978-966-02-9881-1

DOI: 10.53317/978-966-02-9881-1

© Author's team, 2021

© Kuras Institute of Political and Ethnic Studies, 2021

ЗМІСТ

Передмова**Розділ 1. Політичні актори перед моральним вибором**

- 1.1. Політична риторика "євромайданівців"
і "зелених": співвідношення щирості і популізму
Горбатюк М. В...... 9
- 1.2. Реформи 2014–2020 рр. : мотиви, цілі, наслідки
Бевз Т. А...... 45

Розділ 2. Політичні альтернативи розвитку країни

- 2.1. Політичні партії та бізнес-структури в Україні:
підсумки діяльності
Кармазіна М. С. 74
- 2.2. "Європейці" та "євразійці" в середині українського
правлячого класу
Римаренко С. Ю...... 112

**Розділ 3. Імперативи суспільної відповідальності
у масовій психології**

- 3.1. Українські ЗМІ в утвердженні
суспільної моралі
Шайгородський Ю. Ж. 131
- 3.2. Політичне виховання і політична мораль
в Україні
Мачуський В. В...... 166
- 3.3. "Неподолане минуле" як проблема політики
в сучасній Україні
Шаповал Ю. І. 188
- 3.4. Релігія у публічному просторі: релігійні інститути
перед викликами політичних процесів в Україні
Єленський Є. В. 215
- Післямова*..... 247

CONTENT

Preface

Chapter 1. Political actors before moral choice

- 1.1. Political rhetoric of "Euromaidan" and "Green":
the ratio of sincerity and populism
Mykola V. Gorbatyuk9
- 1.2. Reforms of 2014–2020: motives, goals, consequences
Tetiana A. Bevz45

Chapter 2. Political alternatives for the country's development

- 2.1. Political parties and business structures in Ukraine:
results of activities
Maria S. Karmazina74
- 2.2. "Europeans" and "Eurasians" in the middle of Ukrainian
ruling class
Sergiy Yu. Rymarenko112

Chapter 3. Imperatives of social responsibility in mass psychology

- 3.1. Ukrainian media in approving public morality
Yuriy Zh. Shaihorodskiy131
- 3.2. Political education and political morality in Ukraine
Valeriy V. Machusky166
- 3.3. "The Invincible Past" as a Problem of Politics
in Modern Ukraine
Yuriy I. Shapoval188
- 3.4. Religion in public space: religious institutions
before the challenges of political processes in Ukraine
Victor Y. Yelensky215
- Afterword**247

ПЕРЕДМОВА

Тридцять років життя у самостійній державі не принесли українському суспільству тих результатів, на які він сподівався, коли відгукнувся на заклик до незалежності. Парадоксальність, із кафкіанським забарвленням, ситуації, у якій перебуває Україна, полягає в тому, що за формальними атрибутами її суспільно-політичний лад, яким він сформувався у процесі облаштування держави, майже не відрізняється від суспільно-політичного ладу країн, яких прийнято відносити до передових демократій. В Україні міцно утвердився плюралізм у політичній, ідеологічній, культурній, конфесійній сферах. Правова система гарантує економічний захист людини, свободу підприємницької діяльності, громадської та політичної участі. Порядок формування влади відкриває можливості для вільної конкуренції програм розвитку країни по висхідній лінії, а для громадян – можливість обрати із них найбільш переконливі і реалістичні.

В той же час, у суспільних настроях домінує невдоволення життям, незмінно, з року в рік, більшість громадян вважає, що справи у країні рухаються у неправильному напрямі, розуміючи під цим низький рівень і низьку якість життя, хронічно високий рівень безробіття, широкі масштаби корупції і бюрократичного свавілля, поглиблення соціальної прірви, поширення медичних і соціальних хвороб, слабку систему захисту країни від зовнішньої загрози і т. д. Уже давно усвідомлено головне джерело кризової ситуації – повзучий занепад реального сектору економіки, який проявляється і низькими обсягами промислового виробництва, і збереженням відставання його технологічного оснащення вимогам, що їх ставить світовий ринок. Між тим, саме реальний сектор економіки, виробництво матеріального продукту може дати основу для розв'язання найгостріших проблем – максимального забезпечення населення робочими місцями, зниження собівартості продукції, а значить і цін, підвищення заробітної плати і пенсій як головного джерела для вирішення громадянами проблеми свого життєзабезпечення і т. п.

Публічні дискусії з питання про причини кризового стану перехідних суспільств тривають уже кілька десятиріч. Найбільш авторитетна і поширена точка зору полягає у тому, що загальну відповідальність за усі негаразди перехідного періоду несуть політичні інститути та інституції державної влади та управління. Від ступеня їхньої сили залежить порядок у суспільстві як головна умова вирішення завдань транзиту.

Слушність цієї точки зору навряд чи можна поставити під сумнів. Разом з тим, у разі постановки питання про провідну роль політичної сфери суспільства стосовно економічної і соціальної було б необачним звужувати коло відповідальних за розвиток країни тільки до політичного правління і державного управління. Врешті-решт, управління суспільством здійснює не тільки державна влада, а значно масштабніший актор – правлячий клас. Він включає не тільки політиків, які тримають сьогодні у своїх руках владу, а також великий бізнес, лідерів політичних партій, найбільш авторитарних духовних та інтелектуальних лідерів, які опікуються морально-психологічною атмосферою у країні. Силою обставин саме на них покладена відповідальність перед суспільством за розв'язання його ключових проблем.

Результати національного поступу залежать від ступеня усвідомлення правлячим класом своєї відповідальності за найближчі і віддалені наслідки своїх дій. Тільки правлячий клас здатен забезпечити збіг формальних, зовнішніх ознак демократичного процесу із ознаками, які притаманні державам добробуту. Ступінь суспільної відповідальності політичного класу України можна проілюструвати аналізом ситуації у ряді політичних і духовних сфер, стан яких має важливе значення для виходу із кризи і для консолідації громадян заради цього виходу.

РОЗДІЛ 1

Політичні актори перед моральним вибором

1.1. ПОЛІТИЧНА РИТОРИКА "ЄВРОМАЙДАНІВЦІВ" І "ЗЕЛЕНИХ": СПІВВІДНОШЕННЯ ЩИРОСТІ І ПОПУЛІЗМУ

Низка політичних, економічних, соціальних криз, що неодмінно супроводжували Україну всю її 30-літню історію, двояко впливали на населення держави. З одного боку, вони породжували незадоволення громадян поточним станом справ і формували потужний запит на справедливість, єдині правила гри для всіх, чесну і прозору політику. У цих умовах пасіонарні прошарки населення за підтримки зацікавлених еліт намагалися досягти бажаного шляхом напівсилової зміни влади, так як це було у 2004 та 2014 рр. З іншого боку, в умовах слабкості громадянського суспільства і пасивності основної маси населення елітним групам завжди вдавалося відновлювати status quo. Відсутність обіцяних змін, суперечливі і суттєво нижчі очікуваних соціально-економічні результати, отримані на тлі глибокого розчарування у владі, не лише посилювали нігілістичне сприйняття вітчизняного сьогодення і породжували розчарування у політиці як необхідному елементі суспільного життя, але й створювали живильний ґрунт для поширення популізму, безвідповідальної політичної риторики щодо швидкого покращення життя українців.

У Україні популізм, крім традиційного для нього декларування нереальних обіцянок, характеризується також "антиістеблїшментською" риторикою – використання у негативному контексті категорій "влада", "елїта", "олїгархи", чим підмінюється змагання різних проєктів розвитку суспільства.

Підтвердженням цьому є риторика провідних кандидатів під час виборчих кампаній. Так, у 2014 р. основним меседжем П. Порошенка на президентських виборах було гасло "Жити по-новому". Саме цей ключовий заклик об'єднав різні соціальні групи. П. Порошенко намагався не вступати в суперечки й не

займатися чорним піаром, щоб уникнути асоціації з минулим. Він не взяв участь у дебатах із Ю. Тимошенко, адже вся риторика конкурентки говорила про те, що П. Порошенку будуть нав'язувати суперечку про минуле, це не відповідало його стратегії позиціонування, і іміджеві втрати були б більшими, ніж через неучасть у дебатах. Фінальним акордом кампанії стала джинса, яка була поширена у різних ЗМІ із однаковою назвою "Петро Порошенко стане Президентом ще в першому турі виборів"¹.

Узагальненням політичної риторики усіх "євромайданівських" сил може бути інавгураційна промова П. Порошенка, виголошена 7 червня 2014 р. Її зміст чітко відображав тогочасну політичну та соціально-економічну ситуацію в Україні і пропонував бачення президента щодо розвитку держави у найближчі роки. Ключовими темами, до яких звертався промовець, були потреба населення у мирі і безпеці та породжених Євромайданом прагнень до демократизації, євроінтеграції, законності, подолання корупції та оновлення влади².

Основною метою на посаді П. Порошенко оголосив "зберегти і зміцнити єдність України", "забезпечити тривалий мир і гарантувати надійну безпеку". Для її досягнення він пропонував мирний план для Донбасу, що полягав у звільненні від відповідальності протестувальників, непричетних до кримінальних злочинів, "контрольований коридор для російських найманців", "діалог з мирними громадянами"³.

До жителів Донбасу П. Порошенко демонстративно звернувся російською мовою, обіцяючи їм "свободное использование ... русского языка", "не делить украинцев на правильных и неправильных", "уважительное отношение к специфике регионов. К

¹ Золотарьова Я. Історія виборів: у травні 2014 року українці обрали Президента в першому турі. URL: https://www.oporaua.org/article/vybory/election_history/vybory_prezydenta_2014

² Промова Президента України під час церемонії інавгурації. 7 червня 2014 р. Повний текст. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2014/06/7/7028330/>

³ Промова Президента України під час церемонії інавгурації. 7 червня 2014 р. Повний текст. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2014/06/7/7028330/>

праву місних громад на свої нюанси в вопросах исторической памяти, пантеона героев, религиозных традиций"⁴.

Патріотична риторика П. Порошенка була акцентована на необхідності консолідації української нації, потребі переозброєння армії та відновлення військово-промислового комплексу, на готовності жити в умовах постійної зовнішньої загрози. Питання соціально-економічного блоку, порівняно із питаннями безпеки та зовнішньої політики, артикулювалися відчутно менше, були декларативними і зводилися до тези "жити по-новому – це і означає жити вільно в умовах такої політичної системи, яка гарантує права та свободи людини і нації"⁵.

В умовах 2014 р. був політично прибутковим наголос на глибокій традиції державотворення, залученні прикладів героїзму у протистоянні російській експансії та асоціювання їх з традиціями давньоукраїнських князівських дружин і Війська Запорозького, Українських січових стрільців і вояків Української Повстанської Армії, армії Української Народної Республіки і українців, які під час Другої світової війни захищали Україну в лавах Червоної Армії⁶. Була застосована і критика пацифістських ілюзій української політичної еліти, яка "двічі за сто років недооцінила важливість зміцнення обороноздатності... нехтування якою обернулося агресією зі Сходу та втратою Україною незалежності"⁷.

Статус України як жертви агресії визначили тон та спрямованість риторики П. Порошенка також і щодо ключових зовнішньополітичних питань. Він досить часто і доволі різко акцентував увагу громадян на необхідності підписання міжнародного договору, який прийшов би на заміну Будапештському

⁴ Промова Президента України під час церемонії інавгурації. 7 червня 2014 р. Повний текст. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2014/06/7/7028330/>

⁵ Промова Президента України під час церемонії інавгурації. 7 червня 2014 р. Повний текст URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2014/06/7/7028330/>

⁶ Промова Президента України на святкуванні 23-ї річниці Незалежності: повний текст. 24 серпня 2014 р. URL: <https://www.5.ua/polityka/promova-prezydenta-ukrainy-na-sviatkuvanni-23-i-richnytsi-nezalezhnosti-povnyi-tekst-33501.html>

⁷ Промова Президента України на святкуванні 23-ї річниці Незалежності: повний текст. 24 серпня 2014 р. URL: <https://www.5.ua/polityka/promova-prezydenta-ukrainy-na-sviatkuvanni-23-i-richnytsi-nezalezhnosti-povnyi-tekst-33501.html>

меморандуму, потребу запровадження санкцій проти Російської Федерації, деокупації Криму і частини Донецької і Луганської областей із використанням дипломатичних засобів⁸.

У статусі кандидата у президенти П. Порошенко давав багато обіцянок, на які був емоційний запит у суспільстві. Чи не найвідоміша з них – швидко припинити конфлікт на Донбасі: "Антитерористична операція не може і не буде тривати два-три місяці. Вона повинна і буде тривати години"⁹. Однак плани президента зазнали провалу, і у переддень Дня Незалежності 2018 р. він винувато промовив: "Я шкодую, що породив завищені очікування. І я щиро перепрошую, що подав надію, яка не збулася. Прикро, що дав обіцянку, яка не справдилася. І прошу за це вибачення"¹⁰. Перед президентськими виборами П. Порошенко пообіцяв повернути курс гривні до відмітки не вище 10 грн за 1 долар США¹¹, але вже після парламентських виборів того самого року курс почав стрімко падати до межі 26–30 грн /долар США.

Будучи беззастережним лідером електоральних рейтингів, в ситуації, коли інтрига виборів полягала лише, в якому турі П. Порошенко стане президентом – у першому чи в другому, у інтерв'ю німецькій газеті "Bild" він заявив: "Якщо мене оберуть Президентом України, я буду грати чесно і продам концерн Roshen. На посаді президента я хочу і буду дбати виключно про добробут України"¹². Із продажем бізнесу, як відомо, П. Порошенко тривалий час затягував, а потім, посилаючись на відсутність покупців, повідомив про його передачу у "сліпий траст".

Одним із перших пунктів виборчої програми Петра Олексійовича була обіцянка повного перезавантаження влади –

⁸ Промова Президента України під час церемонії інавгурації. 7 червня 2014 р. Повний текст. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2014/06/7/7028330/>

⁹ Порошенко: АТО має бути короткою та ефективною. URL: https://www.youtube.com/watch?v=fN5vYJ_hfSg

¹⁰ Порошенко вибачився за незавершення АТО "за години". URL: https://www.youtube.com/watch?v=z_Kzx18cSE8

¹¹ Порошенко: після виборів курс не має бути більше 10 гривень за долар URL: <https://www.youtube.com/watch?v=fLDQY7hZMPs>

¹² Порошенко продасть Roshen, якщо стане президентом. URL: <https://zn.ua/ukr/POLITICS/poroshenko-prodast-roshen-yakscho-stane-prezidentom-140878.html>

проведення до кінця 2014 р. дострокових парламентських виборів за відкритими партійними списками. Вибори до Верховної Ради відбулися в обіцяний термін, але, як і раніше, за змішаною системою. Від збереження status quo виграла насамперед президентська команда, оскільки мандати мажоритарників дали їй можливість сформувати у парламенті другу за чисельністю фракцію. Виборча реформа за весь час президентства П. Порошенка не відбулася, він так і не подав на розгляд парламенту законопроекти про вибори за відкритими списками та про парламентську опозицію.

Будучи кандидатом у президенти, П. Порошенко щедро роздавав обіцянки стосовно європейської перспективи України, заявляв, що немає "жодних сумнівів, що за 10–11 років, скажімо, у 2025 році Україна може стати членом Європейського Союзу"¹³. Цю думку він повторив у 2018 р. в інтерв'ю німецькій медіа-групі Funke¹⁴.

Різкою і безапеляційною була риторика П. Порошенка щодо корупції та тінізації і офшоризації бізнесу в Україні. У передвиборчій програмі він обіцяв: "зняти „корупційний податок” на економіку. Соціально відповідальний бізнес має платити податки до бюджету, а не хабарі окремим чиновникам. Кількість податків слід скоротити, ставки – зменшити, всі офшори – перекрити"¹⁵. Щоб знищити корупцію, Петро Олексійович закликав укласти "загальнонаціональний антикорупційний пакт між владою та народом", суть якого полягала у тому, що "чиновники не беруть (хабарі – М. Г.), а люди – не дають"¹⁶. У 2016 р. президент заявив, що ініціюватиме "реформу, яка унеможливить використання офшорних рахунків в Україні"¹⁷. Втім, реальних спроб боро-

¹³ Україна може стати членом ЄС 2025 року. – Порошенко. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=c8MbjnJ0szg>

¹⁴ Порошенко назвав членство України в ЄС питанням кількох років, а не десятиліть. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/political/492635.html>

¹⁵ Порошенко обіцяє, що після обрання його Президентом перекриє всі офшори. URL: <https://www.slovoidilo.ua/promise/21458.html>

¹⁶ Промова Президента України під час церемонії інавгурації. Повний текст. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2014/06/7/7028330/>

¹⁷ Порошенко планує "деофшоризацію". URL: https://www.bbc.com/ukrainian/business/2016/04/160406_poroshenko_deoffshorisation_az

тьби з офшорами в Україні не спостерігалось, а у квітні 2016 р. він сам став фігурантом офшорного скандалу "Panama Papers".

Тим не менше, у 2018 р. П. Порошенко запевняв, що в Україні створена "абсолютно незалежна антикорупційна інфраструктура, а основа для хабарництва і корупції ліквідована"¹⁸. Запевнення різко дисонувало зі суспільною думкою – у грудні 2017 р. лише 1,2% опитаних назвали боротьбу з корупцією успішною, тоді як більшість українців (86%) вважали боротьбу з корупцією в країні повністю або переважно неуспішною¹⁹.

Незадовго до місцевих виборів 2015 р. Петро Олексійович знову обіцяв Україні "нове життя": "Відразу ж після виборів... у нас буде чотири роки без виборів, без популізму, коли, нарешті, ми зможемо продемонструвати рішучі кроки по розвитку нашої держави... Йдеться про рішучі кроки щодо боротьби з корупцією, реформування судової системи, завершення реформування прокуратури, серйозну роботу з відновлення економіки країни та залучення інвестицій"²⁰. Утім, ці слова президента залишалися лише гучними обіцянками.

Багато обіцянок, що стосуються Збройних сил України, П. Порошенко виконав: зросли чисельність армії і розмір її фінансування, запроваджено обов'язкове страхування військових, які беруть участь в антитерористичній операції на Донеччині і Луганщині, сили АТО почали комплектуватися виключно контрактниками²¹. Виконаними були також підписання економічної частини Угоди про асоціацію з ЄС, ухвалення закону про

¹⁸ Порошенко назвав членство України в ЄС питанням кількох років, а не десятиліть. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/political/492635.html>

¹⁹ Опитування: 86% українців вважає боротьбу з корупцією в Україні повністю або переважно неуспішною. URL: <https://www.radiosvoboda.org/amp/news/28931121.html>

²⁰ Порошенко пообіцяв рішучі реформи відразу після місцевих виборів. URL: https://zn.ua/ukr/POLITICS/poroshenko-poobicyav-rishuchi-reformi-vidrazu-pislya-miscevih-vivoriv-188429_.html

²¹ Долар по 10 і продаж Roshen: скільки обіцянок із передвиборчої риторики виконав Порошенко. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2018/03/29/infografika/polityka/dolar-po-10-prodazh-roshen-skilky-obicyanok-peredvyborchoyi-rytoryky-vykonav-poroshenko>

проведення виборів міських голів великих міст у два тури, боротьба за повернення Криму стала одним із пріоритетів його зовнішньополітичної діяльності²².

Величезний запит суспільства на "справедливість для всіх" спонукав П. Порошенка включити у свій дискурс питання проведення судової реформи²³, про що йшлося у його передвиборчій програмі²⁴. Судова реформа, яка була чи не найбільшим очікуванням народу після Революції Гідності, розпочалася при п'ятому президенті, але завершитися не встигла. Під час його каденції парламент ухвалив низку відповідних законів, у червні 2016 р. він вніс зміни до Конституції, згідно з якими суддям гарантується недоторканність лише за рішення у залі суду. Затягування П. Порошенком подання до парламенту законопроекту про Вищий антикорупційний суд²⁵ призвело до того, що він так і не був розглянутий на час завершення його каденції.

П. Порошенко ставив собі у заслугу запуск нового Верховного Суду України, проведення люстрації суддів та створення нової системи винагород для них, але, як показує аналіз його заяв, у своїй риторичі часто говорив неправду чи вдавався до маніпуляцій²⁶. Так, його безумовна позитивна оцінка конкурсу на посаду суддів нового Верховного Суду України²⁷ суперечить

²² Довгоочікуваний безвіз та офшори, що процвітають: як Порошенко виконує свою передвиборчу програму. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2018/03/29/infografika/polityka/dovhoochikuvanyj-bezviz-ta-ofshory-proczvitayut-yak-poroshenko-vykonuye-svoyu-peredvyborchu-prohramu>

²³ Виступ Президента на з'їзді партії "Блок Петра Порошенка "Солідарність". URL: <https://www.youtube.com/watch?v=swFqy9M6lsc>

²⁴ Порошенко пообіцяв реформувати систему судів. URL: <https://www.slovoidilo.ua/promise/22194.html>

²⁵ Обіцянки Порошенка про Антикорупційний суд (08.02.2018). URL: <https://www.dw.com/uk/av-42498530>

²⁶ Шкарпова О., Крименюк О., Скубенко М., Сліпченко С., Батог Я., Жага Ю. Як сліпий з глухим: як влада й опозиція ведуть публічний діалог із важливих для України питань. URL: <https://voxukraine.org/cards/factcheck-president/index.html>

²⁷ Биндас О. Синтаксично-стилістична особливість англословних промов українських політиків. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Філологія. 2018. Випуск 2(40). С. 8. URL: <http://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-ukrayini-na-plenarnomu-zasidanni-parlament-43850>

даним Громадської ради доброчесності, яка виявила серед 116 переможців 27 осіб, що не відповідають критеріям доброчесності²⁸. Соціологічні опитування показали, що результати судової реформи часів президентства П. Порошенка не знайшли схвалення у суспільстві: менше 1% громадян вважали її повністю успішною, а суди мали один із найнижчих рівнів довіри і підтримки серед усіх соціальних інституцій*.

Ще однією ахіллесовою п'ятою Петра Олексійовича була обіцянка "реформувати правоохоронну систему: міліцію, СБУ та прокуратуру". За час його президентства було проведено часткову реформу системи міліції, на зміну якій прийшла Національна поліція. Формально реформа відбулася і в прокуратурі, де розпочалося проведення відкритих конкурсів на заміщення посад, ухвалено закони щодо реформи прокуратури і передачі слідчих функцій Державному бюро розслідувань. Реформування Служби безпеки України у частині позбавлення її тих повноважень, які не стосуються державної безпеки, але створюють живильний ґрунт для корупції, не відбулося. Попри низку нововведень зміни у правоохоронних органах багато українських та закордонних експертів називають косметичними.

Певною особливістю політичної риторики П. Порошенка, як показала аналітика VoxUkraine, було те, що на початку своєї президентської каденції він концентрувався на позитиві, любив констатувати досягнення, робив акценти на підвищенні та зростанні й оминав увагою негатив. Ближче до виборів його тактика змінилася, в словах з'явилося більше популізму і, як

²⁸ Шкарпова О., Крименюк О., Скубенко М., Сліпченко С., Батог Я., Жага Ю. Як сліпий з глухим: як влада й опозиція ведуть публічний діалог із важливих для України питань. URL: <https://voxukraine.org/cards/factcheck-president/index.html>

* Загальнонаціональне опитування населення України "Як в Україні борються з корупцією – думка громадян", проведене Фондом "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова з 19 по 25 травня 2018 року. Опитано 2019 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%.

наслідок, – більше перебільшень та маніпуляцій^{29; 30}. Аналітики VoxUkraine проаналізували тексти низки виступів П. Порошенка і дійшли таких висновків: тексти написані простою мовою, зрозумілою звичайному слухачеві; виступи, адресовані зарубіжній аудиторії, більш складні, вони були розраховані на аудиторію більш високого освітнього рівня. Меседжі для української та зарубіжної аудиторій схожі. У виступах перед українцями риторика П. Порошенка зміщувалася у ліву частину політичного спектра, а перед зарубіжними журналістами або політиками – трохи вправо з деякими варіаціями в динаміці за часом. Різниця у політичних позиціях пов'язана також із певними темами й ситуаціями. Наприклад, в економічних і соціальних питаннях президент демонстрував ліві позиції, в риториці проти терактів вона зміщувалася вправо³¹.

Важливим джерелом інформації, що дозволяє зрозуміти, які тренди і меседжі президент П. Порошенко та його комунікаційна команда просували, а які замовчували, була офіційна сторінка у Facebook, кількість відвідувачів якої до лютого 2020 р. зросла до 2,5 млн³². Згідно з проведенням VoxUkraine аналізом 2215 постів, опублікованих на офіційній сторінці Президента П. Порошенка з червня 2014 р. по червень 2017 р., значно рідше стали з'являтися слова, які прямо стосуються війни: слово "помертний" стало вживатися майже в десять разів рідше, "слава" у п'ять разів, "світ", "країна" і "свобода" – у два рази, "війна", "відвага", "армія" – у 1,5 раза рідше. Слово "корупція" стало вживатись у три рази рідше, у п'ять разів менше стали згадуватися слова "Рада" або

²⁹ Теорія брехні. Перший рейтинг популістів і брехунів в українській політиці від VoxUkraine. URL: <https://voxukraine.org/longreads/lie-theory/index-ua.html>

³⁰ Рейтинг маніпуляторів та брехунів. Perezavantazhennya. URL: <https://detector.media/withoutsection/article/174266/2020-01-28-reyting-manipulyatoriv-ta-brekhuniv-perezavantazhennya/>

³¹ Городніченко Ю., Талавера О., Сьюй Х. Говорить Президент: кількісний контент-аналіз виступів Порошенка. URL: <https://voxukraine.org/what-do-we-learn-from-president-poroshenko-speeches-ua/>

³² Порошенко у соцмережах: 8 офіційних співробітників та чий(сь) ролик про "наркозалежного". URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/poroshenko-sotcialni-meregi-zelenskii-vybory/30425285.html>

"парламент". У риторичі президента поменшало закликів "необхідно", "потрібно", "треба", "повинні", "разом", "можемо", "будемо", "українці", "друзі" – кількість цих слів скоротилася у 1,5–3 рази³³. На заміну їм прийшла більш миролюбна риторика³⁴, на 38% побільшало постів з радісною тональністю³⁵.

У цьому контексті варто відзначити, що комунікаційники П. Порошенка намагалися активно впливати на громадську думку за допомогою т. зв. "порохоботів". Побудова мережі прихильників у соцмережах, яку проводила команда президента, була продиктована поступовим зниженням впливовості телебачення і переходом боротьби за голоси виборців у Інтернет. Необхідність створення "порохоботів" полягала ще й в тому, що у 2016 р. у Блоці Петра Порошенка зрозуміли, що виборець втрачає довіру до офіційних спікерів – чорнову роботу з донесення меседжів П. Порошенка до населення треба було перекласти на когось, хто б не асоціювався безпосередньо із його політичною силою чи його адміністрацією. Змодельований президентським штабом образ глави держави навколо гасел "Армія–Мова–Віра" та "якщо не Порошенко – то Путін" повністю визначили порядок денний "порохоботства" як явища.

Політичні гасла та обіцянки інших кандидатів-"майданівців" були співзвучними з порошенковою риторикою. Лідер ВО "Батьківщина" Ю. Тимошенко обіцяла повернути Крим, ліквідувати залежність України від Росії, "зламати хребет корупції" та надати країні "безвіз"³⁶. Лідер Радикальної партії свого імені О. Ляшко, який до 2014 р. уже встиг стати іконою попультузму в

³³ Давиденко Б., Кузнецова Є., Лозовий В. Що в голові у президента, або Про що мовчить Facebook Петра Порошенка. URL: <https://voxukraine.org/shho-v-golovi-u-prezidenta-abo-pro-shho-movchit-facebook-petra-poroshenka/>

³⁴ Давиденко Б., Кузнецова Є., Лозовий В. Що в голові у президента, або Про що мовчить Facebook Петра Порошенка. URL: <https://voxukraine.org/shho-v-golovi-u-prezidenta-abo-pro-shho-movchit-facebook-petra-poroshenka/>

³⁵ Давиденко Б., Кузнецова Є., Лозовий В. Що в голові у президента, або Про що мовчить Facebook Петра Порошенка. URL: <https://voxukraine.org/shho-v-golovi-u-prezidenta-abo-pro-shho-movchit-facebook-petra-poroshenka/>

³⁶ Ю. Тимошенко про політичну рекламу та дебати. URL: https://www.youtube.com/watch?v=dU_MND9q1hs&t=88s

українській політиці, активно використовував емоційно забарвлену риторичку, звернену на ключові потреби пересічних громадян – "досягнути тих результатів, за які стояв Майдан", і "привести до влади нові кадри"³⁷ – так він вдало грав на антиросійських та патріотичних почуттях виборців (його зовнішня реклама із гаслом "Смерть окупантам" чи не першою з'явилася на вулицях населених пунктів України)³⁸.

Популізм став головною визначальною ознакою парламентської виборчої кампанії 2014 р. За висновком аналітиків, популістські ознаки були наявні у програмних документах усіх 29 партій-учасниць виборчих перегонів. У програмах партій-переможниць з табору "євромайданівців" популістські положення становили: у Радикальній партії Олега Ляшка – 57% від загальної кількості, ВО "Батьківщина" – 37%, Політичної партії "Об'єднання САМОПОМІЧ" – 21%, Блоку Петра Порошенка – 18 % і Політичної Партії "НАРОДНИЙ ФРОНТ" – близько 15%³⁹.

Перше місце у рейтингу Радикальній партії Олега Ляшка пояснюється засиллям популістських та радикально-войовничих гасел, які надходили від її лідера та тиражувалися прихильними до нього ЗМІ і швидко створили йому імідж "героя АТО" та "вихідця з простого народу". Водночас з плином виборчої кампанії популістська риторика "радикалів" почала втрачати свою ефективність. Цьому послужили активна інформаційна кампанія проти О. Ляшка, яка продемонструвала штучність його образу та його зв'язок з олігархами, втома виборців від однотипного популізму та примітивної виборчої кампанії партії, а також поява потужних конкурентів⁴⁰.

³⁷ Ляшко. 2014. Ролик. Чесність. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=G54ql60rXd0>

³⁸ Золотарьова Я. Історія виборів: у травні 2014 року українці обрали Президента в першому турі. URL:https://www.oporaua.org/article/vyboru/election_history/vyboru_prezydenta_2014

³⁹ Кіянка І. Б. Історичні форми концептуалізації популізму як категорії політичної науки та ідеологічної норми: дис. ... д. політ.наук / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2017. URL: https://lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/08/dis_kiyanka.pdf

⁴⁰ Парламентські вибори-2014: оцінки експертів. URL: <https://dif.org.ua/article/parlamentski-vibori-2014-otsinki-ekspertiv>

У 2018 р. Громадський рух "Чесно" провів дослідження політичних програм 18 найбільш популярних українських партій, у ході якого було з'ясовано, що всі вони містили популістські обіцянки, які перетворювали програми скоріше на гасла, ніж на реальні плани дій, які можна втілити⁴¹.

Варто відзначити, що згідно із дослідженням VoxCheck представники влади у постмайданівський період значно частіше говорили правду, ніж опозиція. Взагалі політична риторика президента П. Порошенка і прем'єр-міністра В. Гройсмана під час перебування при владі містила багато статистики, мало емоційних фраз і була зосереджена на позитивних подіях/результатах/досягненнях, причому негатив ігнорувався майже повністю. Обидва політики нерідко повторювали один одного⁴², застосовуючи схожі ілюстративні аргументи: "За даними Європейської бізнес-асоціації, 86% її учасників оптимістично дивляться на розвиток України" (В. Гройсман); "Індекс інвестиційної привабливості ЄБА став позитивним" (П. Порошенко); "Ми вже другий рік поспіль утримуємо економічне зростання" (В. Гройсман); "ВВП зростає шість кварталів поспіль" (Порошенко); "Надходження до місцевих бюджетів збільшилися" (В. Гройсман, П. Порошенко)⁴³.

Аналіз VoxCheck також показав, що українські політики найчастіше обманювали чи маніпулювали, коли когось звинувачували чи озвучували негативну інформацію, і навпаки – 70% цитат із позитивною конотацією були правдивими⁴⁴.

Розчарування у політиках, що прийшли до влади у 2014 р. під національно-патріотичними гаслами і обіцянками соціальної справедливості, а самі жили за діаметрально протилежними

⁴¹ Кучинський О. За все хороше, проти поганого: популізм у програмах українських партій. URL: <http://vybory.pravda.com.ua/articles/2018/02/14/7149567/>

⁴² Теорія брехні. Перший рейтинг популістів і брехунів в українській політиці від VoxUkraine. URL: <https://voxukraine.org/longreads/lie-theory/index-ua.html>

⁴³ Теорія брехні. Перший рейтинг популістів і брехунів в українській політиці від VoxUkraine. URL: <https://voxukraine.org/longreads/lie-theory/index-ua.html>

⁴⁴ Теорія брехні. Перший рейтинг популістів і брехунів в українській політиці від VoxUkraine. URL: <https://voxukraine.org/longreads/lie-theory/index-ua.html>

принципами, призвело до їх заміни в ході президентських та парламентських виборів 2019 р. На той час до популізму почали вдаватися практично всі політичні сили, чия політична риторика зводилася до протиставлення владної еліти народу, де народ, чистий і незіпсований, був суб'єктом спільної волі, а еліта, брудна і корумпована, стояла на заваді втілення цієї волі; при цьому політики-популісти заявляли свою претензію на право говорити від імені народу і виражаючи його спільну волю. Але народну довіру могли заслужити лише кандидати, що мали бездоганну репутацію і були незаплямовані попередньою політичною діяльністю. Головними якостями, якими, на думку громадян, мали відрізнитися нові лідери, у першу чергу були некорумпованість, чесність та готовність реально захищати інтереси людей⁴⁵. Таким критеріям могли відповідати лише нові, "несистемні" політики, запит на яких на початку 2019 р. був досить високим. В Україні склалася парадоксальна ситуація – навіть для втілення анти-популістських програм політичним силам доводилося йти на вибори під популістськими гаслами.

Обидва ключові претенденти на президентське крісло – Володимир Зеленський і Петро Порошенко у передвиборчій боротьбі 2019 р. активно застосовували різні маніпулятивні технології. Так, В. Зеленський в одному із перших своїх виступів у Facebook 8 січня 2019 р. звернувся до своїх прихильників з пропозицією спільно скласти його передвиборчу програму, у якій були б відображені головні проблеми населення України⁴⁶. Запідозрити цей заклик у щирості можна принаймні з двох причин: по-перше, про основні проблеми держави Україна можна легко дізнатися з аналітики держорганів та "мозкових" центрів, а про те, що тривожить населення, так само як і його очікування від влади, добре промовляють соціологічні опитування; по-друге, форма співпраці з населенням на практиці була ілюзією, наміром тільки створити образ "свого", якому можна довіряти.

⁴⁵ Виборчі рейтинги: травень-2018. URL: <https://dif.org.ua/article/viborchireytingi-traven-2018408346>

⁴⁶ Володимир Зеленський. Наша програма. Крок 1. URL: <https://www.facebook.com/zelenskiy95/videos/2170493626534335/>

Заграванням із виборцями було і наступне звернення В. Зеленського у формі відео, розміщеного на його сторінці у Facebook 25 лютого 2019 р., у якому він пропонував своїм прихильникам допомогти йому сформувати команду майбутнього президента: "Пропонуй, хто, на твою думку, повинен бути прем'єр-міністром України, генеральним прокурором, головою СБУ, міністром закордонних справ, міністром оборони. Зробимо це разом"⁴⁷. Цей заклик теж значною мірою був популістським, оскільки кандидат у президенти не пропонував механізму втілення цієї задумки, яка повністю залежала від його волі, а також міг обирати із запропонованих кандидатур тільки ті, які могли б його влаштувати.

Найпершою обіцянкою В. Зеленського у його президентській передвиборчій програмі було становлення у державі народовладдя у вигляді механізму, "за яким тільки Народ України буде формувати основні завдання для влади через референдуми та інші форми прямої демократії"⁴⁸. Подібна риторика була елементом і передвиборчої парламентської кампанії партії "Слуга народу"⁴⁹. Втім, ця теза знайшла відгук у серцях виборців – за соціологічними даними опитування січня–лютого 2019 р. 20,1% виборців були готові проголосувати за В. Зеленського саме через підтримку його ідеї народовладдя⁵⁰. Однак, хоча Зеленський обіцяв, що відповідний законопроект стане першим із поданих ним до Верховної Ради, першим виявився законопроект про внесення змін до Закону України "Про публічні закупівлі", який у парламенті було зареєстровано 22 травня 2019 р., а законопроект "Про народовладдя через всеукраїнський референдум" був поданий

⁴⁷ Володимир Зеленський. Збираємо Команду мрії! URL: <https://www.facebook.com/zelenskiy95/videos/2199771370273227/>

⁴⁸ Передвиборча програма кандидата на пост Президента України Володимира Зеленського. URL: <https://program.ze2019.com/>

⁴⁹ Передвиборний тур Зе Депутат Слуга Народу #2. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=XdM41vKErZU>

⁵⁰ Суспільно-політичні настрої населення України. Січень–лютий 2019 року. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=823>

президентом тільки 9 червня 2020 р. (ухвалений Верховною Радою України 26 січня 2021 р.)⁵¹.

Тему врегулювання конфлікту на Донбасі В. Зеленський зробив центральною у своїй передвиборчій риторичі⁵², під час дебатів звинувачуючи П. Порошенка у відсутності поступу у розв'язанні проблеми⁵³. Ці положення були розширені у передвиборчій програмі президентської партії "Слуга народу", яка у разі перемоги зобов'язувалася забезпечити законодавчий супровід ініціатив президента, спрямованих на відновлення територіальної цілісності та державного суверенітету України; встановити видатки на оборону в розмірі не менше 5% ВВП; відновити реформування Збройних сил України за стандартами НАТО; зупинити відплив цінних кадрів з армії; запровадити найжорсткіші покарання за корупцію та розкрадання у Збройних силах і Міноборони; децентралізувати та демонополізувати оборонні держзакупівлі⁵⁴.

Важливу роль у зростанні популярності В. Зеленського відіграла створена для електорату ілюзія його залучення до формування політичного порядку денного, а також таргетована та персоніфікована політична реклама, що була дуже ефективною завдяки перетворенню зібраних у соціальних мережах скарг на програмні обіцянки: до кожної зі соціально-демографічних груп спрямовувалися відповідні посили⁵⁵.

На час президентських виборів 2019 р. виборці втомилися голосувати за принципом бінарності, який в Україні тривалий час ґрунтувався на мовній, територіальній, цивілізаційній тематиці, а прагнули вибирати між старим і новим⁵⁶, чим вдало скористалися

⁵¹ Закон України "Про всеукраїнський референдум" від 26 січня 2021 року № 1135-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1135-IX>

⁵² Передвиборча програма кандидата на пост Президента України Володимира Зеленського. URL: <https://program.ze2019.com/>

⁵³ Передвиборча програма кандидата на пост Президента України Володимира Зеленського. URL: <https://program.ze2019.com/>

⁵⁴ Передвиборна програма партії "Слуга народу". URL: <https://sluga-narodu.com/program/>

⁵⁵ Політика і комерція в нових реаліях. Чи є зараз межа між підходами? URL: <https://www.youtube.com/watch?v=LzhgXqcQM9k>

⁵⁶ Дорощ С. "Чорне Зе!" Чому і як перемагають технології на виборах-2019. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-47851688>

В. Зеленський і "Слуга народу"^{57; 58; 59}. Була використана втома населення від брехні вже відомих політиків, і В. Зеленський запевняв, що "ведемо до парламенту чесних, порядних людей", "які... нас не підведуть", "... якщо комусь не добропорядному вдалося нас обдурити але ми точно знаємо, що громадськість і чесна журналістика вкаже нам на помилки і ми їх виправимо!"⁶⁰. Утім, з часом у багатьох обраних депутатами "слуг" виявився негативний політичний бекграунд, а у деяких – кримінальне минуле^{61; 62; 63; 64}.

Команда В. Зеленського також активно обігрувала питання високої вартості комунальних послуг, оскільки 39,1% опитаних у березні 2019 р. очікували від новообраного президента зниження тарифів⁶⁵. Сам кандидат заявляв про неприпустимість настільки високих тарифів⁶⁶, але прямо не обіцяв їх зниження, однак у пересічного глядача склалося враження, що Зе-команда знає, як зробити їх доступними, і має намір та зуміє зробити це. Цьому

⁵⁷ Передвиборча програма кандидата на пост Президента України Володимира Зеленського. URL: <https://program.ze2019.com/>

⁵⁸ Передвиборний тур | Зе Депутат Слуга Народу #2. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=XdM41vKErZU>

⁵⁹ Передвиборний тур | Зе Депутат Слуга Народу #2. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=XdM41vKErZU>

⁶⁰ З'їзд партії "Слуга Народу" наживо. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=eP1eA0nDaKA>

⁶¹ "Зе! кандидати": "нові обличчя" з сумнівним минулим. Хто йде в Раду від "Слуги народу". СХЕМИ №222. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=9Fm6YPNWyCs>

⁶² Лісний О., Кириченко Ю. Нові-старі обличчя у списках "Слуги народу". *Інфо День*. 10.06.2019. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=hDJch-CaQHs>

⁶³ Новий нардеп зі "слуг" має кримінальне минуле. URL: https://bastion.tv/novij-nardep-zi-slug-maye-kriminalne-minule_n37992

⁶⁴ В ГПУ підтвердили, що нардеп "Слуги народу" відсидів за згвалтування. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2019/11/20/7232544/>

⁶⁵ Суспільно-політичні настрої населення України напередодні другого туру виборів Президента України: квітень 2019 року. URL: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=851&page=1>

⁶⁶ Тарифи за комуналку: Платити неможливо зменшити. Зе Президент Слуга Народу # 7. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=DArbRPlsbeY>

сприяли обіцянки приборкання олігархічних монополій і нарощування власного видобутку газу та виробництва електроенергії"⁶⁷.

Схожий механізм був задіяний і під час відповіді на запит народу щодо покарання нечесних чиновників. На очікування громадян політтехнологи В. Зеленського відповідали одним із найбільш впізнаваних слоганів тих виборів: "Весна прийде – саджати будемо". Теза про посадки корупціонерів містилася і у передвиборчій програмі. Втім, у той же час в оточенні В. Зеленського підкреслювали, що в разі обрання "у президента не буде кнопки посадити чиновників, але він буде забезпечувати умови, щоб правоохоронні органи і суди займалися своєю роботою"⁶⁸.

Яскравим прикладом маніпулятивної риторики кандидата у президенти П. Порошенка перед виборами 2019 р. було представлення В. Зеленського як кандидатури, за спиною якої стоїть російський президент В. Путін^{69; 70}. Тема "повзучого реваншу" неодноразово озвучувалася у політичній риторичі П. Порошенка впродовж його президентської каденції, а її узагальнення у формі вислову "Путін нападе" перетворилося на інтернет-мем. Між тим, саме у часи президентства П. Порошенка відбулося політичне відродження проросійського політика В. Медведчука, а російський бізнес доволі комфортно почувався в Україні. Заява про "агентів Путіна" було вигідною політтехнологією для євромайданівців, яка допомагала їм у дискусіях з активною частиною незадоволених діями влади громадян.

Кандидати у народні депутати від партії "Слуга народу" також у своїх програмах дуже часто давали обіцянки, що виходили за межі депутатських повноважень, приміром, обіцяли зробити Київ найзеленішим містом Європи (Д. Гурін), забезпечити будівництво

⁶⁷ З'їзд партії "Слуга Народу" наживо. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=eP1eA0nDakA>

⁶⁸ У Зеленського нагадали: президент не знижує тарифи і не саджає людей. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2019/04/22/7213218/>

⁶⁹ Порошенко заявив, що його основним опонентом на виборах є Путін. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2019/03/26/7210303/>

⁷⁰ Звернення Президента України Петра Порошенка. URL: <https://youtu.be/KPFtQbxoNwg?t=137>

паркінгів, щоб розвантажити центральну частину Шевченківського району Києва (Л. Буймістер), примусити місцеву владу Києва насамперед фінансувати у Києві системи водопостачання та опалення, ремонт доріг (Б. Яременко), сприяти поліпшенню умов відпочинку на Троєщині (А. Дубнов), підтримувати створення нових парків, скверів та зелених зон у Вишневому, Ірпені, Боярці (О. Горобець)⁷¹. Поширеними були абстрактні обіцянки без супроводу плану досягнення мети, на кшталт "знищення корупції на всіх рівнях" та "боротьба з бюрократичною тяганиною" (Д. Любота)⁷², "перемога над корупцією та економічними злочинами (В. Медяник)"⁷³.

У риторику політиків подекуди потрапляли і метафоричні, алегоричні та емоційні обіцянки та вислови, які могли давати підстави для кривотлумачень. Президент В. Зеленський обіцяв "вбивати" тих, хто чинив спроби впливати на рішення депутатів фракції "Слуга народу"⁷⁴. Віцепрем'єр-міністр О. Резніков заявляв, що піде на пенсію в 100 років. Міністр юстиції Д. Малюська обіцяв, "навіть якщо буде вмирати", підписати наказ про звільнення саботажників і тих, хто працює вписили⁷⁵. Депутат від партії "Європейська солідарність" О. Гончаренко дав обіцянку "просто придушити" російського президента Володимира Путіна, якщо буде така можливість⁷⁶.

⁷¹ Повернути Крим і подолати бідність: які популістські обіцянки дають нардепи. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2021/09/20/statlja/polityka/povernuty-krum-podolaty-bidnist-yaki-populistski-obicyanky-dayut-nardepy>

⁷² Любота у передвиборчій програмі пообіцяв знищити корупцію на всіх рівнях. URL: <https://www.slovoidilo.ua/promise/59018.html>

⁷³ Медяник у передвиборчій програмі пообіцяв подолати економічні злочини. URL: <https://www.slovoidilo.ua/promise/58792.html>

⁷⁴ Придушити Путіна і прийти на роботу мертвим: страшні обіцянки українських політиків. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2020/10/31/infografika/polityka/prydushytu-putina-pryjty-robotu-mertvym-strashni-obicyanky-ukrayinskykh-politykiv>

⁷⁵ Придушити Путіна і прийти на роботу мертвим: страшні обіцянки українських політиків. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2020/10/31/infografika/polityka/prydushytu-putina-pryjty-robotu-mertvym-strashni-obicyanky-ukrayinskykh-politykiv>

⁷⁶ Гончаренко: Якби я зустрівся з Путіним, я б його просто придушив. URL: <https://gordonua.com/ukr/news/politics/-goncharenko-jakbi-ja-zustrivsja-z-putinim-ja-b-jogo-prosto-pridushiv-1506354.html>

Отже, передвиборчі обіцянки кандидатів і післявиборча риторика президента і народних депутатів були насамперед продиктовані бажанням подобатися своїм виборцям. Низька політична культура громадян, їхнє бажання швидких змін і незнання механізмів функціонування держави підштовхували політиків декларувати не власні погляди і навіть не власні плани, а те, що найкраще сприймалося виборцями.

Попри тривожні очікування з боку певної частини суспільства і значної частини політичної, інтелектуальної еліти та медіа стосовно внутрішнього та зовнішньополітичного курсу держави, перші заяви та рішення президента В. Зеленського продемонстрували їхню наступність із курсом попередника. Він зробив чіткі заяви про пріоритетність відносин із Заходом та курсу на повноправне членство в ЄС і НАТО, на протистояння російській агресії. Зокрема, під час прес-конференції після завершення виборів 21 квітня 2019 р. він оголосив своїм завданням номер один "повернення всіх політв'язнів" і пообіцяв працювати з Росією у Нормандському форматі⁷⁷, у інавгураційній промові 20 травня 2019 р. В. Зеленський наголосив на першочергових завданнях припинення вогню на Донеччині і Луганщині та повернення втрачених територій (Донбасу і Криму) шляхом дипломатії та санкцій, необхідності практичних кроків на шляху до Європи⁷⁸, під час спільного брифінгу з Генеральним секретарем НАТО Є. Столтенбергом у Брюсселі 4 червня 2019 р. говорив про незмінність стратегічного курсу України на набуття повноправного членства в ЄС і НАТО⁷⁹.

Під час виборчої кампанії 2019 р. майбутній президент заявляв, що закріплений попередньою владою у Конституції рух

⁷⁷ Що Зеленський сказав на прес-конференції. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=HNsspv5hHVg>

⁷⁸ Інавгураційна промова Президента України Володимира Зеленського 20 травня 2019 р. URL: <https://www.president.gov.ua/news/inavguracijna-promova-prezidenta-ukrayini-volodimira-zelensk-55489>

⁷⁹ Курс на повноправне членство у ЄС і НАТО залишається незмінним зовнішньополітичним пріоритетом України – Володимир Зеленський. Сайт Президента України. 4 червня 2019 р. URL: www.president.gov.ua/news/kurs-na-povnopravne-chlenstvo-u-yes-i-nato-zalishayetsya-nez-55745

до ЄС і НАТО – це політичне рішення, яке прийняли, не порадившись із українцями⁸⁰, а у 2020 і 2021 рр. пояснював, що "ми просто повинні стати країною, яку Європа дійсно хотіла б мати у своєму складі"⁸¹, відмовившись від сподівань, що ЄС сам запросить Україну до вступу⁸², і вже чекаючи від нього конкретних вимог⁸³.

Значно еволюціонувала риторика В. Зеленського щодо Російської Федерації. Якщо у 2019 р. він намагався уникати прямих звинувачень у бік Росії⁸⁴ і називав її "катастрофічно складним сусідом"⁸⁵, то у 2020 р. він уже говорив про "прямую агресію Російської Федерації і Путіна"⁸⁶. Змінилася позиція В. Зеленського і по ставленні до Міжнародного валютного фонду: якщо у грудні 2018 р. він дорікав йому за надто жорсткі умови та високі ставки, то вже на посаді президента заявляв, що гроші МВФ для економіки – "це як кров для організму людини"⁸⁷.

Змінилося розуміння переговорів у "Нормандському форматі". Усвідомивши на посаді президента марність надій на досягнення взаємоприйнятної угоди, В. Зеленський визнав, що закінчити війну не так просто, як це спочатку здавалось. У питанні ж деокупації Криму позиція, порівняно з позицією попереднього президента, не

⁸⁰ Зеленський назвав закон о курсе Киева в ЕС и НАТО предвыборным шагом властей. URL: <https://ria.ru/20190321/1552009895.html>

⁸¹ Інтерв'ю Президента України газети LeFigaro. URL: <https://www.president.gov.ua/news/intervyu-prezidenta-ukrayini-gazeti-le-figaro-68029>

⁸² Владимир Зеленский. 2/3. "В гостях у Дмитрия Гордона" (2018). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=fwuOfiL88&t=3207s>

⁸³ Зеленський: не всі члени ЄС хочуть бачити Україну в Союзі. URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1887883-zelenskiy-ne-vsi-chleni-yes-khochut-bachiti-ukrayinu-v-soyuzi>

⁸⁴ "Вони там різні": Зеленський пояснив відмову називати Росію агресором. Дзеркало тижня. 20 травня 2020 р. URL: https://dt.ua/POLITICS/voni-tamrizni-zelenskiy-po-yasniv-vidmovu-nazivati-rosiyu-agresorom-348312_.html

⁸⁵ Інтерв'ю Володимира Зеленського – про війну на Донбасі, олігархів та Слугу Народу. URL: <https://www.facebook.com/ze2019official/videos/818818895142385>

⁸⁶ Верховна Рада України IX скликання. Третя сесія. Урочисте засідання. Стенограма пленарного засідання 16 липня 2020 року. URL: <https://www.rada.gov.ua/uploads/documents/63856.pdf>

⁸⁷ Зеленський про гроші МВФ: Це як кров для організму людини. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2020/04/17/7248408/>

змінилась, але у більш обережній риторичі – у 2021 р. завдання деокупації півострова вже називалось одним із найскладніших⁸⁸.

Передвиборча риторика В. Зеленського з безпекових та зовнішньополітичних питань доволі часто була демонстрацією нерозуміння складності ситуації, у яку потрапила Україна, і апелювала, у першу чергу, до емоцій виборців. Так, після першого туру виборів він заявляв, що в разі зустрічі з Путіним зажадає від нього компенсації за агресію⁸⁹, але коли 9 грудня 2019 р. в Парижі на саміті лідерів-держав "нормандської четвірки" зустріч відбулася, то озвученої вимоги не пролунало.

Незважаючи на обіцянки припинити війну дипломатичним шляхом⁹⁰, домогтися цього не вдалося, і у квітні 2021 р. В. Зеленський обмежився тільки поясненням, що влада робить все можливе для пошуку мирного рішення, але зараз намагається тільки не допустити розширення російської агресії⁹¹.

Показовою є зміна у ставленні В. Зеленського до проведення військових парадів на День Незалежності. У 2019 р., аби продемонструвати відмінність від попередньої влади, офіційний парад було замінено Ходою гідності, виконанням Гімну України на піаніно та альтернативним Маршем захисників Вітчизни. А вже у 2021 р. був проведений один з наймасштабніших парадів в історії України. Миролюбний і пацифістський тон чинного президента поступився риторичі в дусі посилення обороноздатності, розбудови армії та співпраці з НАТО. Патріотичність виступу шостого президента 24 серпня 2021 р. була не меншою, ніж у його попередника – з апелюванням до історії, героїв, ідентичності⁹².

⁸⁸ Сліпченко С., Степанюк В., Дудка Е. Другий рік Зеленського. Аналіз брехні, обіцянок і риторики президента від VoxCheck. URL: <https://voxukraine.org/drugyj-rik-zelenskogo-analiz-brejni-obitsyanok-i-rytoryky-prezydenta-vid-voxccheck/>

⁸⁹ Що Зеленський скаже Путіну при зустрічі – відповідь на питання Громадського. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=HtMrdrbeddw>

⁹⁰ Мне нравится план Волкера о введении миротворцев и прекращении огня на Донбассе, – Зеленский. URL: <https://censor.net/ru/n3117954>

⁹¹ Дебати Зеленського та Порошенка в 2019 році: президент не виконав більшість "стаціонарних обіцянок". URL: <https://zn.ua/ukr/POLITICS/debati-zelenskoho-ta-poroshenka-v-2109-rotsi-prezident-ne-vikonav-bilshist-stacionnikh-obitsjanok.html>

⁹² Боровик В. Електоральна пастка Порошенка. URL: https://zaxid.net/elektoralna_pastka_poroshenka_n1527523

Зміни у риторичі В. Зеленського свідчили про вибрання ним ніші політика патріотичного характеру, що ілюструвалось, приміром, мовчазною згодою на відкриття кримінальних справ проти В. Медведчука.

Під час виборчої кампанії і упродовж першого року президентської каденції В. Зеленський намагався не виказувати прихильності до якоїсь ідеології, озвучивши "неактуальним питання заміни символізуючих ті або інші ідеології назв або пам'яток"⁹³. Такий підхід президента був критично/іронічно сприйнятий громадськістю – в Інтернет-просторі навіть виник мем "Какая разница?". Експерти та аналітики також не могли чітко визначити ідейно-політичний напрям президентської партії – лише 10% експертів назвали його ліберальним, тоді як 52% не змогли відповісти, а 22% були переконані, що у неї немає жодної ідеології⁹⁴.

За прикладом свого попередника В. Зеленський вирішив зменшити потенціал опозиції через проведення люстрації стосовно високопосадовців і депутатів, які обіймали посади з 2014 по 2019 рр., щоб "назавжди позбавити їх усіх можливості брати участь в управлінні державою". Для цього було запропоновано розширити норми Закону "Про очищення влади"⁹⁵, але в разі ухвалення такого рішення під люстрацію могли потрапити і члени команди самого В. Зеленського, які за попереднього президента обіймали високі державні посади.

У своїй політичній риторичі В. Зеленський неодноразово звертався до питання подолання корупції, скасування депутатської недоторканності та удосконалення процедури виборів. З усіх трьох напрямів було здійснено практичні кроки. До Верховної Ради

⁹³ Новорічне вітання Президента України. Офіційне інтернет-представництво Президента України. URL: <https://www.president.gov.ua/videos/novorichneprivitannya-prezidenta-ukrayini-1637>

⁹⁴ Україна напередодні виборів: запити суспільства, позиції політичних акторів, контури нової влади (Аналітична доповідь Центру Разумкова). Національна безпека і оборона. 2018. № 3–4. С. 121. URL: https://www.razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD175-176_2018_ukr.pdf

⁹⁵ Зеленський хоче люструвати Порошенка, всіх міністрів і депутатів з 2014 року. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-48953463>

президентом було внесено законопроект про скасування депутатської недоторканності, 3 вересня 2019 р. він був прийнятий, а 11 вересня В. Зеленський підписав закон про внесення змін до відповідної статті Конституції⁹⁶. 27 грудня 2019 р. президент підписав закон, який створив механізми для реалізації скасування депутатської недоторканності⁹⁷. Однак цей закон дістав негативні оцінки експертів, оскільки наділив правом приймати ключові рішення у кримінальних провадженнях щодо народних депутатів тільки Генерального прокурора України, що полегшує можливість тиснути на парламентарів.

Політична риторика В. Зеленського відповідала і на запит народу щодо можливості законного усунення глави держави від влади. У передвиборчій програмі він обіцяв подати законопроекти і щодо зняття недоторканності з Президента України, і щодо його імпичменту⁹⁸. Закон про імпичмент дійсно був поданий самим президентом та ухвалений парламентом 10 вересня 2019 р.⁹⁹. Його прийняття В. Зеленський зараховував у свій політичний актив, але прийнятий акт був розкритикований експертами через те, що на практиці його норми фактично неможливо реалізувати, а отже, він може вважатися елементом президентської піар-кампанії¹⁰⁰.

Також за ініціативи президента було ухвалено закон про кримінальну відповідальність за незаконне збагачення, який

⁹⁶ Закон України "Про внесення змін до статті 80 Конституції України (щодо недоторканності народних депутатів України)". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/27-IX#Text>

⁹⁷ Закон України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з метою приведення у відповідність із Законом України „Про внесення змін до статті 80 Конституції України щодо недоторканності народних депутатів України”" 18 грудня 2019 року № 388-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/388-20#Text>

⁹⁸ Передвиборча програма кандидата на пост Президента України Володимира Зеленського. URL: <https://program.ze2019.com/>

⁹⁹ Закон України "Про особливу процедуру усунення Президента України з поста (імпичмент)" 10 вересня 2019 року № 39-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/39-20#Text>

¹⁰⁰ Закон про імпичмент: чи реально звільнити президента. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2019/09/24/pogljad/polityka/zakon-pro-impichment-chy-realno-zvilnyty-prezydenta>

доповнив Кримінальний кодекс України відповідною статтею, за якою набуття посадовими особами активів, вартість яких більш ніж на 6,5 тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян перевищує їхні законні доходи, карається позбавленням волі на строк від 5 до 10 років із позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до 3 років¹⁰¹.

Наприкінці 2019 р. було прийнято і виборчий кодекс (робота над кодексом почалася ще у 2015 р.), яким запроваджено пропорційну систему виборів до парламенту за відкритими списками¹⁰², тобто участь у виборах тільки партій.

І у статусі кандидата у президенти, і будучи обраним на цю посаду, В. Зеленський декларував свою нетерпимість до nepoтизму (кумівства)^{103; 104; 105}. Під час прес-конференції 25 травня 2020 р. він запевняв: "Жодного кума і військового друга я не призначив"¹⁰⁶. Насправді ж в основу його кадрової політики був покладений принцип давнього особистого знайомства, багаторічної співпраці та/або дружби. Упродовж першого року президентства понад 30 осіб, які раніше працювали в структурах "Студії Квартал-95", її дочірніх організаціях, надавали послуги компанії, співпрацювали із В. Зеленським на професійній основі, були знайомими, друзями, родичами його самого чи його оточення, отримали державні посади, у т. ч. в Офісі Президента (А. Єрмак, С. Трофімов,

¹⁰¹ Закон України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо конфіскації незаконних активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, і покарання за набуття таких активів" 31 жовтня 2019 р. № 263-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/263-20#Text>

¹⁰² Виборчий кодекс України. 19 грудня 2019 року. № 396-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text>

¹⁰³ Зеленский призывает украинцев присоединиться к "ЗелКоманде" и предложить свои кандидатуры на главные должности в стране. URL: <https://interfax.com.ua/news/election>

¹⁰⁴ "Вперед, на Банкову!": як Порошенко та Зеленський відповідали на незручні питання. Схеми. №211. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=h3WHNMmRPYM&t=622s>

¹⁰⁵ Передвиборча програма кандидата на пост Президента України Володимира Зеленського. URL: <https://program.ze2019.com/>

¹⁰⁶ Прес-конференція Президента України Володимира Зеленського. 20.05.2020. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=TjY3FcEmhCk>

Ю. Костюк, С. Шефір, І. Победоносцева), в органах безпеки України, в центральних органах виконавчої влади, у різних наглядових радах, отримували місця у прохідній частині партійного списку на парламентських виборах. Лише деякі мали досвід відповідної роботи, однак саме за час перебування на посаді В. Зеленського отримали значний поштовх у кар'єрі¹⁰⁷. Як показало проведене "Схемами" розслідування "Сімейні цінності „слуг народу\"", щонайменше п'ятнадцять народних депутатів України з фракції "Слуга народу" призначили своїх родичів чи родичів з найближчого оточення президента В. Зеленського своїми помічниками¹⁰⁸.

17 вересня 2020 р. Верховна Рада України ухвалила Закон "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обмеження спільної роботи близьких осіб", згідно з яким прийняття народним депутатом близької особи на посаду свого помічника-консультанта було заборонено¹⁰⁹. Утрималися під час голосування за законопроект Л. Буймістер та Б. Яременко, а останній також назвав згаданий законопроект "популістським"¹¹⁰. Сам же В. Зеленський пояснював феномен призначень на ключові політичні позиції у державі за ознаками близькості до нього тим, що "У нас кадровий голод в країні"¹¹¹. Президент зразка травня 2021 р. також став менш категоричним в оцінці дій політиків і чиновників, вважав, що за невеликі "промахи" їх треба пробачити, дати їм другий шанс¹¹².

¹⁰⁷ За рік на державних посадах опинилися понад 30 "кварталівців" і їх знайомих. URL: <http://www.cvu.org.ua/nodes/view/type:news/slug:za-rik-naderzhavnykh-posadakh-opynylysia-ponad-30-kvartalivtsiv-i-ikh-znaiomykh>

¹⁰⁸ Як друзі, кохані і партнери депутатів отримують мільйони з бюджету. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=aha1biJGIY>

¹⁰⁹ Прийнято Закон "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обмеження спільної роботи близьких осіб". URL: <https://www.rada.gov.ua/news/Novyny/197722.html>

¹¹⁰ Богдан Яременко. 22 вересня 2020 р. URL: <https://www.facebook.com/bohdan.yaremenko/posts/3540262296037867>

¹¹¹ Чому Зеленський призначає на посади "своїх" людей. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=ttvHyAsd8og>

¹¹² Кириленко О., Лукашова С. "За деякі кроки людей, які були чи є поруч зі мною, дійсно соромно". Головні тези пресконференції Зеленського. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2021/05/20/7294261>

Питання боротьби з корупцією були дуже часто присутні у політичній риторичі Зеленського. Це є абсолютно очікуваним, оскільки корупція особливо турбувала населення, про що свідчили соціологічні опитування^{113; 114; 115; 116}. У своїй президентській програмі В. Зеленський обіцяв "не боротьбу з корупцією, а перемогу над нею", "нульову толерантність до корупції на всіх рівнях"¹¹⁷. Частково ці обіцянки В. Зеленський та парламентська фракція "Слуга народу" виконали. Вперше за всю історію України було ухвалено Антикорупційну стратегію на 2020–2024 рр.¹¹⁸; проведено кадрове перезавантаження у Національному агентстві з запобігання та протидії корупції; усунуто багато невідповідностей у Законі "Про публічні закупівлі"¹¹⁹, у 2019 р. президент вніс до Верховної Ради Законопроект "Про внесення змін до Закону України „Про запобігання корупції” щодо викривачів корупції", який був підтриманий парламентом і з 1 січня 2020 р. набув чинності, чим було розширено можливості захисту викривачів корупції і закріплено за ними право на винагороду за

¹¹³ Суспільно-політичні настрої населення (22–26 січня 2020 року). URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/obschestvenno-politicheskie_nastroeniya_naseleniya_22-26_yanvarya_2020_goda.html

¹¹⁴ Громадський активізм та ставлення до реформ: суспільна думка в Україні. URL: https://dif.org.ua/article/gromadskiy-aktivizm-ta-stavlennya-do-reform-suspilna-dumka-v-ukraini_5

¹¹⁵ Презентація результатів дослідження "Корупція в Україні 2020: розуміння, сприйняття, поширеність". URL: <https://euaci.eu/ua/news/prezentaciya-doslidzhennya-korruptsiya-v-ua-2020>

¹¹⁶ Суспільно-політичні настрої населення України: результати опитування, проведеного 24 липня–1 серпня 2021 року методом особистих ("face-to-face") інтерв'ю. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1055&page=1>

¹¹⁷ Передвиборча програма кандидата на пост Президента України Володимира Зеленського. URL: <https://program.ze2019.com/>

¹¹⁸ Верховна Рада ухвалила за основу законопроект про Антикорупційну стратегію на 2020–2024 роки. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/novyny/verhovna-rada-uhvalyla-za-osnovu-zakonoproekt-pro-antykorrupciynnu-strategiyu-na-2020-2024-roky/>

¹¹⁹ Новий закупівельний закон – нові можливості для бізнесу. URL: <https://ti-ukraine.org/blogs/noviy-zakupivelnij-zakon-novi-mozhlyvosti-dlya-biznesu/>

повідомлення про корупційний злочин після ухвалення обвинувального вироку суду¹²⁰.

Але реальна ситуація із виконанням обіцянки про "нульову толерантність до корупції на всіх рівнях"¹²¹ була двозначною. Першим скандалом стала спроба так званої "групи Павлюка" у фракції "Слуга народу" отримати гроші від людей олігарха Р. Ахметова. Наступним – голосування за так звані "майданчики Яценка", коли деяких депутатів звинуватили в отриманні хабарів за внесення потрібних депутатів А. Яценку правок. Та історія закінчилася гучним проходженням поліграфів фігурантами скандалу. Найгучнішим корупційним скандалом стали відеозаписи, оприлюднені депутатом Г. Леросом, на яких рідний брат глави Офісу Президента Д. Єрмак нібито займається продажем державних посад¹²². Влітку 2020 р. НАБУ почало розслідування щодо організованої групи, учасники якої отримують хабарі за використання повноважень народних депутатів. Однак фігурант однієї із таких справ – народний депутат, член фракції "Слуга народу" О. Юрченко за рішенням Генпрокурорки І. Венедіктової, яка до призначення на посаду також була депутаткою Верховної Ради України IX скликання, уник оголошення йому підозри¹²³.

Більшість експертів виділяють два етапи, які пройшла влада після президентських та парламентських виборів у боротьбі з корупцією. Перший період – спроба робити кроки, які зменшують рівень корупції у державі. Другий – намагання демонтувати антикорупційну інфраструктуру і мінімізувати відповідальність за

¹²⁰ Закон України "Про внесення змін до Закону України „Про запобігання корупції” щодо викривачів корупції від 17 жовтня 2019 року" № 198-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/198-20#Text>

¹²¹ Зеленський пообіцяв, що засуджений за корупцію отримає конфіскацію майна і довічну заборону обіймати державні посади. URL: <https://www.slovoidilo.ua/promise/51902.html>

¹²² Рік президента. Факти та маніпуляції у фільмі Зеленського. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2020/04/23/7248987/>

¹²³ Венедіктова: Наразі оголосити підозру нардепові Юрченку неможливо. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2020/09/15/7266427/>

корупцію¹²⁴. З часом змінилась і антикорупційна риторика В. Зеленського і "слуг". По-перше, він відмовився від популістських гасел і звернувся до реальних засобів боротьби з корупцією – цифровізації і судової реформи¹²⁵. По-друге, він став частіше наполягати на важливості інституційного забезпечення боротьби з корупцією: "...за останні кілька років Україна створила антикорупційну інфраструктуру, яка не має аналогів у Європі чи, можливо, навіть у всьому світі"¹²⁶.

Хоча станом на жовтень 2021 р. за порушення антикорупційного законодавства до відповідальності було притягнуто 5,5 тис. осіб, у тому числі 51 депутат рад різних рівнів (9 з них – депутати Верховної Ради України IX скликання)¹²⁷, а Індекс сприйняття корупції (CPI) в Україні за останні 5 років знизився¹²⁸, антикорупційні заходи все ще залишаються недостатніми. Відсутність поступу у боротьбі із корупцією помічали як іноземні експерти¹²⁹, так і українські громадяни^{130; 131}. За результатами опитування, проведеного компанією SOCIS, у квітні 2021 р. 52% українців вважали, що В. Зеленський провалив боротьбу з корупцією¹³².

¹²⁴ Солонина Є. Зеленський і корупція: шість кроків вперед і десять назад – експерти. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/zelenskyi-i-koruptsiya/30991531.html>

¹²⁵ Завдяки реформам в Україні розпочалося очищення від корупції – Зеленський. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3307738-zavdaki-reformam-v-ukraini-rozpocalosa-ocisenna-vid-korupcii-zelenskij.html>

¹²⁶ Зеленський вважає корупцію не головною причиною для відмови Україні від вступу в НАТО. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/general/762835.html>

¹²⁷ Неєфективність антикорупційних органів. Статистика. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=rpTgalTOzQs>

¹²⁸ Індекс сприйняття корупції (CPI): динаміка останніх 5 років. URL: <https://nabu.gov.ua/open-office/biblio/sociologiya/indeks-spriynyattya-korupciyi-sri-dinamika-ostannih-5-rokiv>

¹²⁹ Зеленський програє боротьбу з корупцією – Bloomberg. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/press-review-55351538>

¹³⁰ Оцінка діяльності органів влади та реакція на актуальні події: лютий 2020 року. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=920>

¹³¹ Оцінка успішності влади та реакція суспільства на події, пов'язані з епідемією коронавірусу. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=928&page=3>

¹³² Більшість українців вважає владу непрофесійною і корумпованою – дослідження SOCIS. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/political/738910.html>

Незважаючи на те, що передвиборча кампанія В. Зеленського була значною мірою побудована на протиставленні його як вихідця з простого народу олігарху П. Порошенку, ані в його передвиборчій програмі як кандидата у президенти, ані в передвиборчій програмі його партії терміни "олігарх" чи "деолігархізація" не вживалися. Хоча за законами жанру "популістської політики" вони мали б там бути. Тісний зв'язок з одним із власників групи "Приват" олігархом І. Коломойським був однією з найбільших іміджевих проблем В. Зеленського під час виборчої кампанії¹³³.

Риторика В. Зеленського стосовно олігархів була непослідовною. На початку свого президентства він намагався вибудувати модель "рівновіддалених" відносин з різними фінансово-промисловими групами. У перший місяць президентства він заявив, що збирається зустрітися з олігархами і обговорити з ними умови інвестування в інфраструктуру Донеччини і Луганщини¹³⁴, пізніше розповів про свої домовленості з Р. Ахметовим, І. Коломойським та В. Пінчуком, що ті візьмуть на себе відповідальність за вирішення конкретних соціальних питань (будівництво житла, медицина, інфраструктура). Одночасно було задекларовано принцип – ніяких монополій і нікому ніяких преференцій¹³⁵.

У розпал 2-ї хвилі поширення коронавірусу у березні 2021 р. В. Зеленський звернувся до олігархів із проханням допомогти у протидії поширенню хвороби, бо "бізнес має бути соціально відповідальним у скрутних ситуаціях для держави"¹³⁶. Структури В. Пінчука виділили на боротьбу з коронавірусом 2 млн доларів США, О. Ярославського – 3 млн доларів США, фонд Р. Ахметова – 300 млн грн. Також було домовлено, що великі бізнесмени

¹³³ Зеленський заперечує вплив на нього Коломойського або Пінчука. – Інтерфакс-Україна, 11 жовтня 2019 р. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/political/618405.html>

¹³⁴ Зеленський збере олігархів, щоб поговорити про Донбас. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2019/06/5/7217170/>

¹³⁵ Зеленський розкрив домовленості з Коломойським, Пінчуком і Ахметовим. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2019/06/20/7218690/>

¹³⁶ Зеленський зібрав на Банковій олігархів. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2020/03/16/7243860/>

створять і очоляють штаби з боротьби з коронавірусом у різних областях¹³⁷.

Тим не менше, риторика В. Зеленського з приводу деолігархізації стала більш різкою: "Я вважаю, що в олігархів у цьому цивілізованому світі є два виходи: олігархи стають великим бізнесом, і тоді вони не мають впливу ні на політику, ні на засоби масової інформації... Якщо фінансові групи мають політичний вплив, постійно займаються лобізмом, мають ЗМІ, у яких вони не просто міноритарії, а контролюють інформаційну політику, вони з великих підприємців перетворюються на олігархів. І тоді держава повинна з ними боротися"¹³⁸.

Ознаки популізму містив президентський законопроект "Про запобігання загрозам національній безпеці, пов'язаним із надмірним впливом осіб, які мають значну економічну або політичну вагу в суспільному житті (олігархів)", ухвалений парламентом 23 вересня 2021 р. Відповідно до закону, підставою для занесення до реєстру олігархів, який формує і веде Рада національної безпеки й оборони (РНБО), є будь-які три з чотирьох умов: значний вплив на ЗМІ, участь у політичному житті, бенефіціарне володіння компанією-монополістом і наявність статків понад 1 млн прожиткових мінімумів (близько 83 млн доларів США). Особам, занесеним до реєстру олігархів, забороняється, зокрема, робити внески у вигляді власних коштів на підтримку політичних партій, у виборчі фонди кандидатів (крім власного виборчого фонду), політичних партій під час виборчого процесу, купувати об'єкти великої приватизації, фінансувати будь-яку політичну агітацію або проведення мітингів і демонстрацій з політичними гаслами. Олігарх, занесений до реєстру, зобов'язаний подавати декларацію особі, уповноваженій на виконання функцій державної влади або місцевого самоврядування.

¹³⁷ Вуєць П. Темні часи. Як олігархи приручили Зеленського: вірус і влада. URL: <https://glavcom.ua/country/politics/temni-chasi-yak-oligarhi-pri-ruchili-zelenskogo-667813.html>

¹³⁸ Основні тези з інтерв'ю Зеленського американському виданню "The New York Times". URL: <https://mind.ua/news/20220024-osnovni-tezi-z-intervyu-zelenskogo-amerikanskomu-vidannyu-the-new-york-times>

Утім, зафіксовані у законі положення не дозволяють результативно боротися з олігархатом. Зокрема, закон не передбачає якихось санкцій для олігархів, окрім репутаційних втрат та гіпотетичних проблем у зовнішньоекономічній діяльності. Крім заборони фінансувати політичні партії, законопроект не зобов'язує олігархів позбуватися (передавати, перепродавати) своїх медіа-активів та частки в бізнесах, де вони є монополістами. Однак у реаліях обмеження щодо участі у фінансуванні політичних проєктів дуже складно моніторити в непрозорому політичному середовищі України. Крім того, у законодавчо закріпленому процесі формування реєстру олігархів уже наявні корупційні ризики – рішення про зачислення особи в олігархи (до реєстру) ухвалює РНБО, а вводить його в дію президент. Отже, виникає вірогідність, що до реєстру потраплятимуть нелояльні до влади олігархи і, навпаки, не потраплятимуть лояльні.

У експертному середовищі цей закон сприйняли як спробу В. Зеленського підняти власний рейтинг та рейтинг "Слуги народу". Населення України також поставилося до ініціативи президента з недовірою: 35,7% оцінили його як популярний крок і лише 20,1% – як щире прагнення до справедливості¹³⁹.

Досить різкою була антиолігархічна риторика президента і під час розгляду законопроекту "Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень" (т. зв. "антиахметівський" закон), який можна було б вважати одним із засобів боротьби з олігархами¹⁴⁰, якби під час розгляду з нього не були б вилучені найбільш невігідні олігархам положення, а затверджені норми не робили б металургійне виробництво, яке є основою бізнес-імперії Р. Ахметова, ще більше прибутковим¹⁴¹.

¹³⁹ Соціально-політична ситуація в Україні – червень 2021. URL: <https://socis.kiev.ua/ua/2021-06-09/>

¹⁴⁰ Президент про "антиахметівський" законопроект: Тиску на малий бізнес не буде. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2021/05/20/674077/>

¹⁴¹ Олігархи радіють: у що перетворили АНТИахметівський закон 5600? URL: <https://www.youtube.com/watch?v=pU4dJMV6SRk>

Політична риторика В. Зеленського з приводу низки гуманітарних питань була неоднозначною і амбівалентною. Зокрема, він висловлював доволі контрверсійні думки з приводу функціонування української мови, логіку зміни яких простежити доволі складно. Одна із перших заяв В. Зеленського після перемоги на виборах стосувалося Закону України "Про забезпечення функціонування української мови як державної" – тоді, напередодні парламентських виборів, він висловлював сумнів з приводу дотримання у ньому "всіх конституційних прав й інтересів всіх громадян України" і обіцяв провести його "ретельний аналіз"¹⁴².

З одного боку, риторика В. Зеленського не була спрямована проти української мови: "У нас є українська мова, єдина державна мова, це закріплено в Конституції"¹⁴³, "Я повинен захищати українську мову... і я це буду робити"^{144; 145}. З іншого – закликав "не піднімати це питання"¹⁴⁶, бо, мовляв, "більшості українців неважливо, якою мовою ви один з одним спілкуєтесь..."¹⁴⁷ (це при тому, що 81% опитаних українців вважали українську мову важливою складовою державної незалежності, більшість вважала, що всі державні службовці в робочий час мають користуватися українською¹⁴⁸). Також у риторичі В. Зеленського було помітне

¹⁴² Зеленський хоче після вступу на посаду зробити "ретельний аналіз" закону про мову. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-zelensky-zakon-pro-movu/29903151.html>

¹⁴³ Зеленський про квоти і резонанс щодо мовного закону: Російська мова – не власність Росії. URL: <https://news.liga.net/ua/politics/news/zelenskiy-o-kvotah-i-rezonanse-po-yazykovomu-zakonu-russkiy-yazyk-ne-sobstvennost-rossii>

¹⁴⁴ Що Зеленський сказав на прес-конференції. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=HNsspv5hHVg>

¹⁴⁵ Зеленський: Українська мова – єдина державна, але її розвиток має йти шляхом стимулів і позитивних прикладів. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/election/584036.html>

¹⁴⁶ Зеленський про квоти і резонанс щодо мовного закону: Російська мова – не власність Росії. URL: <https://news.liga.net/ua/politics/news/zelenskiy-o-kvotah-i-rezonanse-po-yazykovomu-zakonu-russkiy-yazyk-ne-sobstvennost-rossii>

¹⁴⁷ Пік Президента Зеленського. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=XmUhegS2eWY>

¹⁴⁸ Патріотизм, мова та зовнішньополітичні пріоритети – громадська думка України. URL: https://dif.org.ua/article/%20patriotyzm_mova%20%20?fbclid=IwAR09Lj_GspsSiyO1r9rSnnqK1Gww1JJV_JIkW6pzNjUq1GqITUwAIdZS28

загравання зі своїми російськомовними виборцями: за його словами, російська мова не є "власністю" Росії¹⁴⁹.

Депутати від фракції "Слуга народу" у своїй більшості підтримували позицію президента, але були й такі, політичну риторичку яких можна розцінювати як спрямовану на послаблення позицій української мови. Наприкінці 2019 р. народний депутат М. Бужанський намагався подати законопроект про скасування Закону України "Про забезпечення функціонування української мови як державної", аргументуючи це тим, що "закон цей спрямований на дискримінацію носіїв інших мов, в першу чергу, російської мови... безпосередньо завдає шкоди нашій державі, виштовхуючи наших громадян з нашого інформаційного поля в чуже"¹⁵⁰. У січні 2021 р. 27 народних депутатів України із фракції "Слуга народу" внесли в Верховну Раду України законопроект, в якому пропонували скасувати штрафи за відмову обслуговувати державною мовою¹⁵¹, ігноруючи при цьому те, що норму закону, за якою всі підприємства сфери послуг повинні обслуговувати клієнтів і надавати інформацію про товари українською мовою, підтримують загалом 61,7% українців¹⁵².

Питання історичної політики для В. Зеленського, на відміну від його попередника П. Порошенка, були на периферії політичного дискурсу. Показовою у цьому відношенні була промова В. Зеленського з нагоди 28-ї річниці Незалежності України. Історичний екскурс у ній був доволі обмежений, поза увагою було залишене питання боротьби українського народу за незалежність, упущено тему багатолітніх конфліктних відносин України та Росії.

¹⁴⁹ Зеленський про квоти і резонанс щодо мовного закону: Російська мова – не власність Росії. URL: <https://news.liga.net/ua/politics/news/zelenskiy-o-kvotah-i-rezonanse-po-yazykovomu-zakonu-russkiy-yazyk-ne-sobstvennost-rossii>

¹⁵⁰ "Слуга" Бужанський каже, що вніс в Раду законопроект, який скасовує закон про мову. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2019/12/10/7234421/>

¹⁵¹ Стець А. "Слуги народу" хочуть скасувати штрафи за відмову обслуговувати державною мовою. URL: https://zaxid.net/slugi_narodu_hochut_skasuvati_shtrafi_za_vidmovu_obsługovuvati_derzhavnoyu_movoyu_n1512210

¹⁵² Графік дня. Навіть на Донбасі більшість – за обслуговування українською. URL: <https://texty.org.ua/fragments/102897/grafik-dnya-navit-na-donbasi-bilshist-za-obsluhovuvannya-ukrayinskoju/>

Натомість президент сконцентрувався на речах, що залишилися у пам'яті більшості сучасних дорослих українців – фінансова криза 1990-х з її неодмінними атрибутами "кравчучками", купонами, пейджерками та серіалом "Багаті теж плачуть"; перемога українців на олімпійських іграх та "Євробаченні"; політ першого українця Л. Каденюка в космос; проведений разом із Польщею чемпіонат Європи з футболу 2012 року і т. п. Звертаючись до теми російсько-української війни, В. Зеленський більше підкреслив втому громадян від протистояння, ніж зростання серед них патріотичних почуттів¹⁵³. З огляду на це, в українському експертному середовищі побутувала думка, що президент просто не хоче згадувати жодних історичних подій чи персонажів, які могли б викликати роздратування у північно-східного сусіда, окремо зверталась увага на його тезу, що на перший план має бути виведено все, що нас "ріднить" з Росією¹⁵⁴. Втім, ці слова В. Зеленського можна сприймати швидше як спосіб утримання свого рейтингу серед російськомовного населення, ніж намір догодити Росії.

Характерною ознакою стилю комунікації В. Зеленського зі суспільством стало застосування маніпулятивних засобів впливу, прикладом чого була його пресконференція 20 травня 2020 р. Експерти Комітету виборців України, аналізуючи її, виявили щонайменше 20 тверджень В. Зеленського, що можуть вважатися маніпулятивними, оскільки містили перекручування фактів та статистичних даних або ж суперечили його попереднім заявам¹⁵⁵. Зокрема, перебільшувалися здобутки влади в таких питаннях, як боротьба з коронавірусом, підвищення заробітних плат, зниження ціни на бензин, при цьому президент уникав незручних питань та намагався перевести їх на жарти, зокрема, про

¹⁵³ Промова Зеленського з нагоди 28-ї річниці Незалежності України. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2766331-promova-zelenskogo-z-nagodi-28-ricnici-nezaleznosti-ukraini.html>

¹⁵⁴ Українська історія в промовах Президентів України з нагоди святкування Дня Незалежності. URL: <https://site.ua/andriy.starodub/ukrayinska-istoriya-v-promovax-prezidentiv-ukrayini-z-nagodi-svyatkuvannya-dnya-nezaleznosti-i7wvpg>

¹⁵⁵ КВУ назвав 20 маніпуляцій у виступі В. Зеленського. – Комітет виборців України, 25 травня 2020 р. URL: <http://www.cvu.org.ua/nodes/view/type:news/slug:kvu-nazvav-20-manipuliatsii-u-vystupi-v-zelensko-ho>.

призначення на державні посади осіб, які раніше працювали в "Студії Квартал-95"¹⁵⁶.

Коли Зеленський заступав на посаду президента, то запевняв, що збирається перебувати на ній тільки один термін¹⁵⁷. На початку жовтня 2021 р. заявив, що його похід на другий термін залежить від того, чи встигнуть він та "Слуга народу" виконати свої обіцянки¹⁵⁸. Перед виборами він обіцяв відмовитися від кортежів: "Я хочу в цілому позбавитись кортежів"¹⁵⁹. А на практиці кількість машин у супроводі президента постійно зростала, а кортежі порушували ПДР^{160: 161}.

Частина передвиборчих обіцянок Зеленського вже на час їх оголошення були нежиттєздатними. Зокрема, перед другим туром виборів він заявляв, що літати хотів би рейсовими літаками, а три президентські борти "продати до бісової матері"¹⁶². Цю заяву можна пояснити незнанням тієї обставини, що президент змушений брати в офіційні подорожі велику команду помічників. Популістський характер мали обіцянки провести податкову амністію на пільгових умовах (повноваження Верховної Ради України), упродовж п'яти років збільшити видобуток нафти і газу (Кабінет Міністрів України), скасувати депутатську недоторканість (Верховна Рада України), залишити квоти на українську мову

¹⁵⁶ КВУ назвав 20 маніпуляцій у виступі В. Зеленського. – Комітет виборців України, 25 травня 2020 р. URL: <http://www.cvu.org.ua/nodes/view?type:news/slug:kvu-nazvav-20-manipuliatsii-u-vystupi-v-zelenskoho>.

¹⁵⁷ Зеленський пообіцяв, що балотуватиметься лише на один президентський термін. URL: <https://www.slovoidilo.ua/promise/51860.html>

¹⁵⁸ Зеленський заявив, що буде президентом, поки "слуги народу" не виконають всі обіцянки партії. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2021/10/03/povnu/polityka/zelenskyj-zayavyv-bude-prezydentom-poky-sluhy-narodu-ne-vykonayut-vsi-obicyanky-partiij>

¹⁵⁹ Що Зеленський сказав на прес-конференції. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=HNsspv5hHVg>

¹⁶⁰ Президентський кортеж порушує ПДР, коли їде додому або в приватних справах – "Схеми". URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-schemes-zelenskyu-pdr/30757596.html>;

¹⁶¹ Сказав і НЕ зробив. Невиконані обіцянки Зеленського / *Сностерігач*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-schemes-zelenskyu-pdr/30757596.html>;

¹⁶² Зеленський не хоче на Банкову і вигадав "батіжок" для нардепів. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2019/04/18/7212575/>

на телебаченні і радіо, але видозмінити їх (Верховна Рада України, Національна рада з питань телебачення і радіомовлення), ініціювати розслідування правоохоронних органів стосовно дій представників попередньої влади (ДБР, СБУ) тощо¹⁶³.

Частково такий стан речей можна пояснити неосвіченістю виборців, а також тим, що суспільство хоче чути популістські обіцянки. За даними соціологічного опитування, проведеного міжнародною дослідницькою компанією Kantar TNS, 84% респондентів вважають, що в разі виконання таких обіцянок, як зниження ціни на газ у два рази, підвищення мінімальної пенсії до 5000 грн, зниження пенсійного віку і т. д., добробут їхніх родин поліпшиться¹⁶⁴. Зрозуміло, що українці схильні сприймати такі обіцянки не як популістські, а як реалістичні, чим ще більше розширюються шлюзи для популістської риторики політиків, яка є віддзеркаленням їхнього безвідповідального ставлення до майбутнього країни.

¹⁶³ Три кити популізму: бідність, аморальність і невігластво – експерт. URL: <http://www.ukr.radio/news.html?newsID=89081>

¹⁶⁴ Михайлишина Д., Яблоновський Д. Дешевий газ і ліки, зарплата – тисяча доларів, пенсія – 5 тисяч гривень. Популізм чи ні? <https://www.epravda.com.ua/publications/2019/03/28/646489/>

1.2. РЕФОРМИ 2014–2020 рр. : МОТИВИ, ЦІЛІ, НАСЛІДКИ

В українському суспільстві існує запит на проведення системних змін у країні, але ставлення до реформ, які проводилися владою упродовж усіх років незалежності під різними назвами – "модернізація", "трансформація", "перезавантаження" тощо, – з боку громадян України досить критичне. Реформи, які пропонувалися у різних сферах життя суспільства, швидше були "імітацією реформ", аніж системними змінами, були частковими, половинчастими або, що найчастіше, декларативними та популістськими. За висновком Державної аудиторської служби та Рахункової палати, "в Україні реформи відбувалися або із значним запізненням, або не починалися взагалі. За роки незалежності Україна не змогла забезпечити беззаперечне верховенство права, провести повноцінну дерегуляцію, створити сприятливі умови для інвестицій та ведення бізнесу"¹. Інші оцінки – що "суспільство є заручником кулуарних домовленостей вузького кола осіб"²; що "руйнівні результати реформ, здійснених в Україні за період незалежності, дають підстави для сумнівів у компетентності найавторитетніших і найтитулованіших ринкових реформаторів"³, що українські реформатори не приділяли багато часу і зусиль тому, щоб пояснити свої реформи населенню, можливо тому, що їм було важливо провести реформи, знаючи, що вони мають небагато часу, але ця відсутність роз'яснювальної роботи потім поверталася до них бумерангом на виборах⁴.

Паралельно Зигмунт Бауман писав про кризу державних інститутів (інституту держави), про нездатність держави

¹ Криволап К. Рахунок за бездіяльність: скільки коштувала Україні багаторічна непродумана економічна політика. 16.11.2020. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2020/11/16/667249/>

² Магас В. Чому не йдуть реформи в Україні. 08.09.2020. URL: <https://zbruc.eu/node/100150>

³ Магас В. Чому не йдуть реформи в Україні. 08.09.2020. URL: <https://zbruc.eu/node/100150>.

⁴ Щур М. Френсіс Фукуяма про українську демократію і помилкові очікування. 04.02.2021. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/fukuyama-ukrayina-reformy-democratiya/31085269.html>

ефективно виконувати свої функції. І у такому випадку частину функцій держави повинні взяти на себе організації громадянського суспільства. Про роль громадянського суспільства йшлося і у відомій лекції "Уроки українських демократичних трансформацій" Ф. Фукуями, у якій він визначив три уроки процесу трансформації в Україні. Серед них – важливості громадянського суспільства, доброго державного управління та боротьби з корупцією⁵.

Саме корупція була однією з причин, що призвела до масових протестів в Україні наприкінці 2013 р. – на початку 2014 р. Згідно з результатами дослідження "Барометра світової корупції" (Global Corruption Barometer), проведеного міжнародною організацією Transparency International у 2013 р., 36% українців були готові вийти на вулицю, протестуючи проти корупції⁶. За даними досліджень Індексу сприйняття корупції, що проводяться Transparency International, українці вважали свою державу однією з найбільш корумпованих у світі, і такою була її репутація за кордоном: у 2012⁷ і 2013⁸ рр. вона посідала 144-те місце із 176 країн, в яких проводилися відповідні дослідження. І після Революції Гідності наприкінці 2016 р. Європейська рахункова палата визнала Україну найбільш корумпованою країною Європи⁹.

Стартом реформ після Революції Гідності вважається 2014 р. Можна виділити два етапи їх реалізації відповідно до каденцій Президентів України П. Порошенка та В. Зеленського: 1) липень 2014 р. – травень 2019 р.; 2) травень 2019 р. – до теперішнього часу. Парадигма оцінювання їх результатів убирає у себе їх

⁵ Щур М. Френсіс Фукуяма про українську демократію і помилкові очікування. 04.02.2021. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/fukuyama-ukrayina-reformy-democratiya/31085269.html>

⁶ Барометр світової корупції–2013. URL: <https://ti-ukraine.org/research/barometr-svitovoi-koruptsii-2013/>

⁷ Індекс сприйняття корупції–2012. URL: <https://ti-ukraine.org/research/index-koruptsiji-spi-2012/>

⁸ Індекс сприйняття корупції–2013. URL: <https://ti-ukraine.org/research/index-koruptsiji-spi-2013/>

⁹ В ЕС назвали Україну самою корумпованою країною Європи. 07.12.2016. URL: <https://ukraine.segodnya.ua/ukraine/v-es-nazvali-ukrainu-samoju-korumpirovannoy-stranoy-evropy-777106.html>

спрямованість і мету, структурування та модерування їх реалізації; досягнення компромісу між різними сторонами процесу¹⁰.

Ініціатором реформ в Україні виступило громадянське суспільство. Коаліція громадських організацій і експертів після Революції Гідності у березні 2014 р. запропонувала Реанімаційний Пакет Реформ для розбудови незалежної, згуртованої, демократичної, правової, сильної та авторитетної Української держави із заможним суспільством і рівними можливостями для кожної особи у розвитку і самореалізації, а також сприяння консолідації громадянського суспільства в Україні. На сьогодні до Коаліції Реанімаційного Пакета Реформ (КРПР) входять 26 організацій-членів та 200 експертів¹¹.

Стартом початку політики реформ можна вважати Указ Президента України П. Порошенка "Про забезпечення впровадження єдиної державної політики реформ в Україні" від 23 липня 2014 р.¹². Було утворено Національну раду реформ (13 серпня 2014 р.) при Президентові України та Виконавчий комітет реформ як допоміжний орган при Президентові України, основним завданням якого є підготовка пропозицій щодо стратегічного планування реформ, їх узгодженого впровадження та моніторинг їх реалізації¹³. При Кабінеті Міністрів розпочав роботу Офіс реформ – дорадчий орган, який став частиною інноваційного Проєкту "Українська архітектура реформ" (Ukraine Reform Architecture Project – URA), підтриманого Європейським банком реконструкції та розвитку і Багатостороннім донорським фондом стабілізації та сталого розвитку України.

¹⁰ Національна рада реформ опублікувала перший звіт з пріоритетних реформ за перше півріччя. URL: <https://fsr.org.ua/news/nacionalna-rada-reform-opublikovala-pershyy-zvit-z-priorytetnyh-reform-za-pershe-pivrichchya>

¹¹ Реанімаційний Пакет Реформ. URL: <https://rpr.org.ua/>

¹² Указ Президента України "Про забезпечення впровадження єдиної державної політики реформ в Україні" від 23 липня 2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/614/2014#Text>

¹³ Указ Президента України "Про забезпечення впровадження єдиної державної політики реформ в Україні" від 23 липня 2014 р.. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/614/2014#Text>

Активно почали утворюватися як державні, так і громадські організації, найбільші з яких Громадська спілка "Фонд підтримки реформ", Команда підтримки реформ, коаліція Реанімаційного Пакета Реформ (РПР), Vox Ukraine та інші.

Команда РПР розробила і презентувала "Дорожню карту реформ" для парламенту VIII скликання, яка містила покрокові плани змін у 18 найважливіших суспільних сферах і була підкріплена окремим законопроектом¹⁴. Верховною Радою України VIII скликання було затверджено 72 законопроекти, підготовлені РПР. За активної участі організацій громадянського суспільства було створено нове антикорупційне законодавство, нові незалежні інституції та нова система державних закупівель. У 2018 р. команда РПР презентувала "Дорожню карту реформ" на 2019–2023 рр. за 21 напрямом¹⁵. У 2020 р. РПР організувала 2 масштабні форуми в межах підготовки до Ukraine Reform Conference – ключового міжнародного обговорення українських реформ¹⁶.

Представники 140 громадських організацій країни, понад 200 експертів, а також представники органів державної та місцевої влади і бізнесу підготували "Карту правових реформ для громадянського суспільства", яка представляла бачення громадського сектору щодо пріоритетів реформування та покращення правового середовища для організацій громадянського суспільства України на 2021–2025 рр.¹⁷

Тенденція створювати нові інституції була продовжена і за каденції Президента України В. Зеленського. Зокрема, 3 червня 2020 р. було створено Офіс простих рішень і результатів як неприбуткову громадську організацію з підготовки пропозицій для президента та членів Національної ради реформ¹⁸.

Значну допомогу в підтримці та реалізації реформ в Україні надавали зарубіжні інституції та партнери. З 2014 р. Європейський Союз та європейські фінансові інституції мобілізували понад

¹⁴ Реанімаційний Пакет Реформ. URL: <https://rpr.org.ua/>

¹⁵ Реанімаційний Пакет Реформ. URL: <https://rpr.org.ua/>

¹⁶ Реанімаційний Пакет Реформ. URL: <https://rpr.org.ua/>

¹⁷ Реанімаційний Пакет Реформ. URL: <https://rpr.org.ua/>

¹⁸ Офіс простих рішень і результатів. URL: <https://simple.org.ua/>

15 мільярдів євро у грантах і кредитах для підтримки процесу реформ в Україні, при цьому надання такої допомоги було чітко обумовленим продовженням досягнутого прогресу¹⁹.

Важливою складовою реалізації державної політики реформ було створення законодавчої бази. За час роботи Верховної Ради України VIII скликання, 2014–2019 рр., було ухвалено значну кількість законів, які стосувалися боротьби з корупцією, верховенства права, електронного урядування, освіти, децентралізації, декомунізації тощо. Тим не менше, згодом темп реформ уповільнився. Коаліційної угоди як дорожньої карти дотримувалися лише в перші місяці роботи, а далі спостерігалася відсутність покрововості реформ. Рада восьмого скликання не вирішила питання щодо зняття з народних депутатів недоторканності, не було запущено ринку землі та великої приватизації, не реформовано трудове законодавство, зазнала провалу люстрація, невдала судова реформа законсервувала недовіру до суду, збереглися нереформованість податкової служби та кримінальної поліції, незавершеність пенсійної реформи тощо²⁰.

На дострокових виборах до Верховної Ради України у 2019 р. пропрезидентська ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "СЛУГА НАРОДУ" вперше в історії українського парламентаризму виборола достатню кількість депутатських мандатів, аби сформувані так звану "монобільшість". Перші кілька місяців своєї каденції парламент працював у "турборежимі". Зокрема, за перші чотири місяці своєї роботи Рада дев'ятого скликання ухвалила 72 реформаторські законопроекти. Однак уже після другої сесії "турборежим" закінчився, а кількість ухвалених реформаторських законопроектів зменшилася вдвічі (до 31)²¹. Особливістю Верховної Ради України дев'ятого скликання за результатами двох років роботи було те, що найкраще ухвалювалися законопроекти, подані Президентом

¹⁹ Facts and figures about EU-Ukraine Relations. URL: https://eeas.europa.eu/sites/default/files/eap_summit_factsheet_ukraine_en.pdf

²⁰ Губенко Д. Здобутки та провали Верховної Ради восьмого скликання. 17.07.2019. URL: <https://www.dw.com/uk/F/a-49557401>

²¹ Отт М. "Ми їх втрачаємо". Рейтинг реформаторів ККД депутата оновлено. URL: <https://voxukraine.org/mi-yih-vtrachayemo-rejting-reformatoriv-kkd-deputata-onovleno/>

Україні – загалом 91 із 160-ти (62,3%), не з такою інтенсивністю голосувалися законопроекти, підготовлені Кабінетом Міністрів України – 82 з 494 (18,3%). Законодавчі ініціативи від народних депутатів України ухвалювалися найгірше – лише 316 з них стали законам, хоча їх і було найбільше – 5489²². Роботу Верховної Ради України IX скликання за перші півроку визнали набагато більш реформаторською, ніж попередню. Її корисність у середньому становить 70%

За період функціонування парламенту восьмого та дев'ятого скликань була сформована певна законодавча база, необхідна для реалізації державної політики реформ. Першим знаковим реформаторським документом стала "Стратегія сталого розвитку „Україна–2020”" (12 січня 2015 р.), яка декларувала впровадження в Україні європейських стандартів життя і вихід України на провідні позиції у світі²³ та визначала цілі, напрями, пріоритети розвитку країни. Стратегією було визначено чотири вектори руху – вектор розвитку, вектор безпеки, вектор відповідальності, вектор гордості – і передбачено реалізацію 62 секторальних реформ та програм розвитку держави. Водночас зазначалося, що кількість та зміст названих реформ і програм розвитку держави можуть змінюватися у процесі реалізації. Першочерговою визначалася реалізація 8 реформ і 2 програм: реформа системи національної безпеки та оборони; оновлення влади та антикорупційна реформа; судова реформа; реформа правоохоронної системи; децентралізація та реформа державного управління; дерегуляція та розвиток підприємництва; реформа системи охорони здоров'я; податкова реформа; програма енергонезалежності; програма популяризації України у світі та просування інтересів України у світовому інформаційному просторі²⁴. Реалізація Стратегії обіцяла

²² Радчук О. Реформа Верховної Ради: рецепт відновлення довіри до парламенту. 20.07.2021. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2021/07/20/kolonka/aleksandr-radchuk/polityka/reforma-verhovnoyi-rady-recept-vidnovlennya-doviry-parlamentu>

²³ Стратегія сталого розвитку "Україна – 2020". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015#Text>

²⁴ Стратегія сталого розвитку "Україна – 2020". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015#Text>

підвищення обороноздатності держави, реформування Збройних сил України та інших військових формувань, істотне зменшення корупції, у реалізацію принципів верховенства права, у т. ч. права громадянина на справедливий, незалежний і неупереджений суд, коригування завдань і функцій правоохоронних органів, побудову прозорої системи державного управління, створення професійного інституту державної служби, забезпечення її ефективності, створення сприятливого середовища для ведення бізнесу, розвитку малого й середнього підприємництва, залучення інвестицій, спрощення міжнародної торгівлі та підвищення ефективності ринку праці, справедливу податкову систему з мінімальними затратами часу на розрахунок і сплату податків, створення системи, здатної забезпечити медичне обслуговування для всіх громадян України на рівні розвинутих європейських держав, гарантування енергетичної безпеки через перехід до енерго-ефективного та енергоощадного використання й споживання енергоресурсів із впровадженням інноваційних технологій, формування довіри до України у світі²⁵. Головною передумовою реалізації Стратегії був суспільний договір між владою, бізнесом та громадянським суспільством, де кожна сторона має свою зону відповідальності²⁶. Незважаючи на декларативність і загальні формулювання окремих положень Стратегії, нею в цілому окреслювалися майбутні контури Української держави.

Одними з перших були ухвалені Закони України "Про очищення влади" (16 вересня 2014 р.), а також "Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014–2017 роки" (14 жовтня 2014 р.)²⁷. У жовтні 2014 р. також було прийнято пакет законів стосовно нових антикорупційних інституцій – Національної ради з питань

²⁵ Стратегія сталого розвитку "Україна – 2020". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015#Text>

²⁶ Стратегія сталого розвитку "Україна – 2020". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015#Text>

²⁷ Закон України "Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014–2017 роки". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1699-18>

антикорупційної політики; Національного антикорупційного бюро (НАБУ); Національного агентства із запобігання корупції (НАЗК); спеціалізованої антикорупційної прокуратури (САП); Державного бюро розслідувань (ДБР); Вищого антикорупційного суду (ВАС).

14 жовтня 2014 р. була створена Національна рада з питань антикорупційної політики як консультативно-дорадчий орган при Президентові України, яку очолив Уповноважений Президента України у справах кримськотатарського народу М. Джемелєв²⁸. Новообраний Президент В. Зеленський 25 червня 2019 р. своїм Указом "Питання Національної ради з питань антикорупційної політики" відніс головування у раді до посади заступника керівника Офісу Президента України, до відання якого належало питання антикорупційної політики.

Прийнято законодавство щодо боротьби з політичною корупцією (зокрема, закон про фінансування політичних партій). Відкрито доступ до реєстрів власності²⁹. Акцентуємо увагу, зокрема, на тому, що цифри виявлених ГПУ збитків від корупції за 2015 р. зросли у 35 разів, до 3 млрд грн; цифри збитків від корупційних схем становили 1 млрд грн³⁰. Збитки від корупції упродовж 2014–2016 рр. оцінювалися не менше ніж 130 млрд. грн, що в еквіваленті відповідало річному бюджету на національну безпеку і оборону³¹. Зволікання української сторони у виконанні низки умов у сфері боротьби із корупцією стали перешкодою для отримання безвізового режиму із Європейським Союзом у 2014 р. Лише в грудні 2016 р. Брюссель визнав, що Україна зобов'язання виконала, і за півроку після цього безвізовий режим набув чинності.

²⁸ Указ Президента України №563/2015. Питання Національної ради з питань антикорупційної політики.

URL: <https://www.president.gov.ua/documents/5632015-19452>

²⁹ Прогрес реформ в Україні. URL: http://www.president.gov.ua/storage/j-files-storage/00/53/14/0247532345b331e4d505c9fc41184cc8_1512733731.pdf

³⁰ Прогрес реформ в Україні. URL: http://www.president.gov.ua/storage/j-files-storage/00/53/14/0247532345b331e4d505c9fc41184cc8_1512733731.pdf.

³¹ Збитки держави в 153 млрд грн. Як виглядає вища топ-корупція в Україні. 10.06.2018. URL: <https://tsn.ua/politika/zbitki-derzhavi-v-153-mlrd-grn-yak-viglyadaye-vischa-top-korupciya-v-ukrayini-1169262.html>

Система місцевого самоврядування упродовж усіх років незалежності не забезпечувала створення та підтримку сприятливого життєвого середовища, необхідного для всебічного розвитку людини, її самореалізації, захисту її прав, отримання належних адміністративних, соціальних та інших послуг³². Починаючи з 1991 р. кількість сільського населення зменшилася на 2,5 млн осіб, кількість сільських населених пунктів – на 348 одиниць, але кількість сільських рад збільшилася на 1067 одиниць³³. Дотаційність 5419 бюджетів місцевого самоврядування становила понад 70%, 483 територіальні громади на 90 % утримувалися за рахунок коштів державного бюджету³⁴.

Затверджена у 2014 р. "Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні" передбачала розширення можливостей місцевого самоврядування, підвищення потенціалу держави у сфері надання державних послуг і докорінну зміну адміністративної структури і територіального поділу країни³⁵. Проведення структурних реформ дасть змогу досягти стійкого економічного ефекту за умови гармонізації пріоритетів і етапів зазначених реформ із реформою місцевого самоврядування та територіальної організації влади³⁶. Тобто децентралізація включала в себе: бюджетну децентралізацію і адміністративно-територіальну реформу зі створення об'єднаних громад.

³² Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#Text>

³³ Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#Text>

³⁴ Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#Text>

³⁵ Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#Text>

³⁶ Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#Text>

Реформа децентралізації розпочалася на початку 2015 р. з поправками до Бюджетного кодексу та ухваленням Закону "Про добровільне злиття громад", якими було гарантовано більшу фінансову самостійність органів місцевого самоврядування та право на формування більших громад. Упродовж 2015–2018 рр. в Україні створено 878 об'єднаних територіальних громад (ОТГ), на території яких діють 4000 місцевих рад і проживають дев'ять мільйонів людей³⁷. Змінилась і фінансова база місцевого самоврядування: з 2014 до 2018 р. розміри місцевих бюджетів зросли більш ніж на 165 млрд грн (до 234 млрд.)³⁸, що дало змогу збільшити кількість інфраструктурних проєктів³⁹.

Міжнародні донори надали щедру підтримку реформі децентралізації як на державному, так і на місцевому рівнях. Найбільші пов'язані з цим проєкти – це Центри розвитку місцевого самоврядування в кожній області за фінансування програми "U-LEAD with Europe", які забезпечили заходи активного просування реформи серед широкого загалу, а також надавали підтримку розвитку ОТГ⁴⁰; ⁴¹. Програма USAID за назвою "Децентралізація приносить кращі результати та ефективність" (DOBRE) упродовж 2016–2020 рр. надавала логістичну та консультативну підтримку 75 ОТГ у 7 областях.

Рівень підтримки реформи децентралізації, згідно зі соціологічними дослідженнями Київського міжнародного інституту

³⁷ Топ-10 реформ и достижений при президентстве Петра Порошенко: за что главу государства поблагодарили украинцы. 23.04.2019. URL: <https://one.kr.ua/news/21604>

³⁸ Топ-10 реформ и достижений при президентстве Петра Порошенко: за что главу государства поблагодарили украинцы. 23.04.2019. URL: <https://one.kr.ua/news/21604>

³⁹ Освіта в цифрах: як змінилась кількість шкіл за останні роки. 23.08.2017. URL: <https://nus.org.ua/news/osvita-v-tsyfrah-yak-zminylas-kilkist-shkil-za-ostanni-roky/>

⁴⁰ Звіт. Вплив децентралізації влади на національні меншини в Україні в окремих регіонах: Чернівецькій, Одеській і Закарпатській областях. Жовтень 2020. URL: <https://rm.coe.int/report-decentralisation-and-minorities-ua/1680a22388>

⁴¹ Романова В., Умланд А. Протиотрута від сепаратизму. Підсумки першої п'ятирічки децентралізації в Україні. URL: <https://glavcom.ua/publications/protiotruta-vid-avtonomizmu-i-separatizmu-pidsumki-pershoji-pyatirichki-decentralizaciji-v-ukrajini-636962.html>

соціології, у 2014 р. становив лише 2,4%. Але у 2020 р. вже 59% українців були переконані в необхідності децентралізації влади, а 74% населення знали про цю реформу⁴².

Активна реалізація реформи державного управління розпочалася з прийняття нового Закону "Про державну службу" та комплексної "Стратегії реформування державного управління", що відповідають принципам публічної адміністрації OECD/SIGMA*. Упродовж 2017–2018 рр. тривала активна фаза реформування – реорганізація міністерств, запуск нових директоратів із формування державних політик та стратегічного планування, залучення на державну службу фахівців шляхом проведення прозорих конкурсів, запуск понад 100 електронних послуг для громадян та бізнесу.

Кабінет Міністрів України розпорядженням від 18 грудня 2018 р. № 1102-р затвердив нову редакцію "Стратегії реформування державного управління України на період до 2021 р." та "План заходів з її реалізації на 2019–2021 рр.", схвалених розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24 червня 2016 р. № 474⁴³. Результатом реалізації Стратегії повинна стати більш ефективна та підзвітна громадянам система державного управління, яка працює в інтересах суспільства, забезпечує сталий розвиток країни та надає якісні послуги.

Як відомо, індикатором ефективності системи державного управління була позиція держави у відповідних міжнародних рейтингах. Згідно з показниками Індексу глобальної конкурентоспроможності (за 2018 р.) Україна посідала 110-те місце (серед 140 держав) у категорії "державні інституції", 49-те місце в категорії "бюджетна прозорість", 82-ге місце в категорії "тягар державного

⁴² Звіт. Вплив децентралізації влади на національні меншини в Україні в окремих регіонах: Чернівецькій, Одеській і Закарпатській областях. Жовтень 2020. URL: <https://fm.coe.int/report-decentralisation-and-minorities-ua/1680a22388>

*SIGMA – Support for Improving Governance and Management, спільна ініціатива, створена ЄС і Організацією економічного співробітництва та розвитку для оцінки якості держслужб, сервісів і управління в країнах світу, від якої суттєво залежить фінансова допомога й інвестиції ЄС.

⁴³ Деякі питання реформування державного управління України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/474-2016-%D1%80#Text>

регулювання". У рейтингу Світового банку "Ведення бізнесу" позиції України були кращими – у загальному рейтингу в 2018 р. Україна посідала 71-ше місце, у сфері відкриття бізнесу Україна піднялася з 70-го місця у 2015 р. до 56-го у 2018 р.⁴⁴. Покращення позицій України свідчатиме про успішність реалізації цієї Стратегії.

Виконання запланованих заходів із впровадження "Плану дій" на рівні 63% у 2018 р. експерти визнали хорошим результатом, порівняно з 55% у 2017 р.⁴⁵. Утім, у 2018 р. не всі міністерства взяли однаково активну участь у впровадженні реформи. Зокрема, посилення спроможності формування політики через структурні зміни у 2018 р. здійснювалося лише у 8 міністерствах⁴⁶.

На вирішення кадрової проблематики були зорієнтовані "Стратегія реформування державного управління України на 2016–2020 роки", "Концепція запровадження посад фахівців з питань реформ" та утворення Офісу реформ. Реформу державного управління в Україні називають "реформою реформ", оскільки вважається, що від якості формування державної політики та ефективності її втілення залежить успіх упровадження всіх інших реформ, перезавантаження системи управління, зміна мислення і, зрештою, досягнення державою своїх цілей із поліпшення життя громадян⁴⁷. Ряд складових реформи залишилися нереалізованими⁴⁸ і Уряд запропонував оновлення стратегії реформи, яка розрахована

⁴⁴ Стратегія реформування державного управління України на період до 2021 року. URL: <http://www.center.gov.ua/blog/item/1993>

⁴⁵ Реформа державного управління. Звіт про виконання у 2018 році Стратегії реформування державного управління України на 2016–2020 роки. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/reform%20office/03_zvit_ukr_web.pdf

⁴⁶ Реформа державного управління. Звіт про виконання у 2018 році Стратегії реформування державного управління України на 2016–2020 роки. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/reform%20office/03_zvit_ukr_web.pdf

⁴⁷ Букшина К. Нестача лідерства, кадровий голод та слабкі комунікації – головні виклики реформи держуправління. URL: <https://voxukraine.org/nestacha-liderstva-kadrovij-golod-ta-slabki-komunikatsiyi-golovni-vikliki-reformi-derzhupravlinnya/>

⁴⁸ Букшина К. Нестача лідерства, кадровий голод та слабкі комунікації – головні виклики реформи держуправління. URL: <https://voxukraine.org/nestacha-liderstva-kadrovij-golod-ta-slabki-komunikatsiyi-golovni-vikliki-reformi-derzhupravlinnya/>

до 2021 р. Проте як влада, так і суспільство приділяють реформі мало уваги.

Однією із болісних проблем України був стан системи правоохоронних органів, перші результати її реформування. Упродовж 2017–2019 рр. один за одним ухвалювалися закони, що дістали символічну назву "маски-шоу стоп" і які мали спростити притягнення до відповідальності правоохоронців за рішення про відкриття кримінального провадження, якщо вони були скасовані судом. У 2017 р. на всі компенсації, що стосувалася шкоди від усіх органів влади, було витрачено 27,7 млн грн⁴⁹. Така ситуація пояснювалася серйозними проблемами у судовій системі.

Реформу судової системи і колишній, і чинний президенти називали своїми пріоритетами. Обидва президенти подавали до Верховної Ради України законопроекти, які мали б покращити правосуддя. Основні принципи і напрями проведення судової реформи відображені у затвердженій президентом 20 травня 2015 р. "Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки". У рамках реалізації судової реформи 2 червня 2016 р. Верховною Радою України було ухвалено Закони України "Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)" та "Про судоустрій і статус суддів" (нова редакція), які передбачали часткове зняття суддівської недоторканності, скасування низки колишніх судів та створення нових з обранням суддів на конкурсах. Упродовж 1916–1918 рр. було ухвалено закони, якими оновлювалася суддівська структура – "Про Вищу раду правосуддя", "Про Вищий антикорупційний суд", "Про утворення Вищого антикорупційного суду"⁵⁰. Розпочався процес скасування системи вищих спеціалізованих судів – господарського, адміністративного, цивільних та кримінальних справ. Проведено відбір суддів до нових Верховного Суду та Вищого Антикорупційного Суду, в ході якого 44 судді із 193 набраних до Верховного Суду не пройшли перевірку на

⁴⁹ Державна казначейська служби України. URL: <https://www.treasury.gov.ua/ua>

⁵⁰ Міністерство юстиції України. Судова реформа. URL: https://minjust.gov.ua/cat_414

добросесність⁵¹. Не були повністю оновлені Вища рада правосуддя і Вища кваліфікаційна комісія суддів. Однак певні зміни у законодавстві, що ухвалювалися упродовж останніх років, були точковими, а не системними, тому не можна стверджувати, що відбулися хоча б перші кроки до реформування судової системи. Перебіг судової реформи упродовж 2016–2019 рр. критикували експерти та представники громадських організацій, висловлюючи незадоволеність процесом переатестації суддів і складом Верховного Суду України.

Новообраний у 2019 р. президент В. Зеленський зіткнувся з кількома викликами з боку судової системи. Один із них – спроба Конституційного Суду скасувати ключові антикорупційні реформи. Крім того, що В. Зеленський скасував указ про призначення О. Тупицького головою Конституційного Суду України, він пообіцяв обмежити повноваження судів. Президент обрав більш радикальний спосіб боротьби з Конституційним Судом України – вніс законопроект "Про відновлення суспільної довіри до конституційного судочинства", який передбачав припинення повноважень усього складу Конституційного Суду України.

У 2021 р. міжнародні партнери призначили висококваліфікованих експертів для підтримки відновлення головного судового органу України відповідно до внесеного президентом законопроекту про відновлення роботи Вищої кваліфікаційної комісії суддів України⁵². Основна позиція проекту стосувалася уточнень процедури ухвалення рішення конкурсною комісією з відбору її членів за участю міжнародних експертів – обов'язкова згода з ним двох представників від міжнародних організацій.

Парламентом, крім того, було внесено зміни до Законів "Про регламент Верховної Ради України" та "Про вищу раду правосуддя" у частині створення Етичної ради, члени якої визначатимуть відповідність кандидата на посаду члена Вищої ради

⁵¹ Комарова О., Серета С. Судова реформа: як Зеленський наступає на граблі Порошенка. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/poroshenko-zelensky-sudova-reforma/30700940.html>

⁵² Держдеп США: Судова реформа в Україні під загрозою, але ще є час її врятувати. 17.09.2021. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/general/768412.html>

правосуддя критеріям професійної етики та добросовісності. 10 вересня 2021 р. представництва міжнародних організацій та дипломатичних відомств США, Німеччини, Великої Британії та Канади в Україні сформували списки експертів для їх відбору та призначення до ради з етики при Вищій раді правосуддя та відбірковій комісії при Вищій кваліфікаційній комісії суддів⁵³. Проте 13 вересня 2021 р. Рада суддів України відмовилася призначити українських суддів для участі у процесі, що загрожувало зірвати обіцянки про реальну судову реформу в Україні.

Певний опір реформі спостерігався всередині суддівського корпусу. Так, Верховний Суд звернувся до Конституційного Суду України щодо конституційності норм закону про порядок обрання і призначення членів Вищої ради правосуддя. Проте В. Зеленський висловив переконання, що наразі Конституційний Суд України не заблокує судову реформу. Зазначимо, що реформа судової системи України дістала схвальні відгуки від керівництва інституцій Європейського Союзу.

Ініціатором медичної реформи виступило Міністерство охорони здоров'я наприкінці 2016 р. Кабінет Міністрів України затвердив 10 ініційованих Міністерством охорони здоров'я постанов, які стосувалися медичної реформи. Одна з них передбачала утворення госпітальних округів. Ці рішення викликали акції протесту по країні. Кабінет Міністрів України 30 листопада 2016 р. схвалив Концепцію реформи охорони здоров'я. Міністерству охорони здоров'я було доручено розробити план заходів щодо її реалізації. Верховна Рада України 19 жовтня 2017 р. ухвалила 240 голосами народних депутатів законопроект № 6327 "Про державні фінансові гарантії надання медичних послуг та лікарських засобів", який дав старт медичній реформі і відповідно до якого держава гарантувала повну оплату коштом Держбюджету України необхідних медичних послуг і лікарських засобів, пов'язаних із наданням екстреної медичної допомоги, первинної, вторинної (спеціалізованої), третинної, паліативної медичної допомоги,

⁵³ Держдеп США: Судова реформа в Україні під загрозою, але ще є час її врятувати. 17.09.2021. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/general/768412.html>

медичної реабілітації, медичної допомоги дітям до 16 років, а також супроводу вагітності та пологів⁵⁴. Тобто, медична реформа передбачала запровадження поняття "державного гарантованого пакета" – певного обсягу медичних послуг та лікарських засобів, які держава зобов'язувалася оплачувати за заздальгідь встановленими тарифами.

2 квітня 2018 р. розпочався перший етап медичної реформи – вибір кожним українцем свого сімейного лікаря та підписання з ним декларації. Ще одним кроком на першому етапі стало спрощення процедури сертифікації іноземних препаратів, але він призвів до засилля неякісних ліків. Відсутній був і ефект від референтного ціноутворення на ліки. Адже 28,9% ліків в Україні коштували дорожче, ніж у сусідніх країнах Європейського Союзу, а ціна на низку медичних препаратів була завищена у 14 разів. Реформування системи охорони здоров'я викликало багато питань, невдоволення та протестів. 21 лютого 2020 р. В. Зеленський створив робочу групу для того, щоб реально оцінити хід модернізації галузі і внести потрібні зміни до законодавства країни⁵⁵.

1 квітня 2020 р. розпочався другий етап медичної реформи в Україні, в рамках якого планується створити електронну систему користувача, де можна оформити чергу до лікаря онлайн, отримати результати аналізів та інше. Тодішній міністр охорони здоров'я М. Степанов констатував, що "реформа системи охорони здоров'я України, розроблена попередніми керівниками МОЗ, заснована на окремих елементах моделей західних країн, але зовсім не адаптована до українських реалій"⁵⁶.

Було дано фактичний старт земельній реформі. У березні 2020 р. Верховна Рада України ухвалила закон про ринок землі, згідно з яким купувати сільськогосподарські землі в Україні

⁵⁴ Закон України "Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2168-19#Text>

⁵⁵ Указ Президента України №55/2020 "Про тимчасову робочу групу з питань реформування системи охорони здоров'я". URL: <https://www.president.gov.ua/documents/552020-32445>

⁵⁶ Степанов: Медреформа попередників не адаптована до українських реалій. URL: <https://www.dw.com/uk/a-53367150>

зможуть тільки фізичні особи – громадяни України – і не більше 100 гектарів на одну людину; землі сільськогосподарського значення державної та комунальної власності продаватися не будуть; продати землю іноземцям можна буде тільки після схвалення відповідного положення на референдумі⁵⁷.

Передбачалося, що це буде тільки перший етап земельної реформи. Другий розпочнеться з 1 січня 2024 р.: тоді право купувати сільськогосподарську землю отримають юридичні особи, власниками яких є громадяни України. Також в одні руки можна буде продавати до 10 тисяч гектарів землі. Що стосується ціни, то її межа законом не встановлена. Однак до 1 січня 2030 р. ціна земельної ділянки не може бути меншою її нормативної грошової оцінки (оцінку проводитиме Держгеокадастр). Спочатку ринок землі хотіли запустити з 1 жовтня 2020 р., але, як компроміс, новою датою стало 1 липня 2021 р.⁵⁸.

Земельна реформа, яку запропонувала найбільша фракція у парламенті "СЛУГА НАРОДУ", викликала широкий суспільний резонанс і була названа незгодними з нею "марною імітацією реформи", оскільки "реформа в такому вигляді не вигідна власникам землі, не вигідна здебільшого аграріям, не вигідна іншим громадянам України"⁵⁹.

За результатами дослідження Міжнародної фундації виборчих систем громадської думки в Україні у вересні 2015 р. було визначено три найбільш важливі гасла, якими об'єднувався Майдан: зменшення корупції (усього зазначили 60%, а 20% вважали, що це найбільш важлива причина виникнення протесту); більша інтеграція з Європою (усього зазначили 54%, а 34% – як найбільш важлива причина виникнення Майдану); обмеження впливу

⁵⁷ Закон України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/552-20#Text>

⁵⁸ Ринок землі відкрили, мораторій скасували: що треба знати про новий закон. 31.03.2020. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2020/03/31/658748/>

⁵⁹ Паско Д. Депутати вирішили переглянути "земельний" законопроект. Фактично він є лише імітацією реформи, яка не вигідна ні пайовикам, ні аграріям, ні громадянам України. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2020/03/29/658663/>

олігархів (усього зазначили 44%, а 9% – як найбільш важлива причина виникнення Майдану)⁶⁰.

Через два роки після Революції Гідності скептицизм з боку багатьох українців відносно того, чи здатне керівництво країни виконати дані на Майдані обіцянки: 47% не поділяли думку, що "керівництво країни розуміє, які реформи необхідні для втілення прагнень" Майдану, у той час як 38% опитаних згодні з цим⁶¹. Існувало навіть більше скептицизму відносно того, чи реформи насправді відбувались: 51% не поділяли думку про те, що нинішні політичні лідери зможуть гарантувати впровадження необхідних реформ, 28% були згодні з цим твердженням. Насамкінець, значна більшість (72%) погоджувалися з тим, що "єдиний спосіб, у який можна досягти цілей Майдану – це за допомогою нового покоління лідерів, не пов'язаних з існуючим статус-кво"⁶².

Антикорупційній реформі відводилася провідна роль у забезпеченні успішної розбудови країни після Революції Гідності. Україна розпочала антикорупційну реформу з показниками Індексу сприйняття корупції (Corruption Perceptions Index – CPI*) у

⁶⁰ Два роки після Майдану: українці підтримують демократію, але розчаровані невинуватими очікуваннями. Основні результати дослідження громадської думки в Україні, вересень 2015 року, IFES. URL: https://www.ifes.org/sites/default/files/ifes_public_opinion_in_ukraine_sep_2015_key_findings_ukr_final.pdf

⁶¹ Два роки після Майдану: українці підтримують демократію, але розчаровані невинуватими очікуваннями. Основні результати дослідження громадської думки в Україні, вересень 2015 року, IFES. URL: https://www.ifes.org/sites/default/files/ifes_public_opinion_in_ukraine_sep_2015_key_findings_ukr_final.pdf

⁶² Два роки після Майдану: українці підтримують демократію, але розчаровані невинуватими очікуваннями. Основні результати дослідження громадської думки в Україні, вересень 2015 року, IFES. URL: https://www.ifes.org/sites/default/files/ifes_public_opinion_in_ukraine_sep_2015_key_findings_ukr_final.pdf

*Індекс сприйняття корупції (Corruption Perceptions Index - CPI) розраховується міжнародною організацією Transparency International з 1995 р. на основі 13 досліджень авторитетних міжнародних установ та дослідницьких центрів (однак, досліджень може бути менше) із дотриманням принципів нейтральності в оцінюванні. Вимірюється сприйняття корупції, а не її рівень. Мінімальна оцінка (0 балів) – корупція фактично підміняє собою державу, максимальна (100) балів) – корупції майже немає в суспільстві. Кількість балів є важливішою в оцінюванні, оскільки кількість країн у щорічному оцінюванні може змінюватися.

26 балів зі 100 можливих⁶³. У глобальному рейтингу у 2014 р. Україна посіла 142-ге місце серед 175 країн – між Угандою та Коморськими островами. СРІ–2015 України зріс лише на 1 бал – до 27 і у глобальному рейтингу країна посіла 130-те місце серед 168 країн. Основними рушіями антикорупційної реформи лишилися неурядові громадські організації (НУО), журналісти-розслідувачі, викривачі корупції.

За показниками СРІ–2016 великих зрушень у сфері боротьби з корупцією Україна не досягла. Показники індексу зросли лише на 2 бали – до 29 (131-ше місце серед 176 країн). Позитивну оцінку експертів отримали перші розслідування НАБУ, участь громадськості в реалізації антикорупційної реформи, зниження рівня корупції в органах виконавчої влади та Національній поліції. В економічній сфері позитивом стало запровадження системи ProZorro. Загальну оцінку країни знизили: слабкість інституцій, що забезпечують верховенство права, та корупція у сфері публічних фінансів; гальмування розслідування кейсів "великої корупції", пов'язаних із президентом В. Януковичем та його найближчим оточенням.

СРІ–2017 зріс на 1 бал – до 30 балів. Позитивні оцінки Україна отримала за активізацію слідчих дій НАБУ і САП, зниження рівня корупції в Національній поліції, функціонування реєстру електронних декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави. В економічній сфері позитивними були оцінки результатів річного функціонування системи ProZorro, реформування ринку природного газу, запуск процедури автоматичного повернення ПДВ. Відзначалося також зменшення кількості випадків вимагання хабарів у представників бізнес-спільноти. Низький рівень довіри в суспільстві до українських судів і прокуратури, гальмування створення антикорупційного суду знизило підсумкові показники індексу. Негативно вплинули також законодавчі ініціативи Верховної Ради України, спрямовані на обмеження незалежності новостворених антикорупційних

⁶³ Індекс сприйняття корупції (CPI): динаміка останніх 5 років. URL: <https://nabu.gov.ua/open-office/biblio/sociologiya/indeks-spriynyattya-korupciyi-sri-dinamika-ostannih-5-rokiv>

органів. Усупереч обіцянкам влади е-декларування лишилося обов'язковим для НУО та приватних компаній, що надавали їм послуги. У глобальному рейтингу Україна посіла 130-те місце серед 180 країн.

Зростання у 2018 р. показника індексу СРІ на 2 бали – до 32 та 120-те місце в глобальному рейтингу серед 180 країн⁶⁴ було забезпечено покращенням взаємодії влади і бізнесу (автоматичне відшкодування податку на додану вартість, розширення сфери застосування систем ProZorro і DoZorro, відкриття Офісу бізнесомбудсмена України). Підсумковий показник індексу знизили деякі положення закону про Вищий Антикорупційний Суд, ненадання НАБУ права на автономне прослуховування і зміни до законодавства, відомі як "правки Лозового". Експерти відзначили продовження тиску на НУО. Декілька відомих громадських організацій повідомляли, що поліція розпочала стосовно них кримінальні переслідування.

За показниками СРІ–2019 Україна отримала 30 балів – на 2 бали менше, ніж минулого року, і посіла 126-те місце в глобальному рейтингу⁶⁵. За оцінками експертів, в Україні впродовж 2019 р. відбувалося згорання реформ, в тому числі антикорупційної, і, навпаки, зростання ризиків ведення бізнесу, передусім через масштаби корупційних практик, відкладання перезапуску НАЗК і низькі темпи реформування органів правопорядку; невдала судова реформа. Яскравим прикладом був фініш президентської гонки і корупційний скандал в оборонній сфері за участю близького соратника Президента України П. Порошенка О. Гладковського, де проявилася бездіяльність антикорупційних органів⁶⁶. Однак прогрес у боротьбі з корупцією був, і його зафіксували міжнародні організації.

⁶⁴ Індекс сприйняття корупції (CPI): динаміка останніх 5 років. URL: <https://nabu.gov.ua/open-office/biblio/sociologiya/indeks-spriynyattya-korupciyi-sri-dinamika-ostannih-5-rokiv>

⁶⁵ Індекс сприйняття корупції (CPI): динаміка останніх 5 років. URL: <https://nabu.gov.ua/open-office/biblio/sociologiya/indeks-spriynyattya-korupciyi-sri-dinamika-ostannih-5-rokiv>

⁶⁶ 5 років Порошенка у цифрах і фактах: яку країну лишає президент. 14.04.2019. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-48011503>

Незалежна та незаангажована аналітична платформа VoxUkraine, проаналізувавши перші 3,5 роки реалізації реформ, визначила, що "прогрес реформування нерівномірний, виділяються лідери та аутсайтери"⁶⁷. До основних досягнень віднесені: реформа газового сектору; банківська система та трансформація НБУ; державні закупівлі; децентралізація; бізнес середовище; патрульна поліція⁶⁸.

Індекс Моніторингу Реформ (ІМоРе) VoxUkraine надав комплексну кількісну оцінку зусиллям влади України зі впровадження економічних реформ і базувався на експертних оцінках змін у регуляторному середовищі за п'ятьма напрямками: державне управління, державні фінанси, монетарна система, бізнес середовище, енергетика. За свою історію з початку 2015 р. індекс був нульовим 6 разів. Негативне значення індексу спостерігалось вперше за період з 19 жовтня по 1 листопада 2020 р. і становило "-0,8" бала, яке було пов'язане з рішенням Конституційного Суду щодо е-декларування⁶⁹.

Звичним явищем була протидія реформам. Зокрема, чинилися спроби знищити ProZorro, НАБУ, електронне декларування та інші антикорупційні здобутки⁷⁰. Це при тому, що антикорупційна мережа та портал моніторингу державних закупівель dozorro спільно із системою для публічних закупівель ProZorro потрапила у п'ять найкращих із 140 проєктів, що реалізовувалися Фондом Євразія⁷¹.

Загалом, результати реформ, проведених новою владою, співмірні з попередньою і покращилися несуттєво⁷². Однак

⁶⁷ Провідник реформ: шість досягнень й сім невдач України з часів перемоги Майдану. URL: <https://voxukraine.org/longreads/three-years-of-reforms/index-ua.html>

⁶⁸ Провідник реформ: шість досягнень й сім невдач України з часів перемоги Майдану. URL: <https://voxukraine.org/longreads/three-years-of-reforms/index-ua.html>

⁶⁹ Індекс реформ в Україні вперше показав деградацію. 12.11.2020. URL: <https://finclub.net/ua/news/indeks-reform-v-ukraini-vpershe-pokazav-dehradatsiiu.html>

⁷⁰ П'ята річниця Майдану – експертне опитування. 20.11.2018. URL: <https://dif.org.ua/article/pyata-richnitsya-maydanu-ekspertne-opituvannya>

⁷¹ П'ята річниця Майдану – експертне опитування. 20.11.2018. URL: <https://dif.org.ua/article/pyata-richnitsya-maydanu-ekspertne-opituvannya>

⁷² Реформи в Україні: експертна оцінка. URL: https://dif.org.ua/article/reformi-v-ukraini-ekspertna-otsinka_2019_2020

незначний прогрес усе ж помітний. Зокрема, окремі антикорупційні успіхи – перезавантаження НАЗК і ДБР, ліквідація "майданчиків Яценка", запуск антикорупційного суду належать до успіхів уже нової влади. З важливих досягнень також можна виокремити те, що розпочалась імплементація земельної реформи, відбуваються зміни в ГПУ та продовжуються процеси децентралізації.

В інавгураційній промові Президент України В. Зеленський окреслив пріоритетні реформи: 1. Закон про скасування депутатської недоторканності. 2. Закон про кримінальну відповідальність за незаконне збагачення. 3. Запровадження норми про відкриті списки у Виборчий кодекс⁷³. До кінця року усі три відповідні закони були прийняті. За перший рік свого правління В. Зеленський був причетний до 89 реформ (закони ВРУ та укази президента), ще 63 реформи були ухвалені постановами Кабінету Міністрів України та Національного Банку України⁷⁴.

У грудні 2019 р.* більшість громадян (60%) вважала президента головним рушієм реформ, також до основних рушіїв зараховували уряд (37%), парламентську фракцію партії "Слуга народу" (30%), населення (27%), громадські організації, волонтерів (24%)⁷⁵. А найбільший опір реформам, на думку громадян, чинили олігархи (51%) та бюрократія, чиновники (43%)⁷⁶.

⁷³ Інавгураційна промова Президента України Володимира Зеленського. 20.05.2019. URL: <https://www.president.gov.ua/news/inavguracijna-promova-prezidenta-ukrayini-volodimira-zelensk-55489>

⁷⁴ Алеканкіна К. З автографом Володимира Зеленського: які реформи підтримав президент. URL: <https://voxukraine.org/z-avtografom-volodimira-zelenskogo-yaki-reformi-pidtrimav-prezident/>

*Загальнонаціональне дослідження проведено Фондом "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва спільно зі соціологічною службою Центру Разумкова з 6 по 11 грудня 2019 р. в усіх регіонах України за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей. Опитано 2018 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%.

⁷⁵ Реформи в Україні: громадська думка населення–2019. 20.01.2020. URL: <https://dif.org.ua/article/reformi-v-ukraini-gromadska-dumka-naselennya-2019?fbclid=IwAR2I19KqzjAuOEAmRowQZtI1mPR9eqGwL3gGU4LwjA-AQbXYi3K8qe5mkd4>

⁷⁶ Реформи в Україні: громадська думка населення–2019. 20.01.2020. URL: <https://dif.org.ua/article/reformi-v-ukraini-gromadska-dumka-naselennya-2019?fbclid=IwAR2I19KqzjAuOEAmRowQZtI1mPR9eqGwL3gGU4LwjA-AQbXYi3K8qe5mkd4>

Порівняно з 2018 р. в уявленнях українців щодо рушіїв реформ відбулися істотні зміни: різко зросли сподівання на президента (з 24% до 60%) та на більшість у Верховній Раді України (з 10% до 30%), натомість значно зменшилося визнання як рушіїв реформ країн Заходу (з 25% до 12%) та МВФ і Світового банку (з 24% до 12%)⁷⁷. Найкращий баланс в оцінці громадянами ролі у проведенні реформ (тобто переважання в оцінках ролі рушія) виявився у президента (+52%), населення (+23%), громадських організацій, волонтерів (+21%), уряду (+20%), більшості у Верховній Раді України (+18%). А найгірший баланс у визначенні "рушії–гальма" в олігархів (– 48%) та чиновників (– 42%)⁷⁸.

Упродовж 2020 р. українці відзначали скорочення обсягів інформування про реформи. Близько 47% респондентів зазначили, що їм бракувало інформації про медичну реформу, попри те, що обізнаність щодо неї була високою і становила 55%⁷⁹. Порівняно з 2019 р. обізнаність громадян щодо земельної реформи зросла з 35% до 53%, тоді як показники обізнаності щодо реформи децентралізації впали з 46% до 35%, а щодо пенсійної реформи – з 48% до 43%⁸⁰.

Однак, незважаючи на певні позитивні зміни, одним з головних викликів для України залишається забезпечення послідовності та безперервності реформ. Про це йшлося і у "Стратегії національної безпеки України", яка була ухвалена наприкінці 2020 р. У документі зазначалося, що "непослідовність та незавершеність реформ і корупція перешкоджають виведенню української економіки з депресивного стану, унеможливають її стале і динамічне

⁷⁷ Реформи в Україні: громадська думка населення–2019. 20.01.2020. URL: <https://dif.org.ua/article/reformi-v-ukraini-gromadska-dumka-naselennya-2019?fbclid=IwAR2I19KqzjAuOEAmRowQZtI1mPR9eqGwL3gGU4LwjA-AQbXYi3K8qe5mkd4>

⁷⁸ Реформи в Україні: громадська думка населення–2019. 20.01.2020. URL: <https://dif.org.ua/article/reformi-v-ukraini-gromadska-dumka-naselennya-2019?fbclid=IwAR2I19KqzjAuOEAmRowQZtI1mPR9eqGwL3gGU4LwjA-AQbXYi3K8qe5mkd4>

⁷⁹ Щорічне опитування USAID-Internews "Ставлення населення до ЗМІ та споживання різних типів медіа у 2020 р.". Київ : USAID, 2020. С. 35.

⁸⁰ Щорічне опитування USAID-Internews "Ставлення населення до ЗМІ та споживання різних типів медіа у 2020 р.". Київ : USAID, 2020. С. 35.

зростання, підвищують уразливість до загроз, підживлюють кримінальне середовище"⁸¹.

За результатами 2020 р. показники СРІ в Україні покращилися – зросли до 33 балів зі 100 можливих. Це на 3 бали більше, ніж у 2019 р., втім, лише на 1 бал більше, ніж у 2018 р. У рейтингу країн світу Україна посіла 117 місце зі 180⁸². На покращення результатів України вплинули: запуск Вищого антикорупційного суду; перезапуск Національного агентства з питань запобігання корупції; надання Національному антикорупційному бюро України права самостійно здійснювати "прослуховування"; відновлення відповідальності за незаконне збагачення; унормування проблеми захисту викривачів; запуск електронного реєстру звітності політичних партій; зміни у сфері публічних закупівель. Проте події другої половини 2020 р., які можна назвати корупційним реваншем, найімовірніше впливатимуть вже на результати СРІ–2021. Йдеться про втручання в діяльність НАБУ та інших органів, як-от передача розслідувань іншим правоохоронним органам за рішенням Офісу Генерального прокурора, Печерського районного суду Києва чи Окружного адмінсуду Києва. Не мине безслідно і криза конституційного правосуддя, що розпочалася восени ухваленням Конституційним Судом України двох рішень щодо закону про НАБУ.

Серед досягнень 2020 р. були: ухвалення законодавства про ринок землі, підвищення прозорості податкової системи, підтримка бізнесу доступними кредитами, початок відкритої приватизації і підписання перших концесійних угод⁸³, надання антикорупційним органам України перспективи відновлення їх роботи у повному обсязі, прискорення реалізації судової реформи, кроки з перезавантаження Конституційного Суду України.

⁸¹ Стратегія національної безпеки України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020>

⁸² Індекс сприйняття корупції – 2020: результати України. URL: <https://nabu.gov.ua/en/open-office/biblio/sociologiya/indeks-spriynyattya-korupciyi-2020-rezultati-ukrayini>

⁸³ Голубов О. Зеленський похвалився "історичними реформами" в 2020 році. 11.12.2020. URL: <https://www.dw.com/uk/zelenskyi-pokhvalyvsia-istorychnymy-reformamy-v-2020-rotsi/a-55904269>

Варто наголосити, що запуск НАБУ, НАЗК чи АКС не дали відчутного ефекту у підвищенні інвестиційного клімату. Найімовірнішою причиною було те, що більша частина судової і правоохоронної системи і далі працює звичними методами. Ліквідація податкової міліції, позбавлення Служби безпеки України та Державного бюро розслідування прав розслідувати економічні злочини – це одна з найбільш очікуваних реформ для українського бізнесу⁸⁴. У зв'язку з цим влада задумала докорінно реформувати роботу правоохоронної системи у боротьбі з економічними злочинами, створивши Бюро економічної безпеки.

Європейський парламент 11 лютого 2021 р. оприлюднив резолюцію щодо виконання Україною Угоди про асоціацію з Європейським Союзом. Відзначаючи прогрес у реалізації окремих реформ, наприклад, децентралізації (яка названа однією із найуспішніших реформ), публічної адміністрації, реформи виборчої процедури. Європейський парламент зауважив, що повний потенціал реформ нерідко не розкривається, а їх реалізація зіштовхується з проблемами, в т. ч. з відсутністю політичної волі забезпечити повну незалежність судових та економічних установ та уникнути вибіркового здійснення правосуддя⁸⁵. Наголошено, що для подальшої євроінтеграції необхідно завершити розпочаті реформи, насамперед у сферах верховенства права, належного урядування та протидії корупції, значна поширеність якої продовжує стримувати реформи.

Міжнародна фундація виборчих систем позитивно оцінювала реформування виборчого процесу в Україні. Директор IFES в Україні, старший радник фундації П. Ербен у червні 2021 р. зазначив, що "попри значні політичні перепони, конфлікт, окупацію і, звичайно, пандемію, Україна, з міжнародної точки зору, загалом

⁸⁴ Вінокуров Я. Економіка в (не) безпеці: чи закінчиться кошмар для бізнесу із запуском БЕБ. 20.09.2021. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2021/09/20/677965/>

⁸⁵ European Parliament resolution of 11 February 2021 on the implementation of the EU Association Agreement with Ukraine (2019/2202(INI)). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2021-0050_EN.html?fbclid=IwAR1y6QBhSSb_kBBNnBgmYd6wyH30vH9F8POxNgh7YsL_rRoEqFYLKT16G74

добре впоралася з реформами виборів"⁸⁶. Президентські та парламентські вибори 2019 р. були визнані одними з найкращих в історії України й такими, що привели до мирної та організованої передачі влади на всіх рівнях. Понад те, зазначалося, що "Україна використала свої застарілі закони низької якості та виборчі системи. Вона прийняла сучасний загальнодоступний електоральний код, представила нові шляхи, за допомогою яких вибори будуть проходити набагато ближче до європейських і міжнародних стандартів"⁸⁷.

Оцінюючи реформи в Україні під час публічного обговорення їх на Ukraine Reform Conference 7–8 липня 2021 р. у Вільнюсі, міжнародні партнери відзначали такі їх успіхи, як діджиталізація і децентралізація. Серед проблем називалися низький інституційний розвиток та дисбаланс між Києвом і регіонами; кризу впровадження реформ⁸⁸.

У травні 2021 р. "Європейська правда" та низка організацій-партнерів запропонували створення списку ключових реформ для просування України до членства в НАТО разом із механізмом моніторингу та стимулювання. Ідея дістала умовну назву "Плану сумісності з НАТО" (NATO Compatibility Plan)⁸⁹, вона не дублювала наявні річні національні програми і не була їх заміником, а натомість робила їх ефективнішими. У відповідь держсекретар США Е. Блінкен наголосив на 5 шляхах, де можливий поступ реформ і де США можуть допомогти Україні: 1) ухвалити законопроект про Вищу раду правосуддя і про Вищу кваліфікаційну комісію суддів України, які забезпечать прозорий процес відбору та призначення суддів; 2) забезпечити, щоб вибір керівництва НАБУ та Спеціалізованої антикорупційної прокуратури був

⁸⁶ Міжнародна фундація виборчих систем позитивно оцінює реформи в Україні. 09.06.2021. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3261325-miznarodna-fundacia-viborcih-sistem-pozitivno-ocinue-reformuvanna-v-ukraini.html>

⁸⁷ Міжнародна фундація виборчих систем позитивно оцінює реформи в Україні. 09.06.2021. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3261325-miznarodna-fundacia-viborcih-sistem-pozitivno-ocinue-reformuvanna-v-ukraini.html>

⁸⁸ Експерти назвали топ-3 економічні реформи для України. 10.06.2021. URL: <https://rpr.org.ua/news/eksperty-nazvaly-top-3-ekonomichni-reformy-dlia-ukrainy/>

⁸⁹ Сидоренко С. 5 сигналів для Зеленського: що почула Україна про свої реформи у Вільнюсі. 08.07.2021. URL: <https://rpr.org.ua/news/5-syhnaliv-dlia-zelenskoho-shcho-pochula-ukraina-pro-svoi-reformy-u-vilniusi/>

прозорим, таким, що заслуговує на довіру і ґрунтувався б на заслугах кандидатів; 3) ухвалення закону про прозоре корпоративне управління, який захищатиме незалежні наглядові ради за стандартами ОЕСР; 4) ухвалення законодавства, яке демілітаризує і деполітизує Службу безпеки України і передає боротьбу з корупцією та організованою злочинністю іншим створеним для цього органам; 5) притягнути до відповідальності топ-корупціонерів⁹⁰. Незважаючи на те, що низку розслідувань було проведено, проте жодну високопосадову особу не засудили за корупцію з 2014 р.⁹¹. Понад те, Е. Блінкен наголосив: "Ми знаємо, що реформи забирають час, ми знаємо, що реформи викликають опір. Але реформи мають підтримку українського народу"⁹².

Серед науковців та експертів присутні думки, що, незважаючи на певний прогрес на шляху демократичних перетворень, що почалися у 2014 р., залишаються "два дуже сильні і могутні вороги" українських реформ – Кремль та українські олігархи, які є "ситуативними союзниками в тому, щоб Україна зазнала невдачі"⁹³; що нині в українському суспільстві немає проблеми, вона криється в економічних структурах, у панування олігархії⁹⁴; що "чим довше ми відкладаємо реформи, тим більше вступаємо в закліте коло олігархії"⁹⁵. Основним гальмом реформ експерти

⁹⁰ Сидоренко С. 5 сигналів для Зеленського: що почула Україна про свої реформи у Вільнюсі. URL: <https://rpr.org.ua/news/5-syhnaliv-dlia-zelenskoho-shcho-rochula-ukraina-pro-svoi-reformy-u-vilniusi/>

⁹¹ Сидоренко С. 5 сигналів для Зеленського: що почула Україна про свої реформи у Вільнюсі. URL: <https://rpr.org.ua/news/5-syhnaliv-dlia-zelenskoho-shcho-rochula-ukraina-pro-svoi-reformy-u-vilniusi/>

⁹² Сидоренко С. 5 сигналів для Зеленського: що почула Україна про свої реформи у Вільнюсі. URL: <https://rpr.org.ua/news/5-syhnaliv-dlia-zelenskoho-shcho-rochula-ukraina-pro-svoi-reformy-u-vilniusi/>

⁹³ Чи зможе Джо Байден прискорити реформи в Україні: підсумки трансатлантичного круглого столу. 01.03.2021. URL: <https://rpr.org.ua/news/chy-zmozhe-dzho-bayden-pryskoryty-reformy-v-ukraini-pidsumky-transatlantychnoho-kruhloho-stolu/>

⁹⁴ Тригуб Г. Франк Сисин: "Україна, якої не існувало на політичній мапі світу на початку 1917 року, на зорі 1918-го вже там була". 12.11.2017. URL: <https://m.tyzhden.ua/publication/203534>

⁹⁵ Мусаєва С., Кригель М. Історик Ярослав Грицак: Революція Зеленського – це третій Майдан, який хакнули. 08.12.2020. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2020/12/8/7276189/>

також називають правоохоронні органи (суди, прокуратура), а також бюрократію і чиновників. Оцінюючи найбільш вдалу, з погляду експертів, реформу децентралізації зазначають, що "ні народ, ні малий і середній бізнес ніяк не відчули плодів децентралізації, зате місцеві князьки отримали можливість казково збагачуватися за рахунок розпилу величезних грошей, що залишаються на місцях, і посилювати особисту владу"⁹⁶.

Метою політики реформ було декларовано підвищення якості життя українських громадян, створення в Україні умов для формування незалежної демократичної правової держави. Вхідження України в європейський і світовий простір викликає потребу у відповідних перетвореннях в усіх сферах суспільного життя. Упродовж реалізації реформ створена певна законодавча база, однак вона є недосконалою і потребує прийняття низки законів, законодавчих актів, внесення змін до Конституції України для реалізації реформ. Депутатські фракції та окремі народні депутати перешкоджають ухваленню реформаторських законів.

Здійснені кроки у реалізації цілої низки реформ визнані малоефективними і потребують удосконалення як законодавчої бази, так і процесу реалізації реформ, який стикається зі серйозними політичними загрозами та недостатнім рівнем участі громадян. Громадянському суспільству, яке стало ініціатором реформ, щоб бути запорукою стабільності демократичних інститутів, необхідно сконцентрувати увагу на безперервному процесі реформ у тісній співпраці з державою та її інституціями.

Антикорупційна реформа – одна із найскладніших та найбільш комплексних, яка червоною ниткою проходить через усі реформи в Україні. Новостворені антикорупційні органи за президентства П. Порошенка не запрацювали на повну силу, їхня робота не відзначалася ефективністю. Антикорупційна реформа не досягла своєї мети через залежність антикорупційних структур від влади, недосконалість законодавчої бази, низьку кваліфікацію співробітників антикорупційних органів. Витрати на діяльність

⁹⁶ Ліберальні реформи в епоху неофеодалізму. 11.06.2020. URL: https://zn.ua/ukr/internal/liberalni-reformi-v-epohu-neofeodalizmu-350589_.html

антикорупційних органів були значно вищими, ніж результати їхньої роботи. Корупція у вищих ешелонах влади в Україні залишається ключовою проблемою для України. Судова реформа стикається з перешкодами, антикорупційні органи під загрозою, довіра до державних інституцій залишається низькою, а кількість судових вироків за велику корупцію незначною. В Україні відсутня цілеспрямована стратегія подолання великої корупції і домінування олігархічної системи. Влада не має достатньої підтримки суспільства та бізнесу у здійсненні реформ, низькі темпи реалізації заявлених реформ зумовлені рівнем державного управління.

Реформаційні кроки в Україні у контексті глобалізаційних викликів потребують насамперед чіткого визначення їх пріоритетності. Між тим, загалом відсутній суттєвий прогрес у ключових реформах, нагальною проблемою усе ще залишається повноцінна судова реформа та утвердження незалежності антикорупційних інституцій, їх ефективна, безперешкодна робота, яка має бути обов'язковою передумовою подальшого євроінтеграційного руху України.

РОЗДІЛ 2

Політичні альтернативи розвитку країни

2.1. ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ТА БІЗНЕС-СТРУКТУРИ В УКРАЇНІ: ПІДСУМКИ ДІЯЛЬНОСТІ

Однією з особливостей української політики, починаючи з кінця 1991 р. (і наступні десятиліття), було поетапне її "зближення" з бізнесом і, зрештою, їх тісне сплетення у вигляді своєрідного симбіозу бізнесових структур і політичних партій. Цей симбіоз функціонував упродовж останніх трьох десятиків років у тому чи іншому кількісно-якісному вимірі, розвиваючись і у правовому полі, а нерідко і поза ним, стаючи постійно присутнім елементом політичної системи країни.

Цей феномен не є унікальним українським: на зламі ХХ–ХХІ ст. на європейських теренах виникали політичні партії-"політичні підприємці", "партії бізнес-фірми", "ділові партії" та їм подібні, що підштовхнуло дослідників до думки про виникнення якісно нових партійних моделей (див. про це, наприклад, статтю 1995 р. І. Діаманті¹ або монографію 2002 р. за редакцією Р. Гюнтера, Й. О. Монтеро та Х. Лінца²). Різноманітним аспектам цієї складної проблематики впродовж кількох останніх десятиліть присвячували свої публікації не лише згаданий І. Діаманті (1994)³, але й, приміром, Д. Хопкін і К. Паолуччі (1999)⁴, Г. Уїлсон та В. Грант (2010)⁵,

¹ Diamanti I. Partiti e modelli. *Almanacco di Politica ed Economia*. 1995. January. P. 71–81.

² Political parties: Old Concepts and New Challenges. R. Gunther, J. R. Montero & J. Linz (eds.). Oxford University Press; 1st edition, 2002. 384 p.

³ Diamanti I. Forza Italia: il mercato elettorale dell'imprenditore politico. *Stato dell'Italia* P. Ginsborg (ed.). Milano: Il Saggiatore, 1994. P. 665–667.

⁴ Hopkin J., Paolucci C. The business firm model of party organisation: Cases from Spain and Italy. *European Journal of Political Research*. 1999. Volume 35. P. 307–339.

⁵ Wilson G., Grant W. Business and Political Parties. *The Oxford Handbook of Business and Government*. Edited by David Coen, Wyn Grant, and Graham Wilson. 2010. URL: <https://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199214273.001.0001/oxfordhb-9780199214273>

М. Кліма (2016)⁶, О. Мазоліні і Г. Вуермен (2016)⁷, П. Джаст і Я. Харват (2017)⁸, Н. МакКарті і Е. Шіклер (2018)⁹, Е. Хастед, М. Муфакхім та М. Фредрікссон (2019)¹⁰, А. Кацаїтіс (2020)¹¹, К. де Вріз і С. Б. Хоболт (2020)¹², М. Портер (2021)¹³ та ін. Аналіз їхніх досліджень підводить до висновку, що на зміну загальним, масовим, кадровим партіям або партіям-картелям, феномен яких був теоретично узагальнений М. Дюверже, О. Кірхгеймером, А. Панеб'янко, С. Ендерсвельдом, Р. Сейлером, Р. С. Кацом та Р. Мейєром, С. Б. Волінецем, приходять так звана "п'ята модель" партій. Дискусія щодо неї і, відповідно, опис конкретних типів партій у її межах, була започаткована на зламі ХХ–ХХІ ст. такими вищезгаданими дослідниками, як Д. Хопкін і К. Паолуччі, М. Кліма, М. Калізе, Р. К. Карті, К. фон Бейме, А. П. М. Кривель та ін.

Кооперація між політичними та економічними інститутами в Україні – політичними партіями і бізнес-структурами – не залишалася поза увагою ані політиків (серед яких був свого часу,

⁶ Klima M. The Business Firm Party – Movement ANO 2011. Case from the Czech Republic. URL: <https://ecpr.eu/Events/Event/PaperDetails/29199>

⁷ Mazzoleni O., Voerman G. Memberless parties: Beyond the business-firm party model? *Party Politics*. 2016. №23 (6). P. 1–10. URL: https://www.researchgate.net/publication/291954400_Memberless_parties_Beyond_the_business-firm_party_model

⁸ Just P., Charvat J. Business-Firm Parties and the Czech Party System after 2010. *Politics in Central Europe*. 2017. February. P. 83–110. URL: <https://sciendo.com/article/10.1515/pce-2016-0018>

⁹ McCarty N., Schickler E. On the Theory of Parties. *Annual Review of Political Science*. 2018. № 21. P. 175–193. URL: <https://www.annualreviews.org/doi/pdf/10.1146/annurev-polisci-061915-123020>

¹⁰ Husted E., Moufahim M., Fredriksson M. Political Parties and Organization Studies. 11th International Critical Management Studies Conference "Precarious Presents, Open Futures". The Open University. 2019. P. 365–366. URL: <http://business-school.open.ac.uk/sites/business-school.open.ac.uk/files/files/ICMS/Abstracts-Booklet.pdf>

¹¹ Katsaitis A. Following the Money: Exploring Business Financial Contributions to the European Union's Political Parties. *JCMS 2020 Volume 58. Number 5*. P. 1342–1351. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/jcms.13032>

¹² Vries C. E. de, Hobolt S. B. *Political Entrepreneurs: The Rise of Challenger Parties in Europe*. Princeton: Princeton University Press. 2020. 336 p.

¹³ Porter M. E. The Changing Role of Business in Society. Harvard business school. Working Paper, July 2021. URL: https://www.hbs.edu/ris/Publication%20Files/20210716%20Business%20in%20Society%20Paper%20For%20Website_84139c25-9147-4137-9ae9-28e27e1710a1.pdf

приміром, С. Хмара¹⁴), ані політиків-бізнесменів (приміром, такими як І. Кононенко¹⁵, Ю. Косюк¹⁶, А. Манжелій¹⁷, С. Слабенко¹⁸, С. Тігіпко¹⁹ та ін.), ані журналістів-розслідувачів (про що свідчать, зокрема, статті П. Вуйця²⁰, Б. Костюк²¹, Ю. Мостової²², А. Черевко²³. Вітчизняними науковцями була навіть укладена "карта олігархів України"²⁴ і встановлено і рейтинг "Господарі України"²⁵ (див., наприклад, публікації Т. Бевз²⁶, І. Бекешкіної²⁷,

¹⁴ Степан Хмара: Партія регіонів – мафіозний клан, з яким не можна об'єднуватися. URL: <https://www.unian.ua/politics/66810-stepan-hmara-partiya-regioniv-mafiozniy-klan-z-yakim-ne-mojna-obednuvatisya.html>

¹⁵ Сирій кардинал БПП Ігор Кононенко: Країні потрібно затягувати пояси. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2014/12/19/7052651/>

¹⁶ "Я богатый человек, но точно не олигарх". Інтерв'ю с владельцем МХП Юрием Косюком. URL: <https://biz.liga.net/pervye-litsa/prodovolstvie/interview/ya-bogatyy-chelovek-no-tochno-ne-oligarh-intervyyu-s-vladeltsem-mhp-yuriem-kosyukom#id3>

¹⁷ Щур М. Нинішній стан малого бізнесу не влаштовує нікого – Манжелій. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28641761.html>

¹⁸ Якщо бізнесмени заводять в політику контрольний пакет акцій – це все. На цьому закінчуються будь-які процеси демократичного розвитку. URL: <http://volynrada.gov.ua/masmedia/yakshcho-biznesmeni-zavodyat-v-politiku-kontrolnii-paket-aktsii-tse-vse-na-tsomu-zakinchuyut>

¹⁹ Бізнесу не варто йти в політику. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/general/587716.html>

²⁰ Вуец П. Партія влади Яценюка, Турчинова і... Коломойського. *Главком*. URL: <https://glavcom.ua/publications/126460-partiya-vlasti-jatsenjuka-turchinova-i%E2%80%A6kolomojskogo.html>

²¹ Костюк Б. Поряд з державою партії тихцем фінансуватимуть олігархи – політолог. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27869393.html>

²² Мостова Ю. Perpetuum-peredelum. *Дзеркало тижня*. 2012. 20 січня. URL: <https://zn.ua/ukr/internal/perpetuum-peredelum.html>

²³ Черевко А. Список Порошенка. Часть первая. URL: <https://glavcom.ua/publications/126466-spisok-poroshenko.-chast-pervaja.html>

²⁴ Червоненко В. Карта олігархів України та їх вплив на владу. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/03/150326_oligarch_ukraine_map_vc

²⁵ Бутченко М., Верстюк М. Господарі України. Топ-15 найвпливовіших олігархів країни – рейтинг НВ. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/top-15-uplivovih-oligarhiv-ukrajini-hto-voni-yak-zarobili-na-shcho-vplivayut-novini-ukrajini-50152804.html>

²⁶ Бевз Т. Бізнес-партійні корпорації та українська політична практика. *Наукові записки ППЕндД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2016. Випуск 85–86. С.100–110.

²⁷ Бекешкіна І. Ставлення населення до бізнесменів у політиці. *Соціальні виміри суспільства*. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2008. Вип. № 11. С. 117–130.

С. Брехарі²⁸, Г. Касьянова²⁹, О. Лісничука та О. Сушка³⁰, О. Пасхавера зі співавторами³¹, Р. Яковенка³² та ін.) аналітиків з громадських організацій (приміром, з "Razumkovcenter" у 2017³³ та 2019 рр.³⁴ з неурядової громадської організації "Канцелярська сотня"³⁵, з ГО "Асоціація Політичних Наук"³⁶ тощо), зрештою, і соціологів, результати роботи яких у той чи інший час оприлюднювалися на сайтах у мережі "Інтернет" (зокрема, на сайті ГО "Центр євроінтеграційних проєктів"³⁷) та ін.

Такий доволі широкий інтерес до питання про вплив бізнесу на один з ключових інститутів політичної системи, яким, власне, є політичні партії, як і до питання "співпраці" між ними (на тому чи іншому рівні – центральному, регіональному чи локальному) зрозумілий: саме бізнес, у підсумку, і є одним із домінантних чинників, які впливають на еволюцію в Україні партій та інших політичних інститутів (ширше – на політичну систему і

²⁸ Брехаря С. Бізнес-еліта в сучасній Україні: засоби впливу на політичний процес. *Наукові записки ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2010. Випуск 45. С. 294–312. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/breharia_biznes_elita.pdf

²⁹ Касьянов Г. Система владних відносин у сучасній Україні: групи інтересів, клани та олігархія. *Український історичний журнал*. 2009. № 1. С. 160–80. URL: <http://history.org.ua/JournALL/journal/2009/1/12.pdf>

³⁰ Лісничук О., Сушко О. Чи є політико-економічні групи перешкодою для політичного розвитку України? Київ: Фонд ім. Фрідріха Еберта, Регіональне представництво в Україні, Білорусі та Молдові, 2005. 76 с. URL: <http://www.fes.kiev.ua/Dokument/peg.pdf>

³¹ Пасхавер О., Верховодова Л., Агеева К. Великий український капітал: взаємовідносини з владою і суспільством. Київ: Дух і літера, 2007. 130 с.

³² Яковенко Р. Олігархи, держава, ринок – хто та як впливає на економіку України. URL: <http://n-slovo.com.ua/2019/11/05/>

³³ Трансформація партійної системи: український досвід у європейському контексті. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2017_PARTII.pdf

³⁴ Партійна система України після 2019 року: особливості та перспективи розвитку. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2020_part_sistem.pdf

³⁵ Макарова О. Property–connecting politicians: мережевий аналіз декларацій української влади. URL: <https://voxukraine.org/longreads/declarations-graph/index.html>

³⁶ Сінченко Д. Реформа політичних партій – це шлях до подолання політичної корупції. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2020/12/21/7277671/>

³⁷ Які проблеми мають рівненські бізнесмени і чим може зарадити місцева влада? URL: <http://europrojects.org.ua/2019/08/31/>

політичний режим у державі). Так, у контексті впливу олігархів згадувалася церква, зокрема, що "в українській релігійній площині відбулася олігархізація церкви – олігархи розібрали собі юрисдикції. Наприклад, людина з орбіти Р. Ахметова Вадим Новинський фактично привласнив собі структуру УПЦ МП"³⁸, згадувалися також Конституційний Суд³⁹ і медіа⁴⁰ (про що красномовно засвідчив сайт⁴¹ "Моніторинг медіавласності", створений у жовтні 2016 р. Інститутом масової інформації та організацією "Репортери без кордонів"). Загалом, поза впливом бізнесу не залишився жоден із сегментів політичної системи (ані інституційний, ані інформаційно-комунікативний, ані нормативно-регулятивний).

Про актуалізацію проблеми "тиску олігархів" у 2021 р. по своєму засвідчив проєкт "Закону про олігархів" – "Про запобігання загрозам національній безпеці, пов'язаним із надмірним впливом осіб, які мають значну економічну або політичну вагу в суспільному житті (олігархів)", що був зареєстрований у Верховній Раді України 2 червня за поданням Президента України В. Зеленського при підтримці представників 11 парламентських комітетів⁴², а 1 липня взятий за основу.

Утім, проблема економічної і політичної ваги "надмірно впливових осіб", що продукують загрози національній безпеці і держави, актуалізувалася не лише на вітчизняних теренах: за інформацією "Радіо Свобода" від 31 липня американські законодавці підготували проєкт закону (відомий як REVEAL Act), який у разі ухвалення уможливить оприлюднення Державним департаментом США імен осіб (чиновників, бізнесменів та ін.), яким

³⁸ Кирило Говорун: "Відбулася олігархізація церкви – олігархи розібрали собі юрисдикції". URL: https://risu.ua/kirilo-govorun-vidbulasya-oligarhizaciya-cerkvi--oligarhi-rozibrali-sobi-yurisdikciyi_n120777

³⁹ Конституційний Суд перебував під впливом політичних і бізнес-груп – Зеленський. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/general/751996.html>

⁴⁰ Телевізор і вибори. Кого підтримують Ахметов, Коломойський, Пінчук і Фірташ. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2018/12/7/7200495/>

⁴¹ Медіавласність. URL: <http://ukraine.mom-rsf.org/ua/vlasniki/>

⁴² Проєкт Закону про запобігання загрозам національній безпеці, пов'язаним із надмірним впливом осіб, які мають значну економічну або політичну вагу в суспільному житті (олігархів). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72105

США забороняють в'їзд через можливі "серйозні несприятливі наслідки для зовнішньої політики" через те, що їх часто пов'язано з підозрами в корупції, порушеннями прав людини чи ж міжнародною агресією⁴³. У цьому "списку ганьби", як припускають засоби масової інформації, може виявитися і такий український політик-бізнесмен, як, наприклад, колишній Генеральний прокурор України Ю. Луценко та інші політики-бізнесмени, політики-магнати.

Аналізуючи процес виникнення явища зрощення політики і бізнесу, візьмомо до уваги кілька моментів:

– коли мова заходила про їхні (політики і бізнесу) взаємини чи, конкретніше, про зв'язок політичних партій і бізнесових структур, то у суспільно-політичному та науковому дискурсах України вживалися (і вживаються) такі поняття, як *олігархічні групи* (аналізу яких одними із перших свої дослідження присвятили М. Томенко⁴⁴ та О. Турчинов⁴⁵), *групи інтересів* (див. статтю В. Гаврилова⁴⁶), *фінансово-політичні групи* (див. публікацію С. Телешуна та І. Рейтеровича⁴⁷, а також статтю⁴⁸ та дисертацію⁴⁹

⁴³ Грінс Т. Список ганьби: США хочуть оприлюднити імена посадовців та бізнесменів, яким заборонений в'їзд. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/spysok-zaboronenykh-oliharkhiv-ssha/31386074.html>

⁴⁴ Томенко М. Олігархічні групи як суб'єкти політичного процесу: методологічні аспекти. *Універсум*. 2000. № 11–12. С 4–9.

⁴⁵ Турчинов О. Особливості української олігархії. *Політична думка*. 2000. № 3. С. 15–20.

⁴⁶ Гаврилов В. "Групи інтересів" та захист суспільних інтересів (на прикладі США та України). URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/7961/Navrylov_Hrupy_interesiv_i_zakhyst_suspil'nykh.pdf

⁴⁷ Телешун С. О., Рейтерович І. В. Вплив фінансово-політичних груп на прийняття стратегічних рішень у сфері політики та економіки: українські реалії. Київ–Херсон, 2008. 152 с.

⁴⁸ Телешун Я. С. Засоби масової інформації як інструмент боротьби фінансово-політичних груп: реалії України. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. Серія 22. *Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. Київ, 2017. № 22. С. 57–64.

⁴⁹ Телешун Я. С. Фінансово-політичні групи в нестабільному інституційному середовищі: дис. канд. політ. наук за спеціальністю 23.00.02. – Політичні інститути та процеси. Київський національний університет імені Тараса Шевченка Міністерства освіти і науки України, Київ, 2018. 248 с. URL: http://scc.univ.kiev.ua/upload/iblock/2b6/dis_Teleshun%20Ya.S..pdf

Я. Телешуна), *бізнес-еліта*, яка має владу чи прагне впливати на неї (чому присвятила, приміром, вищезгадану статтю С. Брехаря⁵⁰), *неокорпоративізм* (до вивчення і висвітлення якого доклали зусиль І. Сало, О. Даниляк та Т. Джиги⁵¹), *політично пов'язані фірми* (як вважав їх І. Бураковський⁵²) та численні інші явища і феномени, які віддзеркалювали особливості взаємовпливу, своєрідного взаємопосилення бізнесу і політики у приватних інтересах;

– у медіа-просторі траплялася і низка інших понять, тих, що віддзеркалювали суб'єктивні погляди та оцінки авторів: *організовані партійні групи*⁵³, *партійне бізнес-будівництво*⁵⁴ тощо. Медії повідомляли про *партійних донорів*⁵⁵, *підставних донорів*⁵⁶ партій, і ці поняття так чи інакше, більшою чи меншою мірою, але відображали різні грані взаємин між політичними партіями і бізнесом;

– в українському законодавстві з початком XXI ст. було закріплено зміст поняття *політична партія*: згідно із Законом України "Про політичні партії в Україні" (2001, редакція від 11.04.2021) "політична партія – це зареєстроване... добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної

⁵⁰ Брехаря С. Бізнес-еліта в сучасній Україні: засоби впливу на політичний процес. *Наукові записки ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2010. Випуск 45. С. 100–110. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/breharia_biznes_elita.pdf

⁵¹ Сало І., Даниляк О., Джига Т. Феномен неокорпоративізму: європейські реалії та тенденції інституціонування в Україні / за заг. ред. В. М. Яблонського, С. О. Янішевського. Київ: НІСД, 2010. 49 с. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2011-01/neokorp-c2285.pdf>

⁵² Див. про це: Фінаєва О. Гроші, влада та ЗМІ: Як партії збираються з олігархами боротися. URL: <https://vybory.pravda.com.ua/articles/2019/07/17/7150038/>

⁵³ Романюк Р., Кравець Р. Організовані Партійні Групи. Хто насправді керує БПП. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2016/10/19/7124153/>

⁵⁴ Мостова Ю., Рахманін С. Україна партійна. Частина VI. Соціал-демократична партія (об'єднана). URL: https://zn.ua/ukr/internal/ukrayina_partiyna_chastina_vi_sotsial-demokraticzna_partiya_ukrayini_obednana.html

⁵⁵ Андрушко А. Партійні донори. Поіменно. URL: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/andrushko/54cc7f451ee8c/>

⁵⁶ Підставні донори "Батьківщини"? Про що йдеться в розслідуваннях ЗМІ про фінансування партії Юлії Тимошенко. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-47407315>

програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах"⁵⁷. (У попереднє десятиліття діяльність партій регулювалася Законом "Про об'єднання громадян" 1992 р.). Разом з тим, аналіз законодавства, яке стосується суб'єктів бізнесових процесів в Україні, засвідчив, *по-перше*, що низка понять, які диференціювали і закріплювали впродовж тридцятиліття у законодавстві України сутність, особливості функціонування суб'єктів бізнесових процесів, або вже змінили (повністю чи в якійсь частині) волею законодавця свій зміст (більшою чи меншою мірою), або взагалі зникли із правового поля, про що дозволяють твердити як правові акти, які втратили свою чинність, так і ті закони, які впродовж років час від часу піддавалися (і нині усе ще піддаються) редагуванню законодавцем. *По-друге*, попри те, що деякі поняття відсутні у законодавстві, вони все ж використовуються і нині у різноманітних дискурсах. Так, в українському суспільно-політичному дискурсі побутує категорія *фінансово-промислова група* (про що свідчать численні публікації, зокрема А. Вишинського⁵⁸; М. Люксікова⁵⁹; YOUCONTRO⁶⁰; "Радіо Свобода"⁶¹ та ін.), але у законодавстві таке поняття відсутнє, оскільки Закон України "Про промислово-фінансові групи в Україні" понад десять років тому припинив свою чинність (діяв у період з кінця 1995 до жовтня 2010 рр.). Відповідно (у 2010 р.), із "Господарського кодексу України була вилучена ст. 125, у якій ФПГ визнавалися суб'єктами господарювання.

⁵⁷ Про політичні партії в Україні. Верховна Рада України; Закон від 05.04.2001 № 2365-III. Редакція від 11.04.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14#Text>

⁵⁸ Вишинський А. Податкова офіційно визначила ФПГ. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2012/03/30/320310/>

⁵⁹ Люксіков М. Дев'ять фінансово-промислових груп, що заплатили найбільше податків у 2017 році. URL: <https://uprom.info/news/ekonomika/dev-yat-finansovo-promislovih-grup-shho-zaplatili-naybilshe-podatki-v-2017-rotsi/>

⁶⁰ Командна гра: чого чекати від співпраці з ФПГ. URL: <https://youcontrol.com.ua/blog/komandna-hra-choho-chekaty-vid-spiivpratsi-z-fph/>

⁶¹ Солонина Є. "Це просто бізнес", або хто стоїть за партіями на виборах-2019. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30039491.html>

Спроби збагнути суть такого поняття, як "корпорація", також наражуються на цілу низку труднощів, оскільки у організаційно-правовій площині як не існувало, так і не існує єдино прийняттого їх визначення, на що ще у другій половині ХХ століття звертав увагу Дж. Гелбрейт⁶², а на зламі ХХ–ХХІ – як вітчизняні (Л. Федулова⁶³, М. Данько⁶⁴, Ю. Уманців⁶⁵), так і зарубіжні (В. Іноземцев⁶⁶, М. Хаммер⁶⁷) економісти. Що стосується досліджень останніх кількох років, що були присвячені трактуванню сутності поняття "корпорація", то в них акцентується, *по-перше*, відмінність підходів до розуміння "корпорації" в Україні та в західних країнах (як в економічній, так і правовій літературі), *по-друге*, відзначається наявність диференціації у середовищі західноєвропейських корпорацій (див. про це, наприклад, дослідження В. Руденко⁶⁸, Ю. Жорнокуй⁶⁹), що ускладнює компаративний аналіз явища в Україні і в європейських країнах, *по-третє* – свідчить про своєрідне термінологічне нагромадження у дискурсах, присвячених вивченню проблеми "корпорацій", адже в них йдеться не лише про власне *корпорації*, але й *фірми* (підприємства), *акціонерні товариства*, *корпоративні структури*, до яких, зокрема, відносять і *фінансово-промислові групи* (ФПГ), *холдинги*,

⁶² Гелбрейт Дж. Новое индустриальное общество. Москва: Прогресс, 1969. С. 455.

⁶³ Федулова Л. І. Корпоративні структури в інноваційній діяльності: світовий досвід і можливості для України. URL: http://eip.org.ua/docs/EP_04_4_09_uk.pdf

⁶⁴ Данько М. С. Формування корпоративних структур в Україні. URL: http://eip.org.ua/docs/EP_05_4_50_uk.pdf

⁶⁵ Уманців Ю. Корпоративні структури в системі економічних відносин. *Вісник КНТЕУ*. 2001. Вип.3. С. 13–25. URL: <http://visnik.knute.edu.ua/files/2011/03/2.pdf>

⁶⁶ Иноземцев В. Творческие начала современной корпорации. *Мировая экономика и международные отношения*. 1997. № 11. С.18–30.

⁶⁷ Hammer M. Beyond Reengineering. How the Process – Centered Organization is changing Our Work and Our Lives. N.-Y, 1996. P. 153.

⁶⁸ Руденко В. В. Корпорації в Україні та за кордоном: сутність та характерні ознаки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. Вип. 4. С. 145–148. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/12797/1/pdf>

⁶⁹ Жорнокуй Ю. "Корпорація": сучасний стан законодавства в Україні та Європейському Союзі. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. №1. С. 13–17. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/1/4.pdf>

консорціуми, концерни, керуючі компанії, картелі, мережеві організації (що приходять на зміну класичній централізованій корпорації) та ін. (див. про це, зокрема, статтю А. Хімченко⁷⁰).

Зрештою, візьмемо до уваги і те, що нині, згідно зі ст. 120 "Господарського кодексу України" (2003, редакція від 15.05.2021), корпорацією український законодавець визнав "договірне об'єднання, створене на основі поєднання виробничих, наукових і комерційних інтересів підприємств, що об'єдналися, з делегуванням ними окремих повноважень централізованого регулювання діяльності кожного з учасників органам управління корпорації"⁷¹. Показово, що законодавець в "основах" корпорації акцентував виробничі, наукові та комерційні інтереси підприємств, що об'єдналися, але жодним чином не звернув увагу на їхні "політичні" інтереси, які корпорації однозначно демонструють, а отже, законодавець не "переобтяжив" корпорації роллю одного із ключових гравців політичних, економічних та інших різномасштабних процесів, що відбувалися у державі, а відтак і суспільною-політичною відповідальністю.

Якими б не були іпостасі суб'єктів-учасників бізнесових процесів, можна твердити, що їх становлення та діяльність в Україні мали свої особливості на кожному з етапів розвитку (див. про це статтю І. та О. Ігнатєвих⁷²) та свідчили про численні вияви їх функціонування, спрямовані не лише на самозбереження, але й на розвиток, посилення конкурентоспроможності в середовищі, де одним з домінантних сегментів був політичний ринок. Останній

⁷⁰ Хімченко А. Щодо сутності поняття "корпорація" та її класифікації як економічної категорії. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія"*. Серія "Економіка": збірник наукових праць / ред. кол. : І. Д. Пасічник, О. І. Дем'янчук. Острог : Видавництво Національного університету "Острозька академія", 2013. Випуск 24. С. 80–85. URL: file:///C:/Users/ADMIN/Downloads/Nznuoa_2013_24_18%20(1).pdf

⁷¹ Господарський кодекс України. Верховна Рада України, Кодекс України, Закон, кодекс від 16.01.2003 № 436-IV. Редакція від 15.05.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/tt1124y2003>

⁷² Ігнатєва І. А., Ігнатєв О. І. Особливості становлення корпоративної форми організації бізнесу та корпоративного сектору України. *Ефективна економіка*. 2012. № 10. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1427#>

почав формуватися ще з кінця вісімдесятих років попереднього століття, і попри те, що партії у сенсі політичної інституціоналізації були надто слабкими (що, до певної міри, зумовлювалося відсутністю відповідного закону про політичні партії, слабкістю їх кількісно-якісних параметрів), а процес їх юридичної інституціоналізації відбувався з опорою на положення вищезгаданого Закону України "Про об'єднання громадян" (1992), у період з листопада 1990 р. до кінця 1998 р. Міністерством юстиції України було зареєстровано 74 політичні партії (див. *таблицю 1*).

Таблиця 1

***Кількість партій, зареєстрованих
Міністерством юстиції України
у 1990–1998 рр.****

<i>Рік</i>	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
<i>Кількість зареєстрованих партій</i>	1	9	7	16	7	4	5	12	13

* *Джерело: Кармазіна М. Тридцять років української багатопартійності (кінець 1990 – початок 2020 рр.). Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. С. 54–59.*

Іншою особливістю було те, що попри факт лише початкового етапу становлення партій, вони виявилися привабливим інститутом для політиків, що яскраво демонструє, наприклад, аналіз депутатського корпусу Верховної Ради України. Так, особи, які були обрані до законодавчого органу України (в умовах мажоритарної виборчої системи) у 1990 р., а потім і в 1994 р., – активно констатували свою належність до політичних партій. Зокрема, більшість депутатів, обраних у 1990 р. до Верховної Ради УРСР, була членами КПРС, чий партійний стаж нараховував у 1990 р. по кілька десятиліть (з 1948 р. – у С. Дорогунцова, з 1950 р. – у М. Артеменка, Г. Ванеєва, з 1953 р. – у В. Бондаренка). Утім, траплялися й ті, хто вже декларував свою участь у Народному Русі України (який згодом, у лютому 1993 р., став політичною партією;

далі – НРУ), в Українській Республіканській партії* (юридична легалізація якої відбулася у 1990 р.), Партії державного відродження України (діяла у 1990–1996 рр.), Демократичній партії України (zareєстрована Мін'юстом України у 1991 р.) тощо.

Показово, що у парламенті, який функціонував у 1994–1998 рр., були представники 16 політичних сил, серед яких Партія праці, Комуністична партія України, Громадянський конгрес України, Народний Рух України, Українська республіканська партія, Соціалістична партія України, Селянська партія України, Соціал-демократична партія України, Конгрес Українських Націоналістів, Партія економічного відродження Криму, Партія демократичного відродження України, Демократична партія України, Українська консервативна республіканська партія, Українська Національна Асамблея, Соціал-демократична партія України (об'єднана), Християнсько-Демократична партія України.

Серед засновників політичних партій були "перші бізнесмени" України, такі як, наприклад, Л. Табурянський із м. Кривий Ріг, фундатор Народної партії України (діяла у 1990–1994 рр.); П. Лазаренко – Прем'єр-міністр України (у травні 1996 – червні 1997 рр.), один з "найкорумпованіших державних діячів світу" (2004)⁷³ і очільник Політичної партії Всеукраїнське об'єднання "Громада" (zareєстрована 1994 р; нині діюча).

Разом з тим, специфікою початку дев'яностих років ХХ століття було й те, що одними з перших зацікавленість партіями виявили представники організованих злочинних угруповань (ОЗУ). Зокрема, у Криму внаслідок зусиль ОЗУ "Сейлем" постала Партія економічного відродження Криму (ПЕВК, zareєстрована Мін'юстом України 11.03.1993; згодом – Партія економічного відродження, діяльність якої була припинена Мін'юстом у 2003 р.), яка прагнула стати єдиним "господарем" Криму і функціонувала як з'єднувальна ланка між кримською владою і злочинним світом в умовах як специфічного місцевого політичного режиму, який

* Написання назв партій – згідно з Реєстром політичних партій Міністерства юстиції України чи з Єдиним реєстром громадських формувань.

⁷³ Лазаренко Павло Іванович. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

уможливив поєднання політико- та економіко-кримінальних інтересів його представників, так і функціонування тогочасних українських законів (зокрема – "Про власність", 1991; "Про підприємництво", 1991; "Про підприємства в Україні", 1991). Останні й сформували сприятливий ґрунт для зростання зацікавленості у новоявлених бізнесменів до політики і партій. Таким чином, уже всередині дев'яностих років ХХ століття у Верховній Раді України почали з'являтися "парламентарі-зв'язкові ОЗУ" (як, приміром, В. Шевйов, діяльність якого пов'язували зі згаданим "Сейлем").

Не обійшли увагою український парламент і представники банківського сектору: наслідком виборів 1994 р. стало здобуття депутатського мандату низкою банкірів, серед яких, приміром, був голова акціонерного банку "Брокбізнесбанк" С. Буряк; голова біржового комітету Української міжбанківської валютної біржі В. Гетьман; виконувач обов'язки голови правління акціонерного банку "Херсонінвестбанк" О. Сльашкевич; директор Дніпропетровської філії Київського народного банку В. Литвин та ін.

Наприкінці дев'яностих років попереднього століття під впливом запровадження змішаної системи виборів, яка вперше була апробована під час виборчих перегонів до Верховної Ради України 1998 р. і яка сприяла не лише юридичній, але, передовсім, подальшій політичній інституціоналізації політичних партій, до Верховної Ради України III скликання увійшли представники 9 політсил: 2 партій у складі блоку (Селянської партії України та Соціалістичної партії України) і 7 партій самостійно (у тому числі Комуністичної партії України, Народного Руху України, Партії Зелених України, Всеукраїнського об'єднання "Громада", Прогресивної соціалістичної партії України, СДПУ(о) і тогочасної "партії влади" – Народно-Демократичної партії). Тож, можна твердити, партії як один із інструментів взаємодії із політичною сферою зацікавили бізнес ще більше, оскільки обрання до органів влади ставало вдалим засобом збільшення бізнесом свого матеріального активу через нематеріальний. Тобто, увійти до інститутів, які встановлювали правила гри (для держави і суспільства в цілому чи на регіональному або локальному рівнях), – означало мати можливість адаптувати ці правила "під себе".

Утім, партії уможливлювали не тільки входження до виборних органів влади: членство представників бізнесу у партіях сприяло налагодженню широких політичних зв'язків. Ці зв'язки відбувалися на різних рівнях:

(а) з політиком-членом "партії влади", уособленням якої виступали із середини дев'яностих років минулого століття і до сьогодення спочатку вищезгадана НДП, а потім почергово СДПУ(о), Народний Союз "Наша Україна" (нині – Політична партія "Наша Україна"), ПАРТІЯ РЕГІОНІВ, ПАРТІЯ "БЛОК ПЕТРА ПОРОШЕНКА "СОЛІДАРНІСТЬ" (нині – ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ЄВРОПЕЙСЬКА СОЛІДАРНІСТЬ"), що постала на базі Всеукраїнської партії Миру і Єдності (зареєстрованої Мін'юстом України у 2000 р. і згодом перейменованої на Політичну партію "Національний Альянс свободи та Українського Патріотизму "Наступ");

(б) з народним депутатом-членом "партії влади" чи членом іншої парламентської партії;

(в) з позафракційним народним депутатом;

(г) з будь-яким народним депутатом, який упродовж тривалого часу обирався до Верховної Ради України (за мажоритарним чи багатомандатним виборчим округом як самовисуванець чи як кандидат від однієї з політичних партій). Аналіз депутатського корпусу за 1990–2019 рр. свідчить, зокрема, що упродовж зазначеного періоду в українському парламенті сформувалося своєрідне незмінне ядро, до якого, на мою думку, можна віднести осіб, які ставали народними депутатами не менше 3 разів (див. таблицю 2);

Таблиця 2

Кількість народних депутатів України, які впродовж 1990–2019 рр. здобували депутатський мандат 3–8 разів*

<i>К-сть разів</i>	8	7	6	5	4	3	2
<i>К-сть осіб</i>	2	7	21	51	105	232	476

* *Обраховано автором на основі даних, оприлюднених на веб-порталі Верховної Ради України.*

(д) з обраними до місцевих органів влади, які були членами "партії влади";

(е) з обраними до місцевих органів влади, які були членами парламентських партій;

(є) з членами партій, що були впливовими у рамках того чи іншого регіону (розвиток і зміцнення яких стало особливістю "партійно-бізнесового життя" з другого десятиліття ХХІ ст.);

(ж) з політиком, пов'язаним з тим чи іншим олігархом, який сформував свою специфічну реципрокційну мережу, діяльність якої фактично мало, а то й зовсім не слугувала суспільним інтересам;

(з) з політиком найвищого рівня – Президентом України.

Унаочненням (маркером) політичних "зв'язків" в українських реаліях стали не лише такі явища, як "кумівство", "земляцтво", "клієнтелізм", але й належність до "партії влади" чи "місцевої партії" тощо.

Показово, що народними депутатами Верховної Ради України ІІІ скликання (1998–2002) стали такі відомі політики-бізнесмени, як А. Абдуллоєв, Г. Антоньєва, В. Бабич, І. Бакай, Г. Балашов, В. Хмельницький, О. Шевчук та багато інших і, зокрема, тогочасний "справжній український олігарх"⁷⁴ Г. Суркіс. Ці люди, як і інші (приміром, члени "київської сімки"⁷⁵, до якої входили, крім згаданого Г. Суркіса), також В. Згурський, В. Медведчук, Б. Губський, І. Суркіс, Ю. Карпенко, Ю. Лях), почали формувати і, відповідно, уособлювати особливий прошарок – політичних підприємців-партійців, які творили симбіоз влади і бізнесу.

За результатами усіх наступних виборів до Верховної Ради України (ІV–ІХ скликань) присутність у ній "бізнесменів" чи "олігархів" була вже незмінним явищем. Яскравий приклад – Верховна Рада України VI скликання, яка постала у 2007 р. на пропорційній основі і вперше в історії українського парламентаризму термін її функціонування тривав 5 років. До її складу за

⁷⁴ Російська преса розкажує всю правду про Григорія Суркіса. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2000/06/10/2980705/>

⁷⁵ Мостова Ю., Рахманін С. Україна партійна. Частина VI. Соціал-демократична партія України (об'єднана). URL: https://zn.ua/ukr/internal/ukrayina_partiyna_chastina_vi_sotsial-demokraticzna_partiya_ukrayini_obednana.html

списком лише "партії влади" (Партії регіонів) увійшли, окрім найпотужніших політиків-бізнесменів (таких, як, приміром, Р. Ахметов, Ю. Звягільський, С. Львовчкін) і політиків-бізнесменів з кримінальним минулим (як Ю. Іванющенко – "Юра Єнакієвський"), представники:

– банківського сектору: В. Горбаль ("Укргазбанк"), О. Єгоров (голова наглядової ради ТОВ "Актив-Банк"), Е. Прутник (Український бізнес-банк) та ін.;

– страхового бізнесу: С. Скубашевський (страхова компанія "Класичне страхування") та ін.;

– промислового лобі: В. Богуслаєв (голова правління ВАТ "Мотор-Січ"), О. Вілкул (почесний президент Північного і Центрального ГОК), А. Деркач (генеральний директор ДК "Укратомпром"), А. і С. Ключєви ("Укрпідшипник"), П. Корж (генеральний директор ВАТ "Павлоградвугілля"), В. Ландик і В. Ландік ("Норд"), А. Орлов (директор ТОВ "Вуглепродукт"), Б. Петров (голова правління ВАТ "Український графіт"), А. Пригодський (корпорація "Міжрегіональний промисловий союз"), Г. Скудар (співвласник ВАТ "Новокраматорський машинобудівний завод"), Г. Смітюх (генеральний директор заводу компанії "Антарес"), В. Хмельницький (співвласник "Запоріжсталі"), М. Янковський (ВАТ "Стирол") та ін.;

– агробізнесу: Т. Засуха (очільниця агрофірми "Світанок"), П. Климець (власник торгової марки "Олімп") та О. Лещинський (група "Укрінтерпродукт") та ін.

Про вагу олігархів у економічному житті країни свідчили численні, висловлені в різний час зауваження науковців, політиків, представників міжнародних структур, наприклад, академіка НАН України Б. Данилишина, який у 2011 р. твердив, що рівень олігархізації української економіки перевищує 70%⁷⁶. Своєрідний портрет "українського олігарха" унаочнювали парламентарі: у 2013 р. народний депутат А. Павловський констатував, що "збереження олігархічної системи економіки стало можливим тому, що на початку 1990-х владу перехопила суміш радянських червоних директорів із

⁷⁶ Данилишин: Рівень олігархізації української економіки перевищує 70%. URL: https://zn.ua/ukr/ECONOMICS/danilishin_riven_oligarhizatsiyi_ukrayinskoyi_ekonomiki_perevishue_70.html

відвертим мафіозним капіталом. На прикладі Партії регіонів ми бачимо, що ті самі люди, які на початку 1990-х ходили з бітами і в спортивних костюмах по базарах, тепер або в міністерських кабінетах, або „поважні олігархи”, або, приміром, керівники Харкова. Під час зустрічей зі старими полковниками міліції в Харкові я чую, що „ми тут цього Гепу* ганяли з парку, бо він кульки катав, а тепер уявляєте – керує містом”. Ось такі наші олігархи – це зазвичай люди неосвічені й чужі всьому українському”, і додавав, що 1–2% людей контролюють 90% економіки⁷⁷.

Характерно, що концентрації багатств та контролю над владою і економікою у державі невеликим прошарком осіб їхня "неосвіченість" (інфантильність) не ставала на заваді, оскільки надійно завуальовувалася не лише фальшивими дипломами про вищу освіту (як це було, наприклад, у 2016 р. із заступником голови Закарпатської обласної ради та членом Партії "ВІДРОДЖЕННЯ" П. Грициком⁷⁸; 2017 р. – з керівником апарату Київської міської державної адміністрації В. Бондаренком⁷⁹; у 2018 р. – з прем'єр-міністром В. Гройсманом⁸⁰; у 2021 р. – з головою Державної архітектурно-будівельної інспекції України О. Кудрявцевим⁸¹ та ін.), але й документами державного зразка, які засвідчували наявність у їх власників (у політиків-бізнесменів) наукових ступенів кандидатів та докторів наук (про що свідчать дані, наведені останнім часом у ЗМІ, приміром, про "кандидата наук" І. Киву⁸²).

* Йшлося про вже покійного міського голову міста Харкова (упродовж листопада 2010 – грудня 2020 рр.) Г. Кернеса (1959–2020).

⁷⁷ Погляд опозиції на олігархічну економіку. URL: <https://tyzhden.ua/%20Economics/70573>

⁷⁸ Журналісти знайшли у заступника голови Закарпатської облради фальшивий диплом. URL: https://zaxid.net/zhurnalisti_znayshli_u_zastupnika_golovi_zakarpatskoyi_oblradi_falshiviy_diplom_n1397512

⁷⁹ ЗМІ: У заступника Кличка – фальшивий диплом. URL: <https://kiev.pravda.com.ua/news/59155dfec3463/>

⁸⁰ ГПУ закрила справу про диплом Гройсмана. URL: https://lb.ua/news/2018/04/11/394986_gpu_zakrila_delo_diplome_groysmana.html

⁸¹ Екскерівника ДАБІ оголосили в розшук. URL: <https://novynarnia.com/2021/02/02/ekskervnyka-dabi-kudryavtseva-oholosyly-u-rozshuk/>

⁸² Терещук Г. Українці зреагували на кандидата наук Іллю Киву. Спалений диплом, звільнення з аспірантури, повернення в науку. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/kyva-zakhyst-spalenyu-dyplom-protest/31225431.html>

Інформативними щодо зв'язків партій і бізнесу є дані "рейтингів впливовості", які уклалися упродовж 2003–2013 рр. та 2017–2019 рр. (журналами "Кореспондент" упродовж 2003–2013 рр., "Фокус" у 2017 р. та "Новое время. Україна" у 2018 та 2019 рр.). Аналізуючи їх, бачимо (див. *таблицю 3*), що серед осіб, які найчастіше, на думку експертів, виявлялися впливовими, були представники бізнесових кіл: Р. Ахметов, К. Жеваго, І. Коломойський та інші.

Таблиця 3

Особи які, найчастіше потрапляли до "рейтингів впливовості" у 2003 – 2013, 2017–2019 рр. *

№ п.п.	Прізвище, ініціал персони (за алфавітом)	Присутність у рейтингу (кількість разів)
1.	Ахметов Р.	14
2.	Бойко Ю.	11
3.	Вакарчук С.	13
4.	Гриценко А.	11
5.	Жеваго К.	11
6.	Кличко Володимир	14
7.	Коломойський І.	13
8.	Костельман В.	10
9.	Львовчкін С.	10
10.	Луценко Ю.	9
11.	Новинський В.	9
12.	Пінчук В.	14
13.	Порошенко П.	14
14.	Суркіси Гр. та І.	13
15.	Тимошенко Ю.	14
16.	Турчинов О.	12
17.	Філарет	12
18.	Фірташ Д.	11
19.	Хмельницький В.	10
20.	Ярославський О.	12
21.	Янукович В.	10
22.	Яценюк А.	10

* Складено автором на основі рейтингів, оприлюднених журналами "Кореспондент" (упродовж 2003 – 2013); "Фокус" (2017) та "Новое время. Україна" (у 2018, 2019)

Зазначені рейтинги свідчать, що у період з 2003 р. (з трирічною перервою у складанні рейтингів у 2014–2016 рр. "НВ") трохи більше 20 осіб були однозначно впливовими на всеукраїнському рівні. У їхніх руках перебувала і влада, і економіка.

Показово, що, оцінюючи ситуацію з олігархами в Україні, закордонні дослідники (у тому числі провідний польський експерт, голова відділу України, Білорусі та Молдови варшавського Центру східних досліджень В. Конончук) вказували, що "олігарх в Україні є людиною, яка дуже багата, контролює важливі підприємства, які мають значення для української економіки. Через те, що в Україні слабо діє верховенство права, то ці люди також для захисту свого бізнесу потребують політичної підтримки. Через хронічну слабкість Української держави з 1990-х років олігархи були де-факто змушені заради забезпечення своїх бізнесів і підтримувати дуже тісні стосунки з політиками, і створювали власні політичні партії. Тобто олігарх – це багатий підприємець, який також має дуже великий політичний вплив"⁸³. У 2017 р. – через три роки після Революції Гідності (з майданів якого під прапорами низки політичних партій до громадськості промовляли політики-магнати чи політики-бізнесмени, які й сконцентрували в своїх руках владу у наступний час) – віце-президент Світового банку констатував, що сукупна чиста вартість активів трьох найбагатших фізичних осіб в Україні перевищувала 6% ВВП держави, і це було "майже вдвічі більше, ніж у Росії та втричі більше, ніж у Польщі", а "відношення частки доходу найбагатших людей до ВВП майже не змінювалось з 2007 року. Це обмежило доступ до економічних можливостей, здатних повністю розкрити потенціал людського капіталу"⁸⁴. Таким чином, зміна політичних сил при владі не змінювала якості політичного режиму, що склався, як незмінною залишалася ситуація і через п'ять років після Революції Гідності, на що черговий раз вказав Світовий банк на початку 2019 р.⁸⁵.

⁸³ Хотин Р. Експерт: олігархи – одна з найбільших перешкод модернізації України. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28088969.html>

⁸⁴ Статки трьох найбагатших українців перевищують 6% ВВП країни – Світовий Банк. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2019/02/6/645028/>

⁸⁵ Самаева Ю. Быстрее, выше, сильнее! URL: https://zn.ua/macrolevel/bystreeshe-silnee-308361_.html

Стратегії економічного розвитку, розроблені державою, виявлялися неефективними, порівняно зі стратегіями збагачення магнатів, що обстоювали свої пріоритети під найрізноманітнішими партійними прапорами, уміло користуючись політичними інститутами і, зокрема, державою, її органами, політичними партіями та ін. як своєрідною ширмою для своєї діяльності.

Окремо варто звернути увагу на першу десятку осіб у представлених "рейтингах впливовості", щоб визначити супервпливових персон в українській політиці та економіці. Аналіз свідчить, що найчастіше до "топ десятки" потрапляло 8 осіб (див. *таблицю 4*):

Таблиця 4

**Особи, які найчастіше потрапляли до першої десятки
"рейтингів впливовості"
у 2003 – 2013, 2017–2019 рр.***

№ п.п.	Прізвище, ініціал персони (за алфавітом)	Присутність у першій десятці рейтингу (кількість разів)
1.	Ахметов Р.	13
2.	Янукович В.	10
3.	Тимошенко Ю.	10
4.	Коломойський І.	8
5.	Ющенко В.	7
6.	Пінчук В.	7
7.	Азаров М.	7
8.	Порошенко П.	5

* Складено на основі рейтингів, оприлюднених журналами "Кореспондент" (упродовж 2003 – 2013); "Фокус" (2017) та "Новое время. Україна" (у 2018, 2019)

Звісно, не всі персони, чиї імена наведені у *таблицях 3 і 4*, були політиками (обраними чи призначеними у владні структури) і бізнесменами (до обрання/призначення, під час чи після складання повноважень, припинення виконання функцій). Аналізуючи ситуацію, виявляємо спектр варіантів симбіозу політики і бізнесу. Так, якщо Р. Ахметов був народним депутатом Верховної Ради України V–VI скликань, К. Жеваго – III–VIII скликань, В. Пінчук – III–IV, а П. Порошенко не лише обирався до парламенту 5 разів, а

й Президентом України, був членом кількох партій і керував низкою з них (тих, зокрема, у назві яких значилося слово "солідарність"), то І. Коломойський ніколи не був парламентарем, як і членом тієї чи іншої партії, але його зв'язки з політикою і партіями досить тривалі і мали різні форми: у березні 2014 – березні 2015 рр. він очолював Дніпропетровську облдержадміністрацію, у 2015 р. пов'язана з І. Коломойським група "Приват" створила ПОЛІТИЧНУ ПАРТІЮ "УКРАЇНСЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ ПАТРІОТІВ – УКРОП"⁸⁶ (на базі зареєстрованої у вересні 2014 р. ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ "ПАТРІОТИЧНИЙ АЛЬЯНС"). А, приміром, "присутність" І. Коломойського у Верховній Раді України на початку поточного 2021 р., за даними медіа, забезпечували близько 70 депутатів (представників різних політичних сил), а згаданого Р. Ахметова "обслуговувала" ще більша кількість "народних обранців" – близько 100 парламентарів⁸⁷, які потрапили до парламенту, у тому числі, за списками тих чи інших політичних партій.

Працюючи на (партійних чи безпартійних) олігархів, народні депутати-клієнти олігархів (чи, як їх називали інші парламентарі, "людина з хазяїном"⁸⁸) забезпечували написання вигідних їм законопроектів та, відповідно, голосування за них; подачу правок до законів чи ж "провал" тих голосувань (за законопроекти), які не відповідали інтересам конкретного олігарха (бізнесової групи/фірми); внесення подань до Конституційного Суду України, позовів у суди, заяв у правоохоронні органи; брали участь у парламентських слідчих комісіях та у здійсненні інформаційних атак та кампаній в інтересах олігарха⁸⁹. З урахуванням цього, як і низки інших фактів, напередодні святкування 30-річчя незалежності України секретар

⁸⁶ Трансформація партійної системи: український досвід у європейському контексті / за ред. Ю. Якименка. Київ: Центр Разумкова, 2017. С. 94. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2017_PARTII.pdf

⁸⁷ Майже 70 нардепів працюють на Коломойського, ще 100 на Ахметова – Bihus. Info. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2021/01/11/7279593/>

⁸⁸ Андрушко С. "Давоський клуб олігарха": як Пінчук продовжує формувати лояльний до себе політичний пул (розслідування). URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/schemes/30497483.html>

⁸⁹ Майже 70 нардепів працюють на Коломойського, ще 100 на Ахметова – Bihus. Info URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2021/01/11/7279593/>

Ради національної безпеки та оборони О. Данилов наголосив, що "вплив олігархів саме на Верховну Раду є на сьогоднішній день дуже і дуже великим. Ми можемо бачити це по законам, які приймаються. І це потрібно зупиняти. Потрібно розуміти, що вплив олігархів на законотворчу діяльність – ... це ті закони, які вони самі собі... приймають. Вони їх оплачують, і потім ми з вами живемо в дуже тяжкій ситуації – і саме за цими законами. Потрібно визнавати, що вплив олігархів на законодавчу владу існує. Це загроза"⁹⁰.

Якщо за таких умов ("тиску бізнесу" чи "окупації" ним партій як політичного інституту) ми поставимо за мету типологізувати сучасні партії в Україні, яких на середину літа 2021 р. компетентним органом держави було зареєстровано, згідно з даними "Єдиного реєстру громадських формувань" (далі – ЄРГФ), 370, то можна передбачити складнощі (особливості), з якими доведеться зіткнутися:

– по-перше: у 2020 р. Мін'юст України нарахував (з-поміж згаданих 370 політичних партій) близько 50 утворень, функціонування яких, з одного боку, фактично не відповідає Закону "Про політичні партії в Україні" і свідоцтва яких, відповідно, мають бути анульовані судом (див. про це, наприклад, публікацію ресурсу "ЮРЛІГА"⁹¹), у тому числі – "остання ідеологічна" та одна з найстаріших партій України, зареєстрована ще у 1993 р. – Організація Українських Націоналістів (ОУН), а з іншого, можна твердити, – цими партіями нині точно не зацікавилися бізнесові структури. Таким чином, попри нинішнє формальне продовження їх функціонування (до рішення суду про припинення діяльності), їх можна оминати при типологізації;

– по-друге: в ЄРГФ значиться понад півтора десятки партій, статус яких визначений Мін'юстом України (впродовж років!) як – "зареєстровано, свідоцтво анульовано" (з-поміж них Партія "Єдина Україна", Партія "Прагматичний вибір", Партія "Мусульман України", Партія "Солідарність", Партія "Демократичний Союз" та ін.). Вони також можуть бути залишені поза типологізацією партій.

⁹⁰ Данилов: вплив олігархів на Раду дуже великий, і це – загроза для України. URL: https://lb.ua/news/2021/08/22/492254_danilov_vpliv_oligarhiv_radu.html

⁹¹ ОАСК анулював реєстраційні свідоцтва двох партій. URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/205575_oask-anulyuvav-restratsyn-svdotstva-dvokh-party

– по-третє: поза увагою можна залишити й партії, чий програмні документи (у яких би фіксувалися ті чи інші ідейні пріоритети, чи певні специфічні ознаки, які можна було б покласти в основу типологізації чи класифікації політичного утворення та, спираючись на них, – вловити схожість чи розбіжність у обґрунтуванні політичних пріоритетів конкретної партії, порівняно з іншими політсилами) недоступні загалом (у тому чи іншому вигляді), а відтак і для аналізу, і які:

А) внесені до ЄРГФ однаковою назвою, але з відмінним статусом, як, наприклад, Партія "Сам за себе" (201-п. п.; 2011) зі статусом – "zareєстровано, свідоцтво анульовано" та Політична партія "Сам за себе" (229-п.п.; 2014), статус якої – "zareєстровано";

Б) є специфічними іменними партіями (яких на 1 вересня 2021 р. у країні функціонувало 36 – найбільше з моменту появи в Україні, власне, цього типу/з 2010 р./ партій) – іменними "партіями-клонами". Це стосується, зокрема, такого утворення, як ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ПАРТІЯ ПРОСТИХ ЛЮДЕЙ СЕРГІЯ КАПЛІНА", реєстраційний номер 205-п.п. (що постала на початку 2020 р. внаслідок ребрендингу zareєстрованої у 2011 р. Політичної партії "Робітнича партія України") та його своєрідного клону з близькою за звучанням назвою – ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ПРОСТИХ ЛЮДЕЙ СЕРГІЯ КАПЛІНА", реєстраційний номер 243-п.п. (що була внесена до ЄРГФ у 2021 р. після перейменування ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ "КОМАНДА АНДРІЯ МАТКІВСЬКОГО", яка, у свою чергу, з'явилася на початку 2020 р. після ребрендингу ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ "КОНТРОЛЬ. ПОРЯДОК. СПРАВЕДЛИВІСТЬ", zareєстрованої уповноваженим державою органом у 2014 р.), очільником якої став Сергій Германович Каплін. Це також стосується і низки інших іменних партій, щодо яких загалом не вдається віднайти врозумливих аргументів для пояснення їх назв, підстав для діяльності та ін., як-от, приміром, партії "ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСНА ОРГАНІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ "РАДИКАЛЬНА ПАРТІЯ ОЛЕГА ЛЯШКА" (діє, як свідчать дані ЄРГФ, з 2020 р. без реєстраційного номера);

В) постійно перейменовувалися, як своєрідні "рекордсмени ребрендингу", утворення, які за період свого функціонування мали 5–6 назв, приміром нині діючі Політична Партія "ПАРТІЯ СЕРГІЯ

СУХАНОВА" (реєстраційний номер 1277; коріння сягає 1999 р.), яка у 2020 р. здобула цю – 6-ту – свою назву, та, приміром, порівняно "молода" політсила, що діє з 2016 р. під реєстраційним номером 342-п.п. і яка у 2016–2017 рр. неодноразово перейменовувалася, доки (у 2017 р.), нарешті, здобула свою 5-ту назву – ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "СОЦІАЛІСТИЧНА ПАРТІЯ ОЛЕКСАНДРА МОРОЗА", як і ще кілька інших. Про масштаби перейменувань свідчать дані таблиці 5:

Таблиця 5

Кількість партій, зареєстрованих Міністерством юстиції України у період 1991 – серпень 2021 рр., діючих, перейменованих (серед діючих до 30 серпня 2021 р).*

Рік реєстрації партій Мін'юстом України	Кількість партій зареєстрованих / діючих / перейменованих серед діючих (на 01.09.2021)	Рік реєстрації партій Мін'юстом України	Кількість партій зареєстрованих / діючих / перейменованих серед діючих (на 01.09.2021)	Рік реєстрації партій Мін'юстом України	Кількість партій зареєстрованих / діючих / перейменованих серед діючих (на 01.09.2021)
1990	1 / 1 / 1	2001	22 / 6 / 4	2012	8 / 7 / 4
1991	9 / 4 / -	2002	2 / 2 / -	2013	6 / 5 / 5
1992	7 / 4 / 3	2003	2 / 1 / 1	2014	39 / 36 / 19
1993	16 / 9 / 6	2004	8 / 6 / 4	2015	79 / 76 / 47
1994	7 / 2 / 1	2005	24 / 21 / 14	2016	42 / 42 / 26
1995	4 / 1 / 1	2006	12 / 11 / 4	2017	3 / 3 / 2
1996	5 / 5 / 2	2007	4 / 2 / 2	2018	1 / 1 / 1
1997	12 / 9 / 5	2008	20 / 18 / 12	2019	3 / 3 / -
1998	13 / 6 / 5	2009	12 / 11 / 3	2020	17 / 17 / 3
1999	25 / 16 / 10	2010	14 / 11 / 6	2021	8 / 8 / 1
2000	19 / 9 / 5	2011	17 / 13 / 5		

* Обраховано на 01.09.2021 р. з врахуванням даних архіву автора та інформації з "Єдиного реєстру громадських формувань".

Г) є партіями, котрі, досягнувши юридичної інституціоналізації, майже миттєво змінювали назву, а часто й керівництво, програмні документи. Наприклад, у січні 2021 р. Мін'юст України

зареєстрував ПОЛІТИЧНУ ПАРТІЮ "ДОБРОБУТ", яка за кілька місяців стала іменуватися ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ЦЕНТР";

Д) функціонують на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей (зокрема, партії, чия штаб квартира зареєстрована у Донецьку – Політична партія "Партія Народний порядок", Слов'янська партія, Політична партія "Партія Козаків України", Політична партія "Партія Європейських Демократів", чи у Луганську – "Народна партія вкладників та соціального захисту") і чия діяльність обмежується умовами окупації;

Ці особливості функціонування партії по-своєму свідчать, що типологізація, базована на ідеологічному (або організаційному) критеріях, нині виявить свою продуктивність тільки у тому разі, коли ми матимемо за мету з'ясувати, які ідеологічні ширми використовував бізнес для створення і подальшого управління політичною партією. При цьому ми зможемо виокремити партії, які, вступаючи в комунікацію з виборцями, виступали і надалі виступатимуть під машкарою певної ідеології, оскільки саме остання (а) виявлялася незмінно привабливою для конкретної таргет-групи зі середовища виборців усієї країни (наприклад, ідеологія, проголошувана КПУ, СПУ чи ж свого часу ПАРТІЄЮ РЕГІОНІВ, які при цьому ще й маскувалися під "загальнонародні" партії), а, крім того, – для виборців з базового для партії регіону, як, безумовно, і для частини електорату з інших частин держави (про що свідчила у той чи інший період підтримка виборцями, приміром, Політичної партії "Об'єднання "САМОПОМІЧ" чи партії Всеукраїнське об'єднання "Свобода"), чи ж (б) викликала ситуативний інтерес виборців, що часто-густо (на додачу до проголошуваних ідей) зумовлювався підтримкою не власне партії, а передовсім персони харизматичного партійного лідера (як це було у випадку з, приміром, партією Всеукраїнське об'єднання "Батьківщина" та іншими політичними утвореннями-учасниками виборчих кампаній).

Якщо погодимося з твердженням, що *вдавана ідеологічність* партій є лише маніпулятивним прийомом для зваблення виборця, повернення його на "свій" бік, а за домінуючі критерії їх типологізації на сучасному етапі (з 2019 р. – року реформування органів влади різних рівнів після низки виборів)

візьмемо неформальних суб'єктів-фундаторів/власників/розпорядників політичних партій і суб'єктів фінансування останніх, то у підсумку зможемо виокремити:

– політичні утворення, які є фактично "власними/привласненими" партіями (хоча їх назви і не свідчать про прямий зв'язок з тим чи іншим політиком). Про це дозволяє твердити (а) незмінність упродовж десятиліть, а то й усього періоду функціонування партії персони її лідера, який, як правило, є чи був народним депутатом, чи депутатом регіональних, локальних рад, чи державних структур і по-своєму забезпечував фінансування партії (часто з джерел, що викликали запитання у Національного агентства з питань запобігання корупції; див. про це, приміром, публікацію на сайті НАЗК від 11 серпня 2021 р.⁹²), або (б) стійкі асоціації партії з конкретною "сім'єю"/кланом (Януковичів, Герег, Балог, Порошенка та ін.);

– іменні партії, що функціонують більш чи менш тривалий час (кілька місяців чи років);

– партії, створені фінансовими групами (як згадана вище ПП "УКРОП", фундатор якої – група "Приват").

Своєрідна "приватність" сучасних партій в Україні дозволяє твердити, що вони за своєю суттю є політичними (політико-технологічними) інструментами, володіння, управління, керування якими забезпечувало і забезпечує здобуття представниками бізнесу певних вигод, у т. ч. політико-економічних. Крім того, ця "приватність" по-своєму засвідчує, що партії є жертвами непрозорого бізнесу, тіньової економіки, аморальної еліти, не переобтяженої високими демократичними, патріотичним та ін. максимами.

Загалом, бізнес впливав на політику, вдаючись до фінансового утримання політичних сил, починаючи, щонайменше, зі середини дев'яностих років попереднього століття. Найперше – утримання тієї чи іншої "партії влади" або партії, яка демонструвала свою (реальну чи вдавану) опозиційність до центральної влади, до чинного у конкретний час президента. Попри те, що процес фінансування партій – досить непрозорий та знаходився часто-густо

⁹² 23 звіти подали партії до НАЗК, складено 55 протоколів – результати за липень. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/novyny/politychna-korupciyaya-novyny/23-zvity-podaly-partiyi-do-nazk-skladeno-55-protokoliv-rezultaty-za-lypen/>

поза правовим полем, маємо безліч свідчень на користь твердження, що бізнес утримував партії як значущу частину складного механізму задоволення своїх власних потреб, відстоювання власних інтересів, пов'язаних зі зростанням прибутків (див. про це, приміром, публікацію О. Щукіної⁹³ чи Р. Романюка про "спільну інвестицію" І. Палиці, І. Коломойського та А. Авакова⁹⁴), стосовно чого голова податкового комітету парламенту Д. Гетьманцев у червні 2021 р. зазначав: "Той, хто має вплив на політичні процеси, отримує собі більш вигідні умови для господарювання"⁹⁵.

Надалі за допомогою партій (використовуючи членство в них чи спираючись на їх підтримку) бізнесмени входили не лише до парламенту (особливо у 2006 та 2007 рр., коли діяла пропорційна система виборів і "вхід" бізнесмена чи олігарха до законодавчого органу уможлилювала лише політична партія, керівництво якої могло внести чи не внести прізвище претендента на парламентський мандат до партійного списку), але й в інші владні структури. Входили "групами", "кланами", "сім'ями", що демонстрували свого часу, приміром, "сім'я Януковича", група бізнес-партнерів П. Порошенка – народний депутат Верховної Ради України VIII скликання (обраний у 2014 р. за списком партії "Блок Петра Порошенка"), заступник голови порошенківської фракції у парламенті І. Кононенко, перший заступник секретаря РНБО (2015 – початок 2019 рр.) О. Гладковський та інші.

Причетність до партії забезпечувала вигоди для бізнесу і на місцевому рівні (яскравий приклад – участь у виборах 2015 р. до Львівської обласної ради під прапорами Політичної партії "САМОПОМІЧ" А. Шпука, якого представники медіа пов'язували з мільйонером Т. Барщовським⁹⁶).

Регіональний бізнес, активно бравши участь у місцевих виборах, підживлюючи, насамперед, відповідно, регіональні/ локальні

⁹³ Щукіна О. Партийні звіти: 70% донорів Блоку Світличної – кандидати у депутати місцевих рад. URL: <https://www.chesno.org/post/4669/>

⁹⁴ Романюк Р. Група із трьох осіб: "За майбутнє" Палиці, Коломойського та Авакова. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2021/08/18/7304170/>

⁹⁵ Гетьманцев: Тим, хто впливає на політику, вигідніше вести бізнес – ми хочемо це змінити. URL: <https://ces.org.ua/>

⁹⁶ Як олігархи впливають на партії: схема на прикладі "Самопоміч". URL: <https://dyvys.info/2015/10/18/yak-oliharhy-vplyvayut-na-partiji-shema-na-pryklady-samopomochi/>

партії (як свого роду бізнес-підприємства), ідентифікувати які можна, з-поміж іншого, за виразною місцевою прив'язкою у назві, або які свої штаб-квартири зареєстрували не в Києві, а в регіонах, і яких на 1 вересня 2021 р., за підрахунками автора (див. *таблицю 6*) налічувалося 99 (для порівняння: на 1 січня 2020 р. партій, зареєстрованих поза межами Києва, нараховувалося 81) і під їх тиском (як засвідчили місцеві вибори 2020 р.) т. зв. "загально-національні" партії втрачають вплив на місцях, і місцевій еліті вдається активно конкурувати з елітою з центру (а про серйозність конкуренції між ними свідчила, зокрема, боротьба у попередні роки Президента П. Порошенка із міським головою Львова А. Садовим).

Таблиця 6

Кількість діючих політичних партій, зареєстрованих Мін'юстом України в областях України (на 1 вересня 2021 р.)*

Область	Кількість	Область	Кількість
1. Вінницька	2	13. Миколаївська	0
2. Волинська	2	14. Одеська	11
3. Дніпропетровська	13	15. Полтавська	2
4. Донецька	9	16. Рівненська	2
5. Житомирська	4	17. Сумська	1
6. Закарпатська	4	18. Тернопільська	1
7. Запорізька	5	19. Харківська	7
8. Івано-Франківська	1	20. Херсонська	2
9. Київська	16	21. Хмельницька	3
10. Кіровоградська	0	22. Черкаська	2
11. Луганська	1	23. Чернівецька	2
12. Львівська	5	24. Чернігівська	4
ВСЬОГО: 99			

* *Обраховано на 01.09.2021 р. з врахуванням інформації з "Єдиного реєстру громадських формувань".*

Електорат на місцях підтримує місцеві партії, вже не сподіваючись на "патерналізм центру", але очікуючи на відповідальний місцевий бізнес, що здобуває владу в регіоні чи на місцях.

Така електоральна підтримка місцевих політичних проєктів стає зрозумілою, якщо проаналізувати результати опитування*, проведеного 24 липня – 1 серпня 2021 р. Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС). Ці результати⁹⁷ свідчать, що:

– 14,1% респондентів зарахували себе до найбіднішої категорії – тих, кому не вистачає навіть на їжу;

– 43,1% респондентів стверджували, що їхній родині вистачає грошей "лише на їжу";

– 32,8% – вистачало на їжу і одяг, і вони змогли дещо відкласти, але не могли купувати такі речі, як телевізор або холодильник;

– 7,7% респондентів заявили про "високий достаток" (порівняно з липнем 2019 р. ситуація практично не змінилася);

– 78,3% респондентів при поточному доході відчували або певні складнощі, або навіть серйозні матеріальні труднощі.

Якщо ознайомитися з біографіями політиків (зокрема, розміщеними, наприклад, на платформі "ПолітХаб", розробленій ГО ЧЕСНО, або на VoxUkraine, що став результатом роботи редакторів проєкту VoxCheck⁹⁸, чи на ресурсі "Вікіпедія", як і на сайті "Українські компанії", де містяться досє на 450 бізнесменів, політиків та олігархів⁹⁹), то виявимо своєрідну особливість:

*Організатори опитування зазначили, що воно проводилося методом особистого ("face-to-face") інтерв'ю з використанням планшета (CAPI, computer-assisted personal interviews), опитано 2028 респондентів, що мешкають у 105 населених пунктах усіх регіонів України (крім АР Крим) за 3-ступеневою стохастичною вибіркою з квотним відбором на останньому ступені, що репрезентативна для населення України віком від 18 років. У Луганській і Донецькій областях опитування проводилося на територіях, підконтрольних українській владі. Статистична похибка вибірки (з імовірністю 0,95 і за дизайн-ефекту 1,5) не перевищувала 3,3% для показників близьких до 50%, 2,9% – для показників близьких до 25%, 2,2% – для показників близьких до 12%, 1,5% – для показників близьких до 5%.

⁹⁷ Суспільно-політичні настрої населення України: результати опитування, проведеного 24 липня – 1 серпня 2020 р. методом особистих ("face to face") інтерв'ю. URL: [HTTPS://WWW.KIIS.COM.UA/?LANG=UKR&CAT=REPORTS&ID=1055&PAGE=1&T=2](https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1055&page=1&t=2)

⁹⁸ Теорія брехні. Перший рейтинг популістів і брехунів в українській політиці від VoxUkraine. URL: <https://voxukraine.org/longreads/lie-theory/index-ua.html>

⁹⁹ Политики, бизнесмены и олигархи Украины. URL: <http://companies.at.ua/board/>

основні характеристики персон, які були чи є народними депутатами України або ставали президентами, не обмежуються твердженнями "політик" чи "український політик", а доповнюються такими, як "підприємець", "бізнесмен", "олігарх", "відомий корупціонер", що, по-перше, є одним із непрямих аргументів на користь твердження про "зрощення" політики і бізнесу, а, по-друге, біографічні дані політиків-бізнесменів констатують або керівництво ними тією чи іншою партією, або членство в ній. Яскравий приклад на загальнодержавному рівні – П. Порошенко, про якого на ресурсі "Вікіпедія" вказується, що він – "український політик та підприємець; 5-й Президент України ... є народним депутатом і очолює партію "Європейська Солідарність"¹⁰⁰. Регіональний зріз політиків-бізнесменів представлений, наприклад, такими особами, як О. Гергега – "народний депутат VII, VIII і IX скликань. Засновник і співголова політичної партії „За конкретні справи”, президент Федерації важкої атлетики України, віцепрезидент УАФ. Співвласник мереж гіпермаркетів „Епіцентр К”, „Нова лінія”. Кандидат економічних наук (2021)”¹⁰¹; С. Мінько – "український політик, бізнесмен, громадський діяч і меценат. Міський голова Мелітополя (2015–2019), секретар Мелітопольської міської ради і виконувач обов'язків міського голови у 2014–2015 рр. Народний депутат України IX скликання"¹⁰² і очільник ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ "КОМАНДА СЕРГІЯ МІНЬКА" (штаб-квартира партії – у місті Мелітополі) та іншими.

Зарубіжні медіа теж досить відверто і не завуальовано писали, приміром, щодо згаданого П. Порошенка (приблизно через рік його перебування на посаді президента – у червні 2015 р.) – про його величезні статки, про те, чим він володів як бізнесмен¹⁰³, а згодом (у квітні 2019 р. – перед закінченням його президентського терміну), коли вітчизняні ЗМІ констатували, що "Порошенко-

¹⁰⁰ Порошенко Петро Олексійович. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>

¹⁰¹ Гергега Олександр Володимирович. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

¹⁰² Мінько Сергій Анатолійович. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

¹⁰³ Чем владеет Порошенко (полный список). URL: https://kievvlav.com.ua/base/chem_vladeet_poroshenko_polnij_spisok27416

президент не зрікся своєї бізнес-імперії"¹⁰⁴, то, наприклад, "Deutsche Welle" – підбиваючи підсумки його діяльності, оцінювала його як реформатора та олігарха¹⁰⁵.

Приклад п'ятого Президента України підтверджує неабияку цінність політичної партії як ресурсу чи інструменту для політика-бізнесмена: упродовж політичної кар'єри П. Порошенко ні на мить не відмовлявся від можливості бути причетним до функціонування чи володіння партією. Тож, зі середини дев'яностих років ХХ ст. він скористався спочатку можливостями СДПУ(о), згодом його увагу привернула Партія солідарності України (засновниками якої восени 1997 р. були О. Болдирев та О. Измалков і яку П. Порошенко очолив у липні 2000 р.), потім – Партія "Солідарність", главою якої він був обраний (замість М. Антонюка) восени 2001 р., незважаючи на те, що у той час він був не просто членом, але заступником голови Партії регіонів. У 2005 р. П. Порошенко вже був обраний заступником голови Політичної партії "Народний Союз "Наша Україна". Цей короткочасний політичний зв'язок, врешті-решт, обірвався, і після перебування в уряді Ю. Тимошенко П. Порошенко знову виявив зацікавленість "регіоналами", долучившись до уряду М. Азарова. "Третя солідарність Порошенка" постала перед парламентськими виборами 2014 р. на базі Всеукраїнської партії Миру і Єдності, зареєстрованої навесні 2000 р., яка невдовзі була перейменована на Політичну партію "Національний Альянс свободи та Українського Патріотизму „НАСТУП”". Партія перевтілилася на ПАРТІЮ "БЛОК ПЕТРА ПОРОШЕНКА "СОЛІДАРНІСТЬ"*.

Зміна ситуації для лідера партії (поразка на президентських виборах) і нові парламентські перегони спричи-

¹⁰⁴ Порошенко-президент не зрікся своєї бізнес-імперії. URL: <https://dailyiviv.com/news/polityka/poroshenko-prezydent-ne-zriksya-svoeiy-biznes-imperiyi-70477>

¹⁰⁵ Петро Порошенко: державник, реформатор, олігарх. URL: <https://www.dw.com/uk>

* Показово, що у жовтні 2014 р. була зареєстрована *Політична партія "Солідарність"*, яка з якихось причин не привернула увагу П. Порошенка. Можливо, тому, що не мала більш-менш довгої історії, тобто була "молодою" і не задовольняла амбіцій політика. У 2015 р. *Політична партія "Солідарність"* уже стала основою для етнічного проекту: її було перейменовано на *Політичну партію "Партія поляків України"*.

нили нове перейменування політсили, наслідком чого і стала поява ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ "ЄВРОПЕЙСЬКА СОЛІДАРНІСТЬ".

Свій шлях маніпулювання партіями пройшли й інші політики-бізнесмени, серед яких, зокрема, такі досить відомі, як В. Гройсман, Н. Королевська, Г. Кукуріка, В. Медведчук, С. Тігіпко та ін. Саме партії допомагали їхнім власникам потрапляти до парламенту, який, за оцінкою одного з ексдепутатів (у 2017 р.), став найбільшим бізнес-клубом Європи¹⁰⁶.

Окрему увагу слід приділити взаємозв'язкам тих політичних партій в Україні, що підтримуються фінансовими потоками з країни-агресорки, серед яких, зокрема – ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ОПОЗИЦІЙНА ПЛАТФОРМА – ЗА ЖИТТЯ" та "ПРАВО НАРОДУ". Саме про подібні політсили президент ще у 2019 р. говорив: "Є великі питання, звідки у них гроші на фінансування партій, звідки гроші на фінансування каналів. У нас є відповіді, обсяги кешу, звідки, і з якої країни вони все це отримують"¹⁰⁷. Утім, не лише президент – на користь твердження про те, що ПП "ОПОЗИЦІЙНА ПЛАТФОРМА – ЗА ЖИТТЯ" – це "політичний проект, який за російські гроші просуває кремлівські інтереси в Україні"¹⁰⁸, висловлювалися представники різних політичних сил.

У підсумку "сплав" політики і бізнесу призводив до низки негативних явищ у країні: посилення політичної корупції і "диктату переможців" (чергової "партії влади", парламентських партій, регіональних чи локальних своєрідних стейкхолдерів, що здобували неабиякі "права" через політичні зв'язки) на всіх рівнях влади; гібридизації партій (перетворення їх у структурний елемент

¹⁰⁶ Парламентські слухання. Стан реалізації засад антикорупційної політики в Україні. Сесійний зал Верховної Ради України. 24 травня 2017 року. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl8/10session/par_sl/sl2405117.htm

¹⁰⁷ Савчук М., Ремажевська Л. Російські гроші, українська політика. Хто і як допоміг Віктору Медведчуку відновити свій вплив в Україні? (розслідування). URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/skhemy-biznes-imperia-medvedchuka/31169247.html>

¹⁰⁸ "ОПЗЖ – це політичний проект, який за російські гроші просуває кремлівські інтереси в Україні", – керівник Миколаївського осередку Микита Плеханов. URL: <https://nationalcorps.org/opzjh-ce-politichnij-proekt-yakij-za-rosijski-groschi-prosuvaе-kremliiski-interesi-v-ukraini-kerivnik-mikolaiivskogo-oseredku-mikita-plehanov/>

потужних корпоративних механізмів олігархів, бізнесменів для "споживання держави" у своїх інтересах), посилення їх "неідеологічності" та послаблення внутрішньопартійної демократії, уникнення політичної відповідальності, недовговічності більшості з політичних сил ("перехід з рук у руки", постійне ребрендингування), фактично – перетворення в неякісний інститут політичної системи та ін.; зниження якості політики, як і здатності держави (політичної системи) реагувати на суспільні запити та, відповідно, зниження довіри суспільства до державних інститутів (з демократичним фасадом і деформованою сутністю, діяльність яких могла підмінятися неформальними інститутами), влади, партій, політиків; формування у суспільстві дискурсів про "загарбання держави", її руйнування; створення політиками-бізнесменами неформальних інститутів, що витісняли з державного управління формальні, та ін.; посилення (у недемократичний спосіб) політичної регіоналізації держави тощо.

Показово, що фігурантами антикорупційних розслідувань у період з кінця 2015 р. до лютого 2021 р. (за даними Громадського Руху ЧЕСНО) ставали такі політики-бізнесмени, які за підтримки партій (у різний період – різних) ставали парламентарями, як народний депутат Верховної Ради України VIII та IX скликань, кандидат на пост Президента України (у 2019 р.), нині – співголова ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ "ОПОЗИЦІЙНА ПЛАТФОРМА – ЗА ЖИТТЯ" Ю. Бойко (фігурант п'ятнадцяти справ¹⁰⁹); народний депутат Верховної Ради України IV–VIII скликань Д. Жванія (фігурант двох справ¹¹⁰); народний депутат Верховної Ради України VIII скликання І. Кононенко (двадцяти справ¹¹¹); народний депутат Верховної Ради України IV, VI, VIII скликань, Генеральний прокурор України (2016–2019), міністр внутрішніх справ України (2005–2006) Ю. Луценко (однієї справи¹¹²); народний депутат Верховної Ради України IX скликання

¹⁰⁹ Бойко Юрій Атолійович. URL: <https://far.chesno.org/person/1270/>

¹¹⁰ Жванія Давид Важаєвич. URL: <https://far.chesno.org/person/635/>

¹¹¹ Кононенко Ігор Віталійович. URL: <https://far.chesno.org/person/1563/>

¹¹² Луценко Юрій Віталійович. URL: <https://far.chesno.org/person/2793/>

В. Медведчук (чотирьох справ¹¹³); ексголова ДФС, кандидат на пост Президента України у 2019 р. Р. Насіров (шести¹¹⁴), експрезидент України, народний депутат Верховної Ради України IX скликання П. Порошенко (двадцяти¹¹⁵); народний депутат Верховної Ради України VIII скликання, заступник голови Комітету Верховної Ради України з питань паливно-енергетичного комплексу, ядерної політики та ядерної безпеки О. Онищенко (чотирнадцяти¹¹⁶); народний депутат Верховної Ради України VIII, IX скликань Н. Шуфрич (десяти¹¹⁷), колишній Прем'єр-міністр України, народний депутат Верховної Ради України VII скликання А. Яценюк (однієї¹¹⁸), а крім них – багато інших відомих представників еліти, про яких дізнаємося, наприклад, з бази "Фігурантів корупційних схем", що створена ЧЕСНО і в яку до середини лютого 2021 р. потрапили 2 356 осіб. Інформативним у цьому сенсі є і "Єдиний державний реєстр осіб, які вчинили корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення", в якому (на 26 липня 2021 р.) містилася інформація про 38204 особи корупціонерів¹¹⁹. Про корупцію еліти свідчать і численні публікації у засобах масової інформації (як, зокрема: "Онищенко заявив, що платив Жванії за місце у раді"¹²⁰; "Корупцію в Україні оберігає політична еліта – українські експерти"¹²¹; "Джон Герbst: „Відверто кажучи, верхівка вашої еліти дуже корумпована”"¹²² та ін.).

¹¹³ Медведчук Віктор Володимирович. URL: <https://far.chesno.org/person/2813/>

¹¹⁴ Насіров Роман Михайлович. URL: <https://far.chesno.org/person/2401/>

¹¹⁵ Порошенко Петро Олексійович. Справи. URL: <https://far.chesno.org/person/1982/>

¹¹⁶ Онищенко Олександр Романович. URL: <https://far.chesno.org/person/1470/>

¹¹⁷ Шуфрич Нестор Іванович. URL: <https://far.chesno.org/person/1717/>

¹¹⁸ Яценюк Арсеній Петрович. URL: <https://far.chesno.org/person/1506/>

¹¹⁹ Єдиний державний реєстр осіб, які вчинили корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення. URL: <https://corruptinfo.nazk.gov.ua/>

¹²⁰ Онищенко заявив, що платив Жванії за місце у раді. URL: <https://far.chesno.org/case/540/>

¹²¹ Корупцію в Україні оберігає політична еліта – українські експерти". URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/ukraina-korupziya-eksperty/3691622.html>

¹²² Джон Герbst: "Відверто кажучи, верхівка вашої еліти дуже корумпована". URL: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/mylovanov/555ca78d39aaa/>

Певною характеристикою окремих бізнесменів-політиків України (членів тих чи інших партій, чи підтримуваних партіями, як і тих, які, не будучи формально членами партій, використовували партії як інструменти для реалізації власних стратегій) є ставлення до них за українськими кордонами: ув'язнення в іноземних державах (П. Лазаренка у Швейцарії та США¹²³; О. Онищенко в Німеччині¹²⁴); судові справи щодо відмивання грошей (зокрема, у США щодо І. Коломойського і Г. Боголюбова¹²⁵); запровадження санкцій (Міністерством фінансів США проти народного депутата А. Деркача та ще сімох політиків, котрих пов'язували з цим нардепом, у т. ч. О. Дубінського, О. Онищенко, К. Кулика, А. Теліженка, П. Журавля, Д. Ковальчука, А. Сімоненка¹²⁶) та ін.

Партійні бізнесмени (політичні підприємці) були активними учасниками українських революцій початку ХХІ століття – Помаранчевої та Революції Гідності: політики-бізнесмени стояли на сценах революційних майданів (чи "антимайданів") під тими чи іншими партійними прапорами, але згодом, здобувши владу, не підтверджували своїми діями прихильність ще нещодавно проголошуваним цінностям і орієнтирам. Тож електорат, підтримуючи ті чи інші партії на майданах, наділяючи їх лідерів правом на владу під час виборів, утім, за два десятиліття ХХІ століття не надав цього права жодному "партійному президенту" двічі: права людини порушувалися, верховенство права ставилося під сумнів (аргументи на користь цього твердження "забезпечувала" судова система), масштаби корупції наростали, демократія деградувала. Нині нестабільні поведінка та цінності політичних підприємців,

¹²³ Суд скоротив ув'язнення Павла Лазаренка. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/indepth/story/2009/11/091119_lazarenko_rydenko_is

¹²⁴ Онищенко у німецькій в'язниці: з України прийшла підмога. URL: <https://www.dw.com/uk/a-52329438>

¹²⁵ США висунули нові обвинувачення Коломойському та Боголюбову. URL: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/mylovanov/555ca78d39aaa/>

¹²⁶ Мережа Деркача: проти кого США запровадили санкції за втручання у вибори. URL: <https://www.dw.com/uk/merezha-derkacha-proty-koho-ssha-zaprovadyly-sanktsii-za-vtruchannia-u-vybory/a-56211146>

які володіють "мінімальною партією" (партією з невеликою кількістю членів, нерозвиненою регіональною структурою, мінливими програмними засадами, непрозорим функціонуванням, що забезпечується недемократичним партійним лідерством) є непередбачуваними і продукують все нові виклики і ризики для держави і суспільства.

На подальші перспективи співпраці партій і бізнесових кіл впливатиме низка чинників, які заявили про себе у останні два-три роки. *Перший.* У жовтні 2019 р. парламентарі висловилися на підтримку законопроекту Президента України (№1029 від 29 серпня 2019 р.), яким було змінено умови державного фінансування політичних партій і, зокрема, позбавлено фінансової підтримки державою тих політичних сил, які на виборах до Верховної Ради України у загальнодержавному виборчому окрузі виявилися неспроможними здолати 5-відсотковий прохідний бар'єр для здобуття депутатських мандатів. Таким чином, попри схвальний відгук більшості виборців (платників податків) на такі дії влади ситуація з "конкуренцією грошей" під час виборів загострюється: партії, які не мають значної підтримки бізнесу, не мають і шансів стати репрезентантами законодавчої гілки влади. Натомість партії бізнес-фірм/бізнес-лідерів перетворюються у незмінну і недемократичну частину партійної системи і українського парламенту.

Другий. У січні 2020 р. набув чинності Виборчий кодекс, який унеможливив самовисування для участі у виборах кандидатів до рад усіх рівнів у населених пунктах і громадах, де проживають понад 10 тис. виборців. Тобто відбувся перехід до пропорційної системи виборів, і право висування кандидатів здобули лише партії (що й було реалізовано ними на місцевих виборах 25 жовтня 2020 р.). Таким чином, і на місцевому рівні відбулося зростання "ваги партій" і, відповідно, збільшення інтересу до них місцевого бізнесу, який готовий розглядати участь у владі як вигідний ресурс для власного розвитку, що й зумовило подальший розвиток "регіональних" чи "місцевих" партій, штаб-квартири яких розмістилися за межами столиці, про що йшлося вище.

Вищевикладене дозволяє твердити, що у становленні та розвитку взаємин політичних партій (як елементу громадянського суспільства, а згодом – і політичної системи України) можна виокремити кілька етапів/ *Перший етап* (з кінця 1980-х рр. до 1998 р.) характеризувався переосмисленням свого буття і, передовсім, власних перспектив комуністами, частина яких розривала зі своїм політичним минулим і, відповідно, здійснювала "вибір" нової політичної сили задля подальшої участі у політичному житті у незалежній Українській державі, а їхні ідеологічні супротивники творили нові ідеологічні партії, ідентитетами яких (у назвах) були такі, як *республіканська, демократична* тощо. На першому етапі відбувалась юридична легалізація політичних партій в умовах відсутності закону про політичні партії та становлення українського законодавства щодо суб'єктів господарювання, що зумовило термінологічне нагромадження у суспільно-політичному дискурсі стосовно позначення останніх. Крім того, нерідко нові партії створювалися "першими бізнесменами" (на зразок Л. Табурянського), криміналітетом, представниками банківського сектору та ін.

На *другому етапі* (1998–2007 рр.) посиленню уваги бізнесових структур до політичних партій та розвитку їх кооперативної дії сприяла не лише юридична, а й політична інституціоналізація політичних сил (зокрема – внаслідок зміни виборчого законодавства, зміцнення правових засад діяльності політичних партій після ухвалення Верховною Радою України у 2001 р. закону про партії) та розвиток і посилення (в умовах функціонування в Україні недосконалого законодавства щодо суб'єктів господарювання), відповідно, інтересу бізнесу до партій (найперше – до *партії влади*, згодом – до місцевих/регіональних партій) як ще одного інструменту (поряд з *кумівством, земляцтвом, клієнтелізмом*) забезпечення своїх інтересів. Тривало становлення мережі широких політичних зв'язків, через які відбувалося взаємопосилення партій і бізнесу і збільшення ваги політиків-бізнесменів у політичних та економічних процесах у країні, їх присутності у владі на всіх рівнях.

Характерними особливостями *третього етапу* (2007–2021 рр.), коли набув "розквіту" симбіоз влади і бізнесу, були: "захоплення" політиками-бізнесменами парламенту (вперше!) на п'ятирічний термін і, зокрема, здобуття депутатського мандата найбагатшою людиною України Р. Ахметовим, "кристалізація" у парламенті своєрідного незмінного ядра з політиків-бізнесменів, криміналітету, представників банківського сектору, промислового лобі, страхового та агробізнесу тощо; створення олігархами власних політичних партій, які ставали елементом стратегій олігархів, мета яких зводилася до концентрації власності і влади у власних руках; робота законодавців в інтересах олігархів у напрямі надання останнім найрізноманітніших політико-економічних вигод.

Партії, певною своєю частиною – це "мертві" утворення, ліквідацією яких займається Міністерство юстиції України; інша частина – фальшиві структури, що діють усупереч законодавству та інтересам виборців, фундаторами/власниками/розпорядниками яких є політики-підприємці, олігархи чи (що не безпідставно припускається) ворожі сили із-за меж України.

Політичні партії в Україні і як породження, і як водночас жертва капіталу поки що залишаються у політичній системі нестійким інститутом, що вимагає від суспільства і держави "політичної санації" шляхом прийняття нового закону щодо партій та унеможливлення їх діяльності в інтересах олігархів, на шкоду виборцям.

2.2. "ЄВРОПЕЙЦІ" ТА "ЄВРАЗІЙЦІ" В СЕРЕДИНІ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВЛЯЧОГО КЛАСУ

Український правлячий клас являє собою неоднорідне і доволі своєрідне явище. Річ не в тім, що всередині політичного класу немає "вічних" друзів та ворогів, і не в тому, що ідеологічне підґрунтя членів політичного класу є доволі розмитим, і навіть не в тому, що політичний клас сповідує "ідеологічний плюралізм". А річ у тім, що головним завданням правлячого класу є збереження влади за будь-яких обставин, незважаючи на внутрішньополітичні чи зовнішньополітичні міркування. Загалом, правлячий клас являє собою вищі соціальні прошарки, які мають атрибути впливу на суспільство, зосередили у своїх руках реальну владу або прагнуть до неї у головних (ідеологічній, політичній, економічній, зовнішньоекономічній та інших) сферах життєдіяльності держави. Правлячий клас утворюють ті члени суспільства, які технологічно спроможні приймати рішення щодо стратегії і тактики розвитку країни – політичний клас, у т. ч. опозиція, фінансово-промислові кола, депутатський корпус, управлінсько-адміністративний істеблїшмент, "елїта" судової влади, дипломатична й військова еліти, лїдери політичних партій та громадських рухів, найбільш авторитетні інтелектуали, такі як керівники впливових політологічних центрів, фондів, політтехнологи, політичні журналісти тощо. Тобто всі, хто не тільки причетний до управління державою і суспільством, а й здатний визначати їхню долю¹²⁷.

Проте слід констатувати відсутність в Україні достатньо компетентної правлячої еліти: та, що утворилася з приходом незалежності, виявилася неспроможною формувати цілі та вирішувати загальнодержавні завдання. Можна припустити, що однією з причин низької компетентності сучасної української еліти на рівні як політичних діячів і державних менеджерів, так і власників великого бізнесу виступає її незацікавленість внаслідок особистих інтересів та ситуативних обставин виконувати належні функції.

¹²⁷ Дзюба І. На еліту надїйся, а сам не плошай. *Національна безпека і оборона*. 2003. № 9. С. 36.

Тим більше, що для цього вона не володіє реальним та повноцінним авторитетом. А причина її суспільної неефективності полягає не тільки у відсутності знань та вмінь (хоча цих чинників досить часто також не вистачає), а в тому, що вона не має органічної потреби брати до уваги інтереси суспільства¹²⁸.

Основними проблемами формування політичного класу України можна вважати:

– олігархізацію елітних груп, їхнє відчуження від інших верств суспільства та перетворення на замкнену привілейовану касту. Найбільш рельєфним цей процес був під час переходу від комуністично-номенклатурного тоталітаризму до посткомуністично-номенклатурного неототалітаризму¹²⁹, який характеризується присутністю феномену "партії влади" – особливої інституції, якій властиві високий ступінь кругової поруки та кланових зобов'язань, схильність до авторитаризму, поєднання номенклатури та олігархії, державного апарату та власності;

– деідеологізацію партійних програм політичних партій та рухів, яка сприяє зростанню електоральної підтримки за рахунок сегмента, позбавленого сталих політико-ідеологічних орієнтирів;

– поступове зменшення перманентної публічної "війни еліт" та їхнє гуртування навколо можливостей використання державно-адміністративних ресурсів для задоволення власних егоїстичних інтересів шляхом монополізації тих чи інших сегментів клієнтарно-патронажних мереж¹³⁰;

– прагнення великої кількості людей увійти до складу еліти та набути значного соціального статусу, незважаючи на відсутність у себе необхідних природних обдарувань та можливих потенцій, за рахунок здобуття престижної освіти чи професії або "зарахування" до прохідного місця у виборчому списку партії, які нібито відкривають шлях до "блискучої кар'єри";

¹²⁸ Рудич Ф. Політичний клас в сучасній Україні: методологічний аспект визначення і характеристики. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. 2009. Вип. 17. С. 108–116.

¹²⁹ Політологія посткомунізму: політичний аналіз посткомуністичних суспільств / В. Полохало (кер. авт. кол.). Київ: Політична думка, 1995. 368 с.

¹³⁰ Остренко Є. Проблема співвідношення політичної еліти та політичного класу. URL: <http://social-science.com.ua/article/10>.

– створення сприятливих умов для цілеспрямованої маніпуляції свідомістю широких мас електорату засобами нехтування правом, домінуючої ролі особистості щодо соціуму в умовах тотальної комп'ютеризації та глобалізації¹³¹.

У той же час, виникає питання: чи готовий організований у партії політичний клас до такого розвитку подій? Як і раніше, партії утримуються за рахунок обмеженого кола фінансистів; питання про те, хто і як фінансує партії, кому партії мають завдячувати своїм успіхом на виборах, для пересічного виборця залишається незрозумілим. Залишає бажати кращого і рівень внутрішньопартійної демократії найпотужніших українських партій. Політичні партії фактично перетворилися в закриті "клуби" партійної верхівки, яка самостійно вирішує, кого висувати на виборах, з ким і на яких умовах укладати політичні союзи, які питання підтримувати на голосуваннях у парламенті і місцевих радах. Аналіз передвиборчих програм партій-переможниць виборів 2019 року дозволяє стверджувати, що ідеологічних відмінностей між партіями не так вже й багато. Переважно вони зводяться до пріоритетів зовнішньої політики (європейський чи російський вектори, багатовекторність), проведення українізації або збереження статус-кво у мовній сфері, націоналізації/приватизації. В інших питаннях партії пропонують виборцям стандартний набір гасел – доступну для всіх освіту, якісне медичне забезпечення, боротьбу з корупцією, свободу підприємництва, зайнятість для безробітних тощо. Натомість довгострокового бачення напрямів розвитку України і, найголовніше, засобів досягнення поставлених цілей не пропонує ніхто – ні більшість, ні опозиція¹³².

Сучасні політичні партії не прагнуть розробити всеохоплюючі програми, які одночасно висвітлювали би й ідеологічне підґрунтя, і конкретні кроки, які партія планує зробити, перемігши на виборах. Поширеною практикою є розрізнення основної програми та передвиборчої програми. Очевидна тенденція до прагматизму

¹³¹ Головатий М. Політичний клас України. *Персонал плюс*. 2008. № 21 (273).

¹³² Ефективність політичних партій: проблеми та перспективи. URL: <https://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2015/09/7.pdf>

спонукає партії розробляти програми на певні терміни. Вони складаються у переддень виборів або пам'ятних політичних дат, чим символізується здатність партій пристосовуватися до волі виборців та орієнтуватися у їхніх потребах. Якщо коротко-термінове планування перебуває у центрі уваги, а гнучкість та здатність пристосовуватися становлять головні умови ефективності партійної діяльності, то основоположна програма не повинна обмежувати свободу діяльності партій до тієї міри, доки її діяльність буде відповідати наявним потребам¹³³.

Більшість партійних бізнес-проектів виявилися неготовими запропонувати суспільству щось вагомніше, ніж гасла, котрі, до всього, схожі одне з одним, хоча й мають різних засновників. Ці квазі-партії оперують певними ідеологічними штампами. Але, на жаль, вони не виробили ідей, реальних дієвих програм, стратегії розвитку держави і суспільства, оскільки на це не було запиту. На питання, куди і як крокувати, відповідала, по суті, позапартійна й авторитарна президентська влада¹³⁴.

Великий бізнес залишається найбільш стабільним сегментом правлячого класу, хоча б через те, що господарське банкрутство трапляється в Україні рідше, ніж політичне. Цей сегмент правлячого класу фактично виконує функцію його спрямовуючого ядра, оскільки саме в його розпорядженні перебувають і лідери партій, і засоби масової інформації, значною мірою і державні чиновники. Українські олігархи, як підкреслювалось, у більшості походили із радянської компартійно-господарської номенклатури: "Для більшості з них природним і психологічно комфортним був євразійський (тобто підпорядкований Росії) вектор розвитку України, хоча й у формі суверенної державності... Носіями іншого бачення були гуманітарні, культурні, значною мірою науково-технічні інтелектуальні верстви, велика частина малого і дрібного бізнесу. Усі вони розраховували на проєвропейський курс як запоруку

¹³³ Ефективність політичних партій: проблеми та перспективи. URL: <https://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2015/09/7.pdf>

¹³⁴ Побочій І. Особливості формування партійної системи сучасної України. *Політологічний вісник*. 2018. №. 81. С. 8–15.

утвердження демократії, насамперед демократичної правової системи, яка б захищала їх від свавілля бюрократії та й усього новопосталого правлячого класу. Курс на Європу підтримувала і частина великого бізнесу, орієнтованого на виробництво наукомісткої продукції або відсунутого більш потужними кланами від розподілу державних ресурсів. "Євразійці" зосередилися в основному у видобувній, енергетичній галузях або у виробництві напівфабрикатів, консервуючи технологічне відставання України. "Європейці" ж не володіли достатніми фінансовими ресурсами і виробничими потужностями, аби на практиці показати більшу ефективність європейської організації виробництва. "Євразійці" залякували населення економічним регресом у разі виходу країни з-під російського домінування. "Європейці" спокушали українців надією на майбутній прогрес і залякували крахом демократії на євразійському шляху"¹³⁵.

На фоні кризи електоральної підтримки старих парламентських політичних сил найбільшого успіху досягла партія "Слуга народу". На парламентських виборах 2019 р. вона здобула понад 43% голосів за пропорційною складовою та виграла 130 зі 199 мажоритарних округів, що в сумі принесло їй 254 мандати і дозволило сформувати однопартійну більшість у Верховній Раді. Відтак, у новій партійній системі ця партія посіла ексклюзивну позицію правлячої політичної сили. Парламентська фракція "Слуги народу" отримала права коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді, тобто сама із себе створила коаліцію¹³⁶.

Водночас, фракція монобільшості у Верховній Раді виявилася не так представництвом однієї партії, як об'єднанням ситуативних політичних партнерів, які дістали можливість разом зайти до парламенту під спільним партійним брендом. Навіть серед кандидатів у народні депутати, висунутих "Слугою народу", члени партії становили меншість (близько 13% за партійним списком і

¹³⁵ Майборода О. "Режим-порядок" і "режим-структура" у політичній системі. *Політичні дослідження*. 2021. №1. С. 64.

¹³⁶ Українська правда, 29 серпня 2019 р. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2019/08/29/7224756>. 2

7,5% – за мажоритарною складовою). У листопаді 2019 р. членами партії були близько 500 осіб, у т. ч. офіційне членство мали близько 50 депутатів Верховної Ради, які належать до фракції політичної партії "Слуга народу" (тобто приблизно кожен п'ятий)¹³⁷.

З одного боку, "Слуга народу" має всі ознаки вже традиційного для України електорального проекту створеного під лідера, і є типовим прикладом "всеохопної" партії, тобто партії без чіткої ідеології, орієнтованої на одномоментні суспільні настрої із бажанням бути привабливою для всіх соціальних груп. Разом з тим, "слуги народу" шукають власну ідеологію, намагаючись конкретизувати її в класичних поняттях і роз'яснити громадськості, чому її вибір падає на ту чи іншу. У травні 2020 р. один з лідерів партії – віцепікер парламенту Р. Стефанчук наголошував, що "Слуга народу" буде спиратися на лібертаріанство, під яким він розумів "ліберальну модель економіки з національними особливостями". Однак уже в листопаді очільник партії О. Корнієнко заявив, що потрібно шукати компроміс між лібералізмом та соціалізмом, а керівник президентської фракції Д. Арахамія визначив ідеологію партії як "соціал-лібералізм".

На з'їзді "Слуги народу" О. Корнієнко запропонував однопартійцям "позбутися ідеологічних кайданів" і зупинитися на "активному українському центризмі": "Ми патріоти і навіть націоналісти, коли йдеться про захист кордонів нашої держави. Ми гуманісти, коли треба захищати права людини. Ми лібертаріанці, коли відкриваємо ринки землі, спирту, бурштину з прозорими правами для всіх. Ми державники, коли справа стосується податкової дисципліни. Ми ліберали, коли захищаємо власність і економічну свободу людини. Ми соціалісти, коли стоїть питання про захист і забезпечення пенсіонерів, ветеранів, усіх, кому це необхідно". При цьому він наголосив, що йдеться

¹³⁷ "Мир, антикорупція та економіка – три об'єднані речі": інтерв'ю з головою "Слуги народу" Олександром Корнієнком. *Громадське*, 26 листопада 2019 р. URL: <https://hromadske.ua/posts/mir-antikorupciya-ta-ekonomika-tri-obyednavchi-rechi-intervyu-z-golovoyu-slugi-narodu-oleksandrom-korniyenom?fbclid=iwar0medizulnfz6dh0tavdogef-duujyrs-r-c2t4vli8wjf-179wa1-uitu>.

про "креативний" центризм, а не про ситуації, "коли не знаєш, за що ти, то ти центрист"¹³⁸.

Але не тільки "ідеологічний плюралізм" є характерною рисою правлячої партії. За формальними ознаками партію "Слуга народу" можна було б віднести до проєвропейських політичних сил. У передвиборчій програмі партії є згадки про зовнішньополітичну діяльність чи бачення її стратегічного курсу: "Ухвалимо закони, необхідні для виконання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС і розширення співпраці з Євросоюзом і НАТО" та "Підтримаємо ініціативи Президента щодо перезавантаження відносин із найближчими сусідами України на Заході"¹³⁹.

Утім, у сучасному українському політикумі програмові засади не мають такого великого значення, як практична діяльність. З цієї точки зору, характерною ознакою діяльності державної влади (і провладної партії) залишалася відсутність чітко визначених концептуальних засад тієї моделі розвитку країни (як у довго-, так і у середньостроковій перспективі), яку б діюча влада могла взяти за основу і на якій могли б базуватися програми діяльності урядів. Як і раніше, не було оголошено жодної чіткої й недвозначної заяви стосовно як загального курсу державної політики (крім звичної риторики на тему європейської інтеграції), так і соціально-економічного її виміру. Під час свого виступу з Посланням до Верховної Ради 2020 р. В. Зеленський анонсував, що невдовзі така програма буде представлена, проте поки що цього зроблено не було¹⁴⁰.

Форма правління, вибудувана протягом 2019–2020 рр., не містила радикальних відмінностей від моделей, що використовувалися попередніми главами держави. Єдина відмінність від попередників – що жоден з них не спирався на парламентську

¹³⁸ Цит.: за Серєда Є. Между "слугами" и "гетьманами". Какие идеологии исповедуют украинские партии. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/articles/2020/10/6/7268890/>

¹³⁹ Передвиборна програма партії "Слуга народу". URL: <https://sluga-narodu.com/program/>

¹⁴⁰ Послання Президента України Володимира Зеленського до Верховної Ради про внутрішнє і зовнішнє становище України. 20 жовтня 2020 р. URL: <https://www.president.gov.ua/videos/poslannya-prezidenta-ukrayini-volodimira-zelenskogo-do-verho-1825>.

монобільшість. Це надавало можливість В. Зеленському та його оточенню легітимізувати однопартійний вплив на всі гілки влади за формального збереження парламентсько-президентської моделі. При цьому Офіс Президента та його керівник уперше від каденції Л. Кучми виступали в ролі самостійних впливових політичних акторів, не несучи при цьому жодної відповідальності за свої дії¹⁴¹.

У цілому діяльність владних інституцій протягом 2020–2021 рр. вбачалася скоріше хаотичною, ніж продуманою, вона зосереджувалася на концентрації влади навколо президента. Питання цілісної стратегії державної політики, досягнення суспільної єдності, вироблення національної системи пріоритетів, зміцнення держави та її ключових інститутів залишалися без відповіді.

У той же час, влада не перейшла так звані "червоні лінії" у своїй політиці стосовно Росії, війни на Сході, хоча такі наміри не раз демонструвалися: як приклади можна згадати скандальне залучення екс-шоумена С. Сивохи до роботи в РНБО, не менш скандальне призначення заступником голови української делегації у Тристоронній контактній групі В. Фокіна, висунення ідеї створення спільної консультативної ради з маріонетковими режимами окупованих частин Донецької та Луганської областей та ін.

Виникає враження, що найважливіші рішення приймалися виняткового під тиском різних чинників, як зовнішніх (у першу чергу, західних партнерів України), так і внутрішніх (активної частини громадянського суспільства).

Отже, дії владної команди на європейському напрямі відзначалися як здобутками і намаганням прискорити інтеграційні процеси, так і прорахунками, суперечливими кроками та рішеннями. Однією з ключових хронічних проблем є те, що євроінтеграційний курс, на жаль, поки не вдалось ефективно конвертувати в позитивні та відчутні для громадян соціально-економічні зміни. При цьому низка несприятливих чинників, тягар внутрішніх проблем і конфліктів стримували рух країни до ЄС, дискредитували

¹⁴¹ Україна 2020–2021: невинуваті очікування, неочікувані виклики. Київ: Центр Разумкова, 2021. С.19

європейську ідею всередині країни та гальмували розвиток партнерства України та ЄС.

Як вважають автори дослідження, проведеного Центром Разумкова, перед правлячим класом стоять невідкладні завдання:

- забезпечити ефективну та координовану роботу спільної парламентсько-урядової платформи євроінтеграції на чолі з Головою Верховної Ради та віцепрем'єр-міністром з питань європейської та євроатлантичної інтеграції.

- невідкладно вирішити питання кадрового забезпечення Урядового офісу з координації європейської та євроатлантичної інтеграції. Внести зміни до Положення про Урядовий офіс, якими надати йому повноваження з контролю за виконанням завдань щодо розробки міністерствами та іншими органами виконавчої влади законопроектів у сфері європейської інтеграції.

- запровадити практику розгляду Урядового звіту про виконання Угоди про асоціацію з ЄС на пленарному засіданні Верховної Ради України. Внести до структури щорічного звіту, який готує Урядовий офіс, інформацію про практичний вплив імплементації норм, директив і регламентів ЄС на ситуацію у відповідній галузі. Визначити головним індикатором характер і рівень впливу виконання Угоди про асоціацію з ЄС на соціальне самопочуття громадян. Внести зміни до Регламенту Верховної Ради, які передбачають унормування процедури проходження євроінтеграційних законопроектів. Визначити підставою для повернення законопроектів без внесення до порядку денного пленарного засідання Верховної Ради висновок щодо невідповідності законопроектів зобов'язанням у рамках Угоди про асоціацію з ЄС.

- забезпечити першочерговий розгляд у Парламенті євроінтеграційних законопроектів у разі наближення крайніх строків їх імплементації до національного законодавства України.

- ініціювати удосконалення формату "Східного партнерства". Запропонувати для трьох країн "Східного партнерства" (Україна, Грузія, Молдова) визначити нову амбітну ціль – глибоку секторальну інтеграцію до чотирьох союзів ЄС – Митного союзу, Енергетичного союзу, Шенгенської зони та Єдиного цифрового ринку. Здійснювати активне лобіювання серед держав-членів ЄС

питання надання трьом державам-лідерам "Східного партнерства" перспективи членства в ЄС¹⁴².

Інші партії в українському політикумі мають різні спрямування – "європейці", "євразійці", "амбівалентні". Вітчизняні політичні партії хоч і неможливо чітко розділити за ідеологічним критерієм, проте можна здійснити їх розподіл за ціннісними орієнтаціями їх електорату. Проросійські більше орієнтовані на виборця, самоідентифікація якого орієнтована на радянські цінності. Ці цінності артикуються у програмових положеннях, приміром, політичної партії "Опозиційна платформа – за життя", яка виступає за переорієнтацію зовнішньої політики України у бік Російської Федерації, пропонує вирішення конфлікту на Сході країни через так званий процес федералізації держави та примирення з "представниками" українського Донбасу. ОПЗЖ послідовно виступає за зближення з Росією та мир з нею "за будь-яку ціну", ігнорує факти воєнної агресії Росії проти України, часто озвучує меседжі, співзвучні з російською пропагандою про Революцію Гідності як антидержавний переворот, про конфлікт на Донбасі як громадянську війну¹⁴³, утиски в Україні прав російськомовного населення тощо. Ключовим мотивом політичної риторики ОПЗЖ є виконання Мінських домовленостей на російських умовах та якнайшвидша реінтеграція Донбасу.

Щодо активності В. Зеленського в діалозі з Росією, то ОПЗЖ займає скептично-вичікувальну позицію, критикує його за нерішучість миротворчих ініціатив, натомість її представники всіляко підкреслюють свої ексклюзивні можливості в налагодженні діалогу з російською владою. У вересні та жовтні 2019 р. лідери ОПЗЖ (В. Медведчук та Ю. Бойко) навіть проводили офіційні зустрічі з формальним лідером партії "Єдина Росія" В. Медведевим; озвученою темою переговорів були прями

¹⁴² Секторальна інтеграція України до ЄС: передумови, перспективи, виклики. 4. Висновки і пропозиції. *Національна безпека та оборона*. 2021. № 1–2. С. 50–51.

¹⁴³ Нестор Шуфрич: "У нас нікому не заборонено їздити в РФ і зустрічатися з будь-ким". LB.ua, 4 жовтня 2019 р. URL: https://ukr.lb.ua/news/2019/10/04/438683_nestor_shufrich_u_nikomu.html.)

поставки російського газу в Україну за зниженими цінами^{144,145}. ОПЗЖ піддає тотальній критиці соціально-економічну політику діючого Уряду (так само, як і попереднього), закликає до більш рішучої ревізії культурної політики. Керівництво ОПЗЖ від початку вважало цільовою аудиторією свого політичного проекту населення Півдня та Сходу України. У довгостроковій перспективі завданням цієї партії є відбити "свого" виборця у "Слуги народу" і домогтися переформатування парламенту у вигідній для себе конфігурації (входженням до коаліції з ослабленою правлячою партією або отримавши більшу власну фракцію на дострокових виборах). Мірою падіння підтримки влади критика на її адресу з боку ОПЗЖ посилилась і набула більш різкого характеру.

Як підкреслюється в програмі ОПЗЖ, першочерговими завданнями мирного врегулювання у її лексичі "громадянського конфлікту" є:

- забезпечення прямих переговорів у чотирикутнику Київ - Донецьк – Луганськ–Москва;
- припинення так званої економічної блокади Донбасу;
- надання автономного статусу Донбасу як невід'ємної складової України шляхом внесення змін до Конституції та законів України;
- прийняття законів: про амністію, вибори та вільну економічну зону на Донбасі.

Крім того:

- забезпечення активного нейтралітету України у військово-політичній сфері та неучасть у будь-яких військово-політичних спілках, як це передбачено розділом IX Декларації про Державний суверенітет України;
- внесення змін до Конституції щодо забезпечення активного нейтралітету України у військово-політичній сфері та неучасті у

¹⁴⁴ Див.: Бойко і Медведчук у Москві зустрілися з Медведевим. *Українська правда*, 22 березня 2019 р. URL: <https://www.prawda.com.ua/news/2019/03/22/7209955>;

¹⁴⁵ Медведчук знову літав до Москви на зустріч із Медведевим. *Українформ*, 8 грудня 2020 р. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2805423-medvedcuk-znovu-litav-do-moskvi-na-zustric-iz-medvedevim.html>.)

будь-яких військово-політичних спілках, як це передбачено Декларацією про державний суверенітет України;

- припинення політики взаємних санкцій та відновлення взаємовигідних торговельно-економічних зв'язків із Росією та країнами СНД;

- перегляд кабальних умов участі України у СОТ та ЗВТ із ЄС;

- збереження транзитного потенціалу країни, створення Тристороннього газотранспортного консорціуму ¹⁴⁶.

Як бачимо, і програмові засади, і практична діяльність "Опозиційної платформи – за життя" цілком кореспондуються з уявленням керівництва РФ про ідеальну цивілізаційну модель, у межах якої режим Путіна міг би успішно існувати та розвиватися, вони концептуально пов'язані з ідеєю євразійства. "Інтеграція на пострадянському просторі, – підкреслюють автори монографії "Режим Путіна: перезавантаження – 2018", – відбувається не шляхом відновлення структур колишнього СРСР, а на основі принципів неоколоніалізму. У всіх інтеграційних проектах мова йде про домінування Росії в економіці, політиці, реалізується пріоритет її безпеки і геополітичних інтересів" ¹⁴⁷.

До "євразійців" можна було б віднести і декілька "віртуальних" партій на кшталт партії Шарія, але вони практично не мають впливу на український політикум.

"Проевропейська" опозиція у Верховній Раді складається з фракцій партій "Європейська солідарність" і "Голос", які не координують діяльність між собою і не демонструють схильності до об'єднання зусиль. Якщо "Європейська солідарність", до складу якої належить экс-президент П. Порошенко і низка відомих політиків, має ознаки політичної сили, згуртованої ідеологічно та організаційно, що дозволяє їй поступово відновлювати позиції в суспільстві, то "Голос" спіткали серйозні внутрішні проблеми.

За програмовими засадами "Європейська солідарність" декларує принципи європейської та євроатлантичної інтеграції:

¹⁴⁶ Передвиборна програма політичної партії "Опозиційна платформа – за життя". URL: <https://zagittya.com.ua/page/programma.html>

¹⁴⁷ Режим Путіна: перезавантаження–2018. /за загальною редакцією М. Розумного. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень, 2018. 480 с.

"Опинившись на вістрі боротьби за цивілізаційні цінності, Україна повинна демонструвати світові власну вагу як форпосту захисту від диктаторських ідеологій, спроб перекроїти політичну мапу світу та агресивної реваншистської політики. Пріоритетом партії є дієві кроки, спрямовані на ефективну європейську та євроатлантичну інтеграцію, кінцевою метою якої має стати набуття Україною повноправного членства у НАТО та ЄС"¹⁴⁸. Основними темами для мобілізації своїх прихильників є захист стратегічного курсу на вступ до ЄС і НАТО, недопущення капітуляції перед Росією та продовження жорсткої лінії у протистоянні з нею, захист досягнень культурної політики (державна підтримка української мови та україномовного культурного продукту, політика декомунізації).

Наразі партія відіграє роль "патріотичної" опозиції до нової влади і намагається закріпитися у цій ніші. Крім гострої критики зовнішньої, безпекової та культурної політики, спікери "Європейської солідарності" використовують і соціально-економічні теми, хоча й приділяють їм менше уваги. На відміну від представників інших парламентських сил, члени цієї партії від початку позиціонували себе як принципову опозицію до нинішньої влади, регулярно вдаються до персональних атак на адресу В. Зеленського, різко засуджуючи його політичну поведінку.

Лідер партії "Європейська солідарність" П. Порошенко заявляв про необхідність формування коаліції опозиційних проєвропейських сил. "Нам потрібен реальний рух вперед, який ми продемонстрували протягом 5 років нашої каденції. Наше з вами завдання – не тягнути ковдру на себе, об'єднавшись з нашими партнерами по демократичному колу, сформувати потужну коаліцію опозиційних проєвропейських сил, яка поверне країні професійну владу, врятує Україну від хаосу, некомпетентності і дилетантизму. У нас є план, який будується на нашій програмі, на нашій стратегії, – чіткій, прогнозованій і передбачуваній", – зазначав П. Порошенко. Ним було озвучено і позицію партії з питання протистояння російській агресії: "Всю країну цікавить

¹⁴⁸ Програма. Політична партія "Європейська солідарність". (Нова редакція). URL: https://eurosolidarity.org/wp-content/uploads/2020/02/Programa_31_05_2019.pdf

питання миру. Наша команда неодноразово наголошувала на тому, що слід зробити насамперед. По-перше, відновити зусилля з метою ухвалення „дорожньої карти” Мінська, який залишається основою для врегулювання. Його критики за два роки нічого іншого не придумали. Ця „дорожня карта” має передбачати чітку послідовність кроків. Спочатку досягнення безпеки, і лише потім – політичні питання. По-друге, це питання про миротворців ООН на основі мандату Радбезу ООН на всій окупованій території Донбасу”¹⁴⁹.

Партія "Голос" була сформована під останні парламентські вибори. Тривалий час її фракція намагалася поєднувати предметну критику влади зі ситуативною підтримкою окремих її ініціатив, що відповідають політичній програмі "Голосу". Водночас, представники цієї партії досить гостро критикували підходи президента до переговорів у Нормандському форматі, брали участь в акції "Ні капітуляції" в Києві. Програма "Голосу" не містить популістських заяв і є доволі наближеною до врахування стандартів прав людини.

Повний текст програми є доволі об'ємним та деталізованим, тому варто зупинитися лише на її основних положеннях. У зовнішній політиці орієнтирами є курс на набуття членства в ЄС та посилення безпеки України за рахунок приєднання до НАТО. Також партія виступає за притягнення Росії до відповідальності за злочини, зокрема за вбивство українських громадян. У військовій сфері основна мета партії – повернення територій та перемога у війні *"за право України на самовизначення"*, безкровна деокупація *"загарбаних територій"* і безпечна реінтеграція людей, яких Росія зробила заручниками¹⁵⁰.

Маючи суттєві внутрішні проблеми, "Голос" навряд чи зможе увійти в наступний електоральний цикл у теперішньому вигляді. Партія втратила суспільну підтримку внаслідок невизрадної позиції

¹⁴⁹ Порошенко заявив про необхідність створення коаліції опозиційних проєвропейських сил. URL: https://lb.ua/news/2021/06/07/486497_poroshenko_zaya_viv_pro_neobhidnist.html

¹⁵⁰ Що робитиме "Голос" у парламенті. Експертний аналіз передвиборної програми партії "Голос". URL: https://tvoemisto.tv/exclusive/shcho_varto_znaty_pro_partiyu_golos_analiz_peredvybornoj_programy_101632.html

з багатьох питань і виходу із її парламентської фракції популярного серед молодіжного електорату С. Вакарчука.

В особливий спосіб діяла фракція політичної партії Всеукраїнське об'єднання "Батьківщина" на чолі з Ю. Тимошенко. Зокрема, фракція свого часу (2019 р.) оголосила про перехід в опозицію до В. Зеленського через голосування за скасування мораторію на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення, проте підтримала Закон про державний бюджет на 2021 р. (чого опозиція зазвичай не робить). Ю. Тимошенко та очолювана нею політична сила практично не використовували звичні для них тези, не організовували гучних демонстрацій протесту, як це було минулими роками. Це може свідчити про готовність "Батьківщини" до налагодження "конструктивних відносин" з більшістю і навіть до "входження до влади" її представників.

Як слушно вважають автори дослідження "Партійна система України після 2019 року: ключові особливості та перспективи подальшого розвитку", нині обставини роблять "Батьківщину" досить гнучким гравцем, схильним до пошуку ситуативних союзників. Одразу після перемоги В. Зеленського Ю. Тимошенко публічно заявляла, що готова до коаліції із партією "Слуга народу", а її оточення натякало на перспективи створення уряду на чолі з Ю. Тимошенко. Навіть після створення однопартійної більшості та уряду "Батьківщина" тривалий час утримувалася від критики нової влади, однак у листопаді 2019 р. оголосила про перехід в опозицію у зв'язку з прийняттям у першому читанні законопроекту про відкриття ринку землі¹⁵¹. У фокусі опозиційної риторики "Батьківщини" перебуває, перш за все, соціально-економічна політика уряду: аграрна реформа, приватизація, зміни до трудового кодексу та системи оподаткування, а також високі зарплати державних чиновників. Критика зовнішньої, безпекової та культурної політики є порівняно менш активною. В той же час, у програмі партії містяться положення про ефективне втілення Угоди про асоціацію України з ЄС і європейське майбутнє країни,

¹⁵¹ Фракція Тимошенко перейшла в опозицію. *Українська правда*. 13 листопада 2020 р. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2019/11/13/7231865>

про послідовні зусилля з надання Україні Плану дій для членства (ПДЧ) у НАТО і про майбутнє членство в альянсі, про відновлення територіальної цілісності та суверенітету України як головний партійний пріоритет. Партія заявляє, що домагатиметься безумовного звільнення Росією всіх в'язнів сумління, полонених і заручників.

Окрім Мінського процесу і Нормандського формату, ВО "Батьківщина" пропонує започаткувати переговори за формулою Будапешт+, залучивши до процесу врегулювання такі держави, як США та Велику Британію, наполягає на розгляді питань окупованих територій Донецької і Луганської областей та Автономної Республіки Крим в єдиному пакеті, висловлює намір продовжувати активну міжнародну діяльність у рамках Ради Європи, ОБСЄ та Європейської Народної Партії для встановлення миру та повернення українських територій¹⁵².

Для України настає вирішальний час, коли вона повинна визначитися стосовно свого майбутнього. Чи ми рухаємося на Захід, чи йдемо на Схід, чи ми будемо демократичним суспільством, чи повернемося назад у стару систему, в євразійську сферу. Адже, незважаючи на прагнення українців повернутися до європейської сім'ї та чітко зафіксовану в нормативно-правових актах стратегію приєднання України до ЄС, сам цей процес, а також його наслідки часто залишаються недостатньо зрозумілими широкому загалу українських громадян, а отже, весь процес викликає неоднозначну реакцію з боку різних верств.

Особливо гостро ця проблема відчувається на регіональному та місцевому рівнях, де все ще домінують погляди на євроінтеграцію як на суто зовнішній процес, який не стосується внутрішніх перетворень у країні та громадян. Додамо до цього й те, що "постійно фіксуються системні спроби РФ та її спецслужб із дискредитації державних інституцій України, що має продемонструвати як внутрішній, так і зовнішній аудиторії перетворення нашої держави на *"failed state"* внаслідок нібито апіорної нездатності українського народу до державотворення"¹⁵³.

¹⁵² Передвиборна програма політичної партії Всеукраїнське об'єднання "Батьківщина". URL: <https://ba.org.ua/programm/>

¹⁵³ Біла книга зовнішньої розвідки України. 2021. URL: <https://szru.gov.ua/white-book/bila-knyha-sluzhby-zovnishnoi-rozvidky-ukrainy>

Інтеграція з ЄС впливає майже на всі аспекти політичної діяльності України й вимагає суттєвої організаційної координації – зазначалося в доповіді Королівського інституту міжнародних відносин Chatham House "Боротьба за Україну". У доповіді зазначалося також: "Але ця розділена система створює серйозні проблеми: з одного боку, вона перешкоджає діяльності, розмиваючи зони відповідальності, а з другого боку, створює численні можливості для опору реформам. Міжнародним донорам складно зрозуміти логіку цієї візантійської системи". "Структурні недоліки у виконавчій гілці влади, – продовжують автори дослідження, – доповнюють проблеми у Верховній Раді. Хоча вибори привели до влади хвилю нових парламентарів, реформаторські сили в законодавчій системі залишаються роздрібленими і слабкими, в той час як привілейовані групи закріпили своє становище. Але українське вище керівництво схильне вести „декларативну європеїзацію”, коли проєвропейська риторика є, а практичних змін у політиці майже немає"¹⁵⁴.

Суспільно-політичні процеси в Україні після подій Революції Гідності розвивалися в умовах багато в чому екстремальних. Суспільство продемонструвало наявність потужного запиту на суттєві, часом радикальні зміни в усіх сферах відносин. Виходячи з цього, головними викликами для самих партій, політикуму і влади на цьому етапі бачаться подолання існуючої недовіри з боку суспільства, розвиток співпраці з громадянським суспільством, становлення політичних партій як ефективних демократичних інституцій, які, діючи в певній стабільній системі, представляють інтереси різних суспільних верств у державній політиці. Як свідчить досвід становлення партійної системи України за роки незалежності, головну роль у реалізації цих завдань мають відігравати самі політичні партії. Сучасні процеси в суспільно-політичному житті України зумовлені реалізацією курсу на європейську інтеграцію та значною актуалізацією і підвищенням впливу громадянського суспільства на політичні процеси в державі.

¹⁵⁴ Боротьба за Україну – Звіт Chatham House. Жовтень 2017 р. URL: https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/publications/research/Struggle-for-Ukraine_UA-2.pdf

Аналіз програмових положень вітчизняних партій засвідчує ідеологічну розмитість та популізм, притаманний політичному сегменту вітчизняного правлячого класу, що зумовлено шаленими темпами медіатизації політики. Доводиться визнати, що сучасні партії давно перестали відповідати критеріям класичних масових, оскільки для окремих економічних груп впливу вони перетворилися на ефективний інструмент здобуття голосів виборців та лобювання інтересів цих груп у парламенті. "У ході цієї боротьби відбувається розмивання партійних ідеологій і фактичне зникнення бар'єрів між партіями, що асоціюються у виборців виключно з партійним лідером та його іміджем. Таким чином, в Україні сформувались досить успішні партійні бренди. Водночас відбувається симуляція партійних ідеологій, а конструювання партії відбувається навколо партійного лідера, від рейтингу якого залежить конкурентність партії на політичному ринку"¹⁵⁵.

Вітчизняні політичні партії не є партіями ідеологічними за своєю суттю, проте вмело маніпулюють ідеологічними конструкціями задля здобуття перемоги на виборах. Процес розмивання партійних ідеологій пов'язаний з багатьма причинами, зокрема такими, як:

- вітчизняні політичні партії створюються окремими фінансовими групами чи впливовими особами для захисту своїх інтересів;

- мета партії змістилася від ідеологічної боротьби до завдання зберегтися, збільшити електоральний капітал;

- більшість суспільства не розуміється на сутності ідеологічних доктрин, а володіє лише спотвореним, спрощеним розумінням партійних ідеологій, яке базується на стереотипах та міфах.

Тепер переважання "євразійського" вектора в українському політикумі малоімовірне. Загалом є підстави говорити про певні

¹⁵⁵ Кройтор А. Ідеологічні особливості партійної палітри сучасної України: аналіз програм вітчизняних парламентських партій. *S.P.A.C.E. Society, Politics, Administration in Central Europe*. 2019. URL: <http://space.onua.edu.ua/index.php/space/issue/view/>

здобутки і результативні дії у просуванні з реалізації завдань, визначених в Угоді про асоціацію між Україною та ЄС. Важливим є утвердження послідовності та передбачуваності євроінтеграційної політики, намагання зберегти позитивні тенденції у партнерстві з Євросоюзом, утримати політико-дипломатичну солідарність та економічну підтримку у протистоянні російській агресії. Водночас викликає стурбованість те, що євроінтеграційний рух України уповільнюється і гальмується комплексом небезпечних внутрішніх і зовнішніх чинників. Останнім часом на тлі неналежної ефективності системи державного управління в цілому загострилися хронічні проблеми боротьби з корупцією. Неприятливий вплив на відносини Україна–ЄС мають суперечливі структурно-кадрові новації, брак стратегічного бачення, перманентні конфлікти у владній команді, а також гостре протистояння в таборі провідних політичних сил, що поділяють європейські цінності та підтримують рух до ЄС. Очевидною проблемою є те, що євроінтеграційний курс, на жаль, поки що не вдалося ефективно конвертувати в позитивні та відчутні для громадян соціально-економічні зміни.

РОЗДІЛ 3

Імперативи суспільної відповідальності у масовій психології

3.1. УКРАЇНСЬКІ ЗМІ В УТВЕРДЖЕННІ СУСПІЛЬНОЇ МОРАЛІ

У масовій свідомості, в наукових дослідженнях та й у самих медіа останнім часом сформувався переважно негативна оцінка впливу ЗМІ на суспільну мораль, на процеси психологічного розвитку особистості та на масову психологію. Наголошується, зокрема, на маніпулятивній складовій такого впливу, підпорядкованості діяльності ЗМІ інтересам власників та влади, використанні ЗМІ як інструменту негативного впливу на формування ціннісних уявлень та підвалин оцінок, на поширенні за допомогою інформаційних засобів прикладів деструктивної поведінки, аморальних проявів тощо.

Коли ж мовиться про суспільну мораль, здебільшого йдеться про необхідність її захисту. Значно менше уваги акцентується на важливості її (суспільної моралі) розвитку, виховання, формування тощо. Навіть нині чинний Закон України "Про освіту"¹ уникнув теми морального виховання учнів чи формування їх особистісних та групових моральних якостей. Щоправда, згідно зі ст. 24, п. 1. закону вимога наявності цих якостей стосується педагогічних працівників.

Що ж стосується ЗМІ, то ключовим питанням їхнього впливу на утвердження суспільної моралі є зміст і спрямованість інформації, ті принципи й норми редакційної політики, якими керуються засоби масової інформації, рівень і якість моральних норм, які панують у журналістській спільноті, внутрішні переконання учасників забезпечення інформаційного процесу. Тож дослідження

¹ Про освіту. Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

впливу ЗМІ передбачає аналіз їх суспільної спрямованості й рівня соціальної значущості інформаційного продукту. В інформаційному просторі наявна чимала кількість позитивних прикладів соціально важливих і корисних форм роботи ЗМІ у збагаченні моральної атмосфери суспільства:

- виробництво й поширення соціальної реклами, спрямованої на подолання суспільних проблем, на допомогу тим, хто потребує її, на суспільно важливі й корисні ініціативи;

- поширення інформації про благодійні акції та підтримку таких акцій з боку лідерів суспільної думки, про діяльність інститутів громадянського суспільства;

- підготовка й трансляція сюжетів про ефективність спільної діяльності громад та широких можливостей, які надає їм процес децентралізації;

- виробництво й трансляція документальних фільмів про славні сторінки історії України й інформацію про її сучасні досягнення, про моральні традиції народу;

- інформація про приклади самовідданого служіння обраній професії – науковій, мистецькій, культурній, спортивній і т. д.;

- інформування глядачів і читачів про відданість і героїчні вчинки борців за територіальну цілісність України та повсякденний героїзм медичних працівників, які допомагають здолати загрозу COVID-19;

- сюжети про біографії "простих" трудівників, які не відступають від моральних принципів.

Попри це, у суспільстві утвердилося переконання щодо негативного впливу ЗМІ на масову свідомість, і навіть у наукових розвідках, пов'язаних з діяльністю ЗМІ, переважає наголос на негативному інформаційному впливі і маніпулятивному потенціалі засобів інформації. На наш погляд, чинників, які визначили таку тенденцію, спричинили ситуацію, що склалася, декілька. Причини тому такі:

По-перше. Певна "розмитість" і невизначеність суспільних функцій ЗМІ (і на законодавчому, і на "звичаєвому" рівні). Чинне законодавство не спрямовує засоби інформації на виконання

високоморальних (умовно – "формувальних") суспільно-значущих завдань, а практика діяльності ЗМІ свідчить про зацікавленість, з одного боку, в отриманні прибутку, з другого – в маніпулюванні свідомістю споживачів інформації задля досягнення певних цілей в інтересах власників або ж – влади.

По-друге. Сучасний рівень матеріальної й духовної, загальної й соціальної, політичної, фізичної (тощо) культури не завжди формує відповідний "запит" для ЗМІ на актуальний і суспільно-значущий контент. А ЗМІ, своєю чергою, "пропонує" продукт, який масовою аудиторією сприйматиметься краще (легше).

І, по-третє. Суттєвим чинником, що визначає діяльність ЗМІ, є інтереси влади, її політичної волі та здатності використання можливостей контролю над поведінкою громадян і суспільства.

Тож, дослідження ролі ЗМІ в утвердженні суспільної моралі передбачає розв'язання щонайменше таких завдань:

- визначення суб'єкта впливу;
- розкриття сутності феномену суспільної моралі;
- визначення домінантних каналів інформаційного впливу

ЗМІ та його психологічних наслідків як на особистісному, так і суспільному рівнях.

"Старі" і "нові" медіа часів інформаційної епохи

Перший крок в аналізі – визначитися із поняттям засобів інформації та з'ясувати їх термінологічну коректність. Нині у науковій літературі трапляється почасти вживання трьох "споріднених" термінів – "засоби масової інформації (ЗМІ)", "засоби масової комунікації (ЗМК)" та "мас-медіа". Одні науковці ототожнюють ці поняття^{2, 3}, інші – керуються підходом, в якому ЗМІ трактуються як складова ЗМК⁴, здебільшого ж

² Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-ге вид. Київ : Генеза, 2004. С. 217.

³ Мас-медіа у термінах і визначеннях : короткий словник-довідник / Уклад. Ю. В. Бондар. Київ : МАУП, 2005. С. 39–40.

⁴ Іванов В. Основні теорії масової комунікації і журналістики : навч. посібник / за наук. ред. В. В. Різуна. Київ : Центр Вільної Преси, 2010. С. 51–58.

виокремлюють/розрізняють засоби масової інформації та засоби масової комунікації^{5; 6; 7; 8}.

Щоправда, ознак кардинальної відмінності між трьома поняттями, як правило, не наводиться, хоча й наголошується на тому, що ЗМІ – це процес поширення інформації та її трансляція без зворотного зв'язку, тобто – "одностороння" комунікація, а ЗМК – засіб "двосторонньої" комунікації.

Почасти таке визначення є виправданим. Разом з тим, варто враховувати, що інформаційний вплив завжди передбачає соціально-комунікаційну складову. Тому можна погодитися з ототожненням "ЗМІ" з "мас-медіа" ("mass media") у міжнародному виданні "Словника медіа та комунікацій": "мас-медіа – ЗМІ (радіо, телебачення, газети, періодичні видання, інтернет-сайти, які охоплюють велику аудиторію)"⁹. Не містить чіткого розрізнення згадуваних понять і українське законодавство, що можна побачити за назвами законів – "Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні"¹⁰, "Про телебачення і радіомовлення"¹¹, "Про телекомунікації"¹², Закон України "Про інформацію"¹³ та ін.).

⁵ Квіт С. Масові комунікації : підручник. Київ : Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2008. 206 с.

⁶ Пахнін М. Л. Засоби масової комунікації та засоби масової інформації: співвідношення понять. Юридичний бюлетень. 2018. Вип. 8. С. 65–71.

⁷ Чупанова Д. О. Засоби масової інформації: визначення та класифікація. URL: http://www.rusnauka.com/42_PRNT_2015/Istoria/2_202835.doc.htm

⁸ Крюков О. І., Бельська Т. В. Інформаційне суспільство: становлення, розвиток, перспективи. Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. пр. Харків : Вид-во ХарПІ НАДУ "Магістр", 2015. № 1 (47). С. 276–282.

⁹ Danesi M. Dictionary of media and communications / foreword by Arthur Asa Berger. Armonk, New York. London, England M. E. Sharpe, 2009. P. 188.

¹⁰ Закон України "Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2782-12#top>

¹¹ Закон України "Про телебачення і радіомовлення". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3759-12#top>

¹² Закон України "Про телекомунікації". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1280-15#Text>

¹³ Закон України "Про інформацію". URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>

Інша проблема – що вітчизняне законодавство не містить визначення функцій ЗМІ. Лише частково, на рівні ухваленого у квітні 2014 р. Закону України "Про Суспільне телебачення і радіомовлення України"¹⁴, через визначення мети створення акціонерного товариства "Національна суспільна телерадіокомпанія України" (ст. 1), принципів (ст. 3) та основних завдань компанії (ст. 4) окреслено сутність і спрямованість діяльності (щоправда – окремого) телерадіомовника. Така неунормованість створює не лише певні труднощі у визначенні напрямів діяльності засобів інформації, але й почасти – породжує суперечності в її (цієї діяльності) оцінці.

Існує поліваріантність в окресленні функцій ЗМІ¹⁵. Зарубіжні автори^{16; 17; 18} наділяють ЗМІ такими функціями, як інформування; служіння політичній системі, забезпечення її інформацією; вплив на аудиторію; повчальна; обговорення громадських справ; критики та контролю за роботою влади; рекламування товарів та послуг; розважальна.

Вітчизняними науковцями^{19; 20; 21} виокремлено за смисловим навантаженням передусім такі функції ЗМІ, як інформаційна (інформаційно-пізнавальна); ціннісно-орієнтаційна (виховна, соціалізацій); комунікативно-естетична (пропагандистська, ідеологічна, культурна, розважальна, рекламна); соціально-організаторська (контрпропагандистська); психологічної регуляції (соціологічна).

¹⁴ Закон України "Про Суспільне телебачення і радіомовлення України". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1227-18#Text>

¹⁵ Огляд позицій з цього питання див. у: Житарюк М. Г. Соціокультурна модель журналістики: традиції і новаторство : монографія. Львів, 2008. 416 с.

¹⁶ Hagemann W. Die Zeitung als Organismus. Heidelberg, 1950. 260 s.

¹⁷ Гриценко О., Кривошея Г., Шкляр В. Основи теорії журналістської діяльності. Київ, 2000. 206 с.

¹⁸ Bond F. An introduction to journalism. A survey of the Fourth Estate in all its forms. 2nd ed. New York, 1961. 359 p.

¹⁹ Москаленко А. З. Теорія журналістики. Київ, 1998. 334 с.

²⁰ Владимиров В. М. Основы журналистики в понятиях и комментариях : учебное пособие. Луганск : Из-во Восточноукр. гос. у-та, 1998. 144 с.

²¹ Михайлин І. Л. Основи журналістики. Київ, 2003. 284 с.

Не буде зайвим торкнутися визначень поняття "функції ЗМІ" у навчальній літературі. Так, учням 11-го класу загальноосвітньої середньої школи пропонується такий перелік функцій: комунікативна (формування світогляду й громадської думки), освітньо-пізнавальна (ознайомлення з відкриттями у різних галузях знань, новими теоріями, концепціями), ідеологічна (популяризація та пропаганда життєвих цінностей), організаційна (структурна організація суспільства), культурна (пропаганда й поширення культурних надбань), "сторожового собаки" (боротьба зі суспільними вадами чи хворобами, захист законності й правопорядку), рекламна як чинник фінансового забезпечення ЗМІ, розважальна²². Але при цьому поза увагою залишається низка функцій ЗМІ, пов'язаних із виховним процесом, соціалізацією особистості, соціальними, економічними й психологічними аспектами тощо.

Більшою мірою відповідає завданням нашого дослідження перелік функцій, який містить соціально-психологічну складову²³, оскільки будь-який вплив ЗМІ (незалежно від змісту, інтенсивності, юридично-правової належності чи форми власності) є насамперед функцією психологічного впливу, спрямованого на ментальність особистості, на свідомість мас.

Розмаїття підходів до визначення понять, пов'язаних з інформацією та комунікацією, свідчить про багатофункціональність, широту охоплення й глибину проникнення інформаційних ресурсів у особистісне й суспільне сьогодення. У нашому випадку поняття "ЗМІ", "ЗМК" та "мас-медіа" використовуватимуться як тотожні, як такі, якими позначено увесь комплекс засобів поширення інформації "з метою її доведення до необмеженого кола осіб"²⁴.

²² Людина і світ. 11-й клас: Опорні конспекти. Тема XI. Засоби масової інформації. Види та функції засобів масової інформації. URL: <https://uahistory.co/compendium/serednicka-human-world-11-class-opornii-konspect/68.php>

²³ Горевалов С. І. Військова журналістика України: історія і сучасність. Львів, 1998. 387 с.

²⁴ Закон України "Про інформацію". Ст. 22. п. 1. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>

Суспільна мораль як система цінностей, комунікативний процес та соціальний механізм регулювання поведінки

Академічне видання "Енциклопедії Сучасної України" визначає мораль як "духовно-культурний механізм регуляції поведінки особистості та соціальних груп за допомогою уявлень про належне, в яких узагальнено норми, цінності, зразки поведінки, принципи ставлення до інших індивідів і соціальних груп"²⁵.

У контексті ж нашого дослідження важливо враховувати, що суспільна мораль не є гомогенним утворенням. Її неоднорідність, крім усього іншого, зумовлена тим, що у соціумі усе ще співіснують й сучасні морально-ціннісні системи, й ті, які склалися в попередні історичні періоди. Водночас сучасна культура налаштована на легітимацію плюралізму, зокрема й у морально-ціннісному його аспекті. Тобто, суспільна мораль сучасності не лише формується на базі попередніх її форм, але й водночас містить їх у собі. Тож суспільство вимушене розв'язувати та враховувати наявність проблеми цієї взаємозалежності, зокрема в аспекті взаємодії морально-ціннісних систем різних поколінь. Крім того, цінності, про які людина знає, мають бути відрефлексованими, інтеріоризованими*, мають набувати характеру внутрішніх переконань. Лише в такому разі вони стають усвідомленими й набувають спонукального характеру. Крім того, механізми регуляції поведінки, в контексті суспільної моралі, не завжди мають правовий характер. Ефективність дії правових норм, у цьому сенсі, значною мірою залежить від неюридичних категорій – неписаних правил та особистісних (інтеріоризованих) цінностей, зокрема, у формі непідкорення тим діям влади, які сприймаються як або аморальні, або суспільно шкідливі.

²⁵ Мораль. *Енциклопедія Сучасної України* / гол. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2019. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=69220

* Інтеріоризація (від лат. *interior* – внутрішній, фр. – перехід ззовні всередину, вростання) – процес формування внутрішнього плану свідомості через засвоєння (присвоєння) індивідом цінностей.

Визначення поняття "суспільна мораль" потребує також уточнення, у тому сенсі, що вона завжди є процесом і результатом комунікації, міжособистісної та міжгрупової взаємодії. Саме завдяки комунікативному характеру моральні якості набувають статусу загальноприйнятих цінностей, орієнтирів та норм поведінки.

Норми моралі не містять деталізованих правил та чітко визначених форм покарання за їх недотримання. Разом з тим, суспільство завжди знаходило можливості за допомогою відповідних санкцій корегувати поведінку людини. Однак варто враховувати й те, що дотримання норм моралі залежить передусім від внутрішнього переконання людини в моральності чи аморальності своєї поведінки, свого вчинку. Провести межу між індивідуальним і соціальним характером моральних вимог неможливо, оскільки в них органічно переплітаються елементи того й іншого. І тут першорядну роль відіграють такі індивідуалізовані моральні категорії, як совість, обов'язок, що спрямовують поведінку людини в моральне річище, формують моральну зрілість, соціальну орієнтованість особистісних цінностей. Водночас досить високий рівень деталізації правил і відповідних санкцій за їх порушення містять норми права, що встановлюються і забезпечуються державою.

Ухвалений 20 листопада 2003 р. Закон України "Про захист суспільної моралі"²⁶ піддався серйозній критиці з боку фахівців. Перш за все, за невинуватого звуженість предмета законодавчого регулювання^{27; 28}. Так, законом декларується "недопущення пропаганди в електронних та інших засобах масової інформації культу насильства і жорстокості", але, власне, цим декларативним пунктом тема інформаційного впливу чи захисту від нього в законі й

²⁶ Про захист суспільної моралі. Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1296-15/print>

²⁷ Потятиник Б. Екранна агресія: знати, щоб вберегтися. *Інститут екології масової інформації ЛНУ ім. І. Франка*. URL: http://mediaeco.franko.lviv.ua/ndch/potjt_ekran_agr.htm

²⁸ Шайгородський Ю. Суспільна мораль як система цінностей. *Правові засади захисту особистісних цінностей та суспільної моралі* / уклад.: Ю. Ж. Шайгородський, К. П. Меркотан. Київ : Український центр політичного менеджменту, 2007. С. 5–20.

вичерпується. Решта статей і норм закону стосується виключно проблем "еротики" та "порнографії", регулювання виробництва та обігу продукції порнографічного характеру тощо. Але ж, за визначенням, на що й вказували фахівці, суспільна мораль і проблема її захисту не обмежуються боротьбою з "порнографією" чи характером обігу "продукції еротичного та сексуального характеру".

Водночас законом у правове поле уведено низку суперечливих (за оцінкою незалежних експертів) визначень понять: "порнографія", "дитяча порнографія", "продукція еротичного характеру", "продукція порнографічного характеру", "продукція сексуального характеру", "видовищний захід сексуального характеру" тощо (ст. 1). Критерії віднесення продукції до такої, що має порнографічний характер, згідно з законом, мали встановлюватися центральним органом виконавчої влади – Національною експертною комісією України з питань захисту суспільної моралі.

На вимогу ст. 22 Закону, постановою Кабінету Міністрів України від 17 листопада 2004 р. № 1550 "Про Національну експертну комісію України з питань захисту суспільної моралі"²⁹ було затверджено положення про Комісію та визначено її функції як постійно діючого державного й експертного контролюючого органу. На жаль, за роки, що минули з часу ухвалення Закону і відповідного рішення про створення Комісії, остання нагадувала про себе лише у зв'язку зі зміною її складу і керівництва, поки 27 травня 2015 р. вона не була ліквідована постановою Кабінету Міністрів України³⁰.

Суспільна практика підтверджує, що, з одного боку, сфера суспільної моралі потребує правового захисту, а з другого боку, що органічне включення цих моральних норм і принципів у реальні правові відносини є свідченням "морального виміру" права загалом, комплексною проблемою й неодмінною умовою його подальшого вдосконалення.

²⁹ Про Національну експертну комісію України з питань захисту суспільної моралі. Постанова Кабінету Міністрів України від 17 листопада 2004 р. № 1550. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1550-2004-%D0%BF#Text>

³⁰ Про ліквідацію Національної експертної комісії з питань захисту суспільної моралі. Постанова Кабінету Міністрів України від 27.05.2015 р. № 333. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2015-%D0%BF#Text>

Історія суспільного розвитку свідчить, що проблема цінностей стає ключовою на етапах трансформації суспільства. Динаміка суспільних процесів, формування нової системи економічних відносин, зміна соціально-політичних орієнтирів призвели до кардинальної переоцінки цінностей. Ціннісна система, що існувала впродовж десятиліть, руйнується, а нова формується в складних умовах суспільних змін. Триває болісний, часто суперечливий процес докорінної переоцінки всієї сукупності цінностей. Цим, значною мірою, зумовлені труднощі адаптації особистості до вимог нового часу, проблеми її соціалізації. Ключем до розуміння чинників, форм і наслідків такої переоцінки є процеси демократизації, зміна векторів цивілізаційного розвитку, які трансформують усю систему соціальних відносин та, своєю чергою, впливають на моральний стан суспільства.

З огляду на те, що в основі суспільної моралі як уявлення про належне є оцінка тих чи інших явищ, подій, процесів за критеріями "добра чи зла", "правильності чи неправильності", "корисного чи шкідливого", – ключовим чинником формування моралі та психологічним механізмом регуляції поведінки є цінності. Тож мораль варто розуміти як систему цінностей і норм поведінки людей у ставленні одне до одного та до суспільства. Вона виникає й розвивається у зв'язку з потребою суспільства регулювати поведінку людей у різних сферах їхнього життя і вважається одним із найдоступніших способів осмислення складних процесів суспільного буття. Корінною проблемою моралі є регулювання взаємин та інтересів особистості й суспільства: "мораль оцінює, оцінюючи – пізнає" – ось той розподіл функцій, що відрізняє її від інших форм суспільної свідомості.

Ціннісне ставлення людини до світу, до інших людей і до самої себе є основою формування ціннісних орієнтацій особистості. Ціннісні орієнтації, як психологічне утворення, своєрідна "вісь свідомості" особистості, що формується у підлітковому віці, ще певний час залишаються "нестійким" утворенням і вже для зрілої особистості зазвичай стають досить стійкими.

Протягом десятиліть американський психолог Лоуренс Колберг разом зі своїми колегами вивчав проблему рівня морального розвитку людини. Результати щонайменше двадцяти

досліджень дозволили дійти певних висновків³¹. За Л. Колбергом, люди здатні розмірковувати щодо моральних питань на шести якісно різних стадіях, об'єднаних у три рівні (по дві стадії в кожному), як це наведено в табл. 1.

Таблиця 1

Рівні та ступені морального розвитку (за Л. Колбергом)^{*}

Рівні моралі	Ступені морального розвитку
I рівень – доконвенціональний "страх покарання" (переддоговірний, або доморальний рівень)	1. Страх перед правом сили. (Орієнтація на покарання та послух. "Як я можу уникнути покарання?")
	2. Страх бути ошуканим та недоотримати благ. (Наївна гедоністична орієнтація. "Яка користь для мене?")
II рівень – конвенціональний "сором перед оточенням, перед людьми" (договірний, або моральний рівень)	3. Сором перед товаришами, близькими людьми. (Орієнтація на відповідність ближньому оточенню/малій групі, соціальним нормам "хорошої дитини").
	4. Сором громадського осуду, негативної оцінки великих соціальних груп. (Орієнтація на підтримку встановленого порядку та фіксованих правил).
III рівень – постконвенціональний "совість" (принциповий рівень, або автономна мораль)	5. Бажання відповідати власним моральним принципам. (Уявлення про мораль як продукт суспільного договору, соціального контракту).
	6. Бажання відповідати власній системі моральних цінностей. (Наявність власних моральних принципів, коли совість виступає регулятором поведінки).

^{*} Складено за ^{32, 33}.

³¹ Див. у.: Анцыферова Л. И. Связь морального сознания с нравственным поведением человека (по материалам исследований Лоуренса Колберга и его школы). *Психологический журнал*. 1999. Т. 20. № 3. С. 5–17.

³² Kohlberg L. Moral stages and moralization. *Moral development and behavior*. New York, 1977. P. 31–53.

³³ Анцыферова Л. И. Связь морального сознания с нравственным поведением человека (по материалам исследований Лоуренса Колберга и его школы). *Психологический журнал*. 1999. Т. 20. № 3. С. 5–17.

Автор концепції стверджував, що люди рухаються послідовно від одного ступеня до іншого, хоча кожен може зупинитись у своєму розвитку на будь-якому із них. Ніхто не може "перестрибнути" той чи інший ступінь, а досягнувши його, – ніколи не спуститься нижче. Разом з тим, розвиток може припинитися на будь-якому ступені.

Зміна соціальних умов призводить до того, що механізм відтворення ціннісних орієнтацій перестає бути провідним, поступаючись місцем адаптаційним механізмам. У цьому контексті важливим чинником становлення єдності й узгодженості моральних норм, суспільної консолідації стає "співіснування" ціннісних систем різних поколінь. В умовах інформаційного суспільства, можливостей необмеженого поширення інформації (часто – без оцінки її правдивості) й упровадження нових комунікативних можливостей ускладнюється взаємодія людей з різними ціннісними системами. Разом з тим, лише суспільство, у якому досягнуто консенсусу стосовно того, що є моральним, що вважати цінністю, а що ні, може розглядатися як стабільна система.

Розпад або ж гостра суперечливість системи суспільних цінностей, неузгодженість моральних норм і, відповідно, правил поведінки, коли стара ієрархія цінностей руйнується, а нова ще не склалася, коли мораллю нехтується заради розв'язання фінансових, економічних, побутових проблем, призводять суспільство до стану аномії*. Цей стан породжує моральну нестійкість особистості, дезорганізує суспільні структури, порушує суспільну рівновагу. За такого стану суспільства значна його частина, знаючи про існування обов'язкових суспільних норм, ставиться до них, однак, байдуже або негативно³⁴. Аномія виявляється передусім у занепаді моралі, у запереченні "еталонності" ціннісної системи старшого покоління, у неповазі до його представників та нехтуванні авторитетом старших, безвідповідальністю на тлі

* Аномія – з давньогрецької – беззаконня, відсутність норм.

³⁴ Дюркгейм Э. Самоубийство: Социологический этюд / пер. с фр. с сокр.; под ред. В. А. Базарова. Москва : Мысль, 1994. 399 с.

завищеної самооцінки; нерідко породжує правопорушення і жорстокість³⁵.

У контексті нашого дослідження важливо враховувати, що вплив засобів інформації на процеси соціалізації, психологічного розвитку та формування ціннісних орієнтацій не є лінійним, безпосереднім, а суспільна мораль як системна сукупність уявлень, норм, оцінок, цінностей і установок, як регулятор поведінки і її підстава не є продуктом виключно медіа впливу.

Суспільна мораль як складова психологічної структури особистості завжди є продуктом передусім впливу опосередкованого, соціально-групового – рефлексією на судження "значущих інших", референтних груп. Є групи, які в соціальних і поведінкових науках дістали назву "ідеальних референтних груп", існування яких ґрунтується здебільшого на парасоціальній* взаємодії – уявна, вигадана, "побудована" свідомістю і така, до складу якої людина не входить. У цьому випадку еталоном суб'єктивних оцінок, життєвих ідеалів та планів, моделей поведінки, ціннісних орієнтирів виступають герої фільмів, телевізійні "зірки", літературні герої, історичні й політичні діячі тощо. Ці уявлення – міфологізовані, у свідомості людини вони позбавлені суперечностей. Саме тому "ідеальною референтною групою" можуть стати цінності ідеалізованих епох – "епохи лицарів", "світлого радянського минулого", "безтурботного європейського майбутнього" тощо. І якщо вплив ЗМІ на процеси соціалізації, формування ціннісних орієнтацій особистості, моральних норм і принципів у межах "груп присутності" є суттєвим, то на формування уявлень про "еталонну" групу – майже всевладним. Поступово ЗМІ як елемент інформаційного суспільства набувають усе більшої ваги в процесі формування цінностей і орієнтацій, поведінкових, моральних норм, правил взаємодії та форм спілкування.

³⁵ Шайгородський Ю. Аномія як суспільний і особистісний феномен. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2011. № 4 (54). С. 19–29.

* Парасоціальна взаємодія (PSI) – уявлені психологічні стосунки, які переживає особистість під час опосередкованих зустрічей із відомими людьми, зокрема у ЗМІ, особливо на телебаченні.

ЗМІ як суб'єкт утвердження моральних норм та детермінації моделей соціальної поведінки

Нині інформаційно-комунікаційний ресурс набув такого розвитку, що охоплює практично всі види сфери діяльності людей, а комунікаційна складова цього ресурсу перетворила його у своєрідний мейнстрим-медіа (mainstream media³⁶). Як і будь-яке глобальне явище, інформатизація суспільства має свої позитивні й негативні сторони. З одного боку, швидке й практично безперешкодне та всеохопне поширення інформації дає можливість підвищити рівень інтелектуального розвитку, розвитку освіти та культури, посилити аналітичні, прогностичні можливості, налагодити комунікації практично у всіх сферах життєдіяльності. З другого боку, відкриваються широкі можливості для використання інформаційно-комунікативних засобів з маніпуляційною, пропагандистською, провокативною метою, для розпалювання міжнаціональної та міжконфесійної ворожнечі, для поширення неправдивої інформації, зразків деструктивної поведінки тощо.

Дослідження процесу і результату впливу ЗМІ на утвердження суспільної моралі передбачає визначення його основних каналів та форм, аналіз наслідків та домінантних тенденцій розвитку, соціально-психологічних особливостей процесу формування ціннісних орієнтацій, установок, моральних та поведінкових норм.

Серед усіх засобів масової інформації найпоширенішим, а отже – і найвпливовішим залишається телебачення. Не викликає сумніву наявність зв'язку між ТБ та соціокультурними домінантами. Через телевізійний контент упроваджуються цінності й моделі поведінки, санкціоновані або несанкціоновані суспільством. Винятковий ефект телебачення, окрім власне змістової спрямованості, полягає у самому факті його існування, його доступності, його здатності звести мільйони громадян до рівня пасивних глядачів та інформ-споживачів протягом значної частини їхнього життя. Нині, як і раніше, телебачення залишається

³⁶ Danesi M. Dictionary of Media and Communications / Foreword by Arthur Asa Berger. Armonk, New York. London, England: M. E. Sharpe, 2009. 332 p.

найпопулярнішим джерелом інформації, попри те, що протягом останнього часу майже вдвічі (з 23,5% у 2018 до 44,1% у 2020 році) зросла кількість користувачів соціальних мереж. 75% опитаних, як свідчать результати дослідження* Київського міжнародного інституту соціології та Центру Разумкова³⁷, здобувають інформацію про стан справ в Україні та світі, переглядаючи програми телебачення (табл. 2). До трійки найпопулярніших інформаційних джерел входять українські інтернет-ЗМІ. Тож, зазначимо, кількість тих, хто отримує інформацію переважно з телевізора, й тих, хто віддає в цьому перевагу Інтернету, майже зрівнялася (адже сумарно кількість тих, хто для отримання інформації користується переважно інтернет-джерелами – соціальними мережами та українськими інтернет-ЗМІ, становила 71%).

Важливими, в контексті нашого дослідження, є й показники популярності видів джерел інформації залежно від віку респондентів. Ці показники свідчать: українські загальнонаціональні телеканали залишаються першоджерелом інформації усе-таки переважно для громадян старших за 50 років, а респонденти молодших вікових груп (до 40 років) віддають перевагу отриманню інформації з комп'ютерної мережі³⁸. Разом з тим, варто

* Дослідження проведене на замовлення ГО "Детектор Медіа" Фондом "Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва" спільно зі соціологічною службою Центру Разумкова з 14 по 19 серпня 2020 року в усіх регіонах України за винятком АР та тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей. Опитано 2022 респондентів віком від 18 років методом інтерв'ю "обличчям до обличчя" за місцем проживання респондентів за вибіркою, що репрезентує доросле населення. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%. Для порівняння у дослідженні використано результати Всеукраїнських соціологічних опитувань, які проводилися Київським міжнародним інститутом соціології у лютому 2018 та лютому 2019 року на замовлення ГО "Детектор Медіа".

³⁷ Як змінились уподобання та інтереси українців до засобів масової інформації після виборів 2019 р. та початку пандемії COVID-19 (серпень 2020 р.). *Центр Разумкова*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/yak-zminylys-upodobannia-ta-interesy-ukraintiv-do-zasobiv-masovoi-informatsii-pislia-vyboriv-2019r-ta-pochatku-pandemii-covid19-serpen-2020r>

³⁸ Центр Разумкова. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/yak-zminylys-upodobannia-ta-interesy-ukraintiv-do-zasobiv-masovoi-informatsii-pislia-vyboriv-2019r-ta-pochatku-pandemii-covid19-serpen-2020r>

наголосити, що, попри зростання протягом останнього часу популярності Інтернету, телебачення залишається безперечним лідером інформаційного поля – і навіть суттєве зростання кількості інтернет-користувачів мало позначилося на його популярності.

Показники використання інформаційних джерел за регіональним розподілом респондентів (табл. 2) свідчить про суттєві відмінності в користуванні російськими інформ-ресурсами. Інформацію російського телебачення на Сході України глядачі отримують більше аніж втричі частіше, порівняно з іншими регіонами України (середній показник для Заходу – Центру – Півдня – 3,5%, для Сходу – 12,1%). На Півдні й Сході – значно більше користувачів заборонених в Україні російських соціальних мереж "Однокласники" (12,1% проти 1,8% на Заході та в Центрі), а також – "В Контакте" (7,1% проти 3,9%). Щоправда, загальна кількість користувачів цими соціальними мережами протягом останнього часу суттєво зменшилася.

До п'ятірки найпопулярніших загальнонаціональних телеканалів з показником понад 30% входили "1+1", "Україна", "ICTV", "СТБ" та "Інтер". У другій п'ятірці, з показником популярності від 10% до 20% – "112. Україна", "NewsOne", "Новий канал", "ZIK" та "Прямий канал"³⁹.

Важливими для дослідження ролі ЗМІ у формуванні моральних засад суспільства та утвердження поведінкових норм є показник рівня довіри, зокрема, до телебачення. Серед телеканалів першої п'ятірки за рівнем довіри (з показником понад 10%) увійшли: "1+1", "Україна", "ICTV", "СТБ" та телеканал "Інтер" (табл. 3).

Варто зазначити, що показники рівня довіри до телеканалів суттєво відрізняються за макрорегіонами України: респонденти із західних та центральних областей частіше довіряють "1+1", "ICTV", "Прямому каналу", "Еспресо ТВ" та "24-му каналу". Респонденти південних регіонів частіше віддавали перевагу телеканалу "Україна", у південних та східних – "Інтеру", у східних – "112. Україна" та "NewsOne".

³⁹ Центр Разумкова. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/yak-zminylys-upodobannia-ta-interesy-ukraintiv-do-zasobiv-masovoi-informatsii-pislia-vyboriv-2019r-ta-pochatku-pandemii-covid19-serpen-2020r>

Таблиця 2

З яких джерел ви найчастіше отримуєте інформацію про стан справ в Україні та світі? Регіональний розподіл (за макрорегіонами), %

(можна було обрати не більше трьох відповідей)

Джерела інформації	Макрорегіони			
	Захід	Центр	Південь	Схід
Українське телебачення (загальнонаціональні канали)	77,9	78,7	70,5	69,1
Соціальні мережі	42,9	49,0	44,4	38,0
Українські Інтернет-ЗМІ	30,2	24,5	28,2	26,6
Родичі, друзі, сусіди, колеги по роботі, знайомі	19,0	21,2	25,7	29,4
Месенджери (Viber, Telegram, WhatsApp тощо)	6,7	13,5	4,6	15,4
Українське радіо (загальнонаціональні станції)	7,7	13,5	2,1	5,8
Місьцеве телебачення	8,5	6,8	10,0	11,5
Українські газети (загальнонаціональні видання)	4,2	8,8	4,6	10,7
Місьцеві Інтернет-ЗМІ	6,0	4,4	9,2	6,4
Російське телебачення	1,7	3,5	5,4	12,1
Місьцеві друковані видання	3,8	4,5	3,3	4,7
Місьцеве радіо	2,3	2,2	0,8	2,3
Російські друковані ЗМІ	0,4	0,4	0,4	н/д
Російські сайти	0,2	0,4	н/д	0,4
ЗМІ "ЛНР–ДНР" (у тому числі сайти)	0,4	н/д	н/д	0,2
Інше	0,4	1,7	5,8	0,9

* Складено за: ⁴⁰

⁴⁰ Центр Разумкова. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/yak-zminylys-upodobannia-ta-interesy-ukraintiv-do-zasobiv-masovoi-informatsii-pislia-vyboriv-2019r-ta-pochatku-pandemii-covid19-serpen-2020r>

Таблиця 3

**Яким із цих українських телеканалів
Ви найбільше довіряєте?, %**
(можна було дати не більше п'яти відповідей)

Телевізійні канали	02.2018 (КМІС)	02.2019 (КМІС)	08.2020 (Центр Разумкова)
1+1	35,4	24,2	24,2
Україна	21,7	20,3	18,9
ICTV	19,9	15,2	16,8
СТБ	14,6	12,8	14,6
Інтер	22,3	14,7	13,0
112. Україна	7,7	8,2	1,2
NewsOne	4,3	3,1	9,4
Прямий канал	1,1	2,1	6,3
ZIK	3,4	2,4	6,3
Новий канал	6,2	6,4	4,9
5 канал	3,0	2,3	4,7
24 канал	2,2	1,4	4,6
Еспресо ТВ	1,0	1,3	4,2
UA: Перший	1,9	1,2	2,3
Громадське ТБ	0,8	0,3	2,0
АТР	0,0	0,0	0,7
Інші	0,0	0,6	0,8
Я не дивлюся телебачення	7,9	14,5	18,7
Важко відповісти	23,1	28,3	16,2

* Складено за: ⁴¹

Соціологи звернули також увагу на суттєві відмінності у відповідях стосовно рівня популярності каналів залежно від політичних уподобань глядачів. Серед прихильників різних

⁴¹ Центр Разумкова. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/yak-zminylys-upodobannia-ta-interesy-ukraintiv-do-zasobiv-masovoi-informatsii-pislia-vyboriv-2019r-ta-pochatku-pandemii-covid19-serpen-2020r>

політичних сил довіра до телеканалів, порівняно зі середніми показниками по країні, розподілилася таким чином: виборці "Слуги народу" найбільше довіряють "1+1" (35%), "Україні" (22%) та "СТБ" (21%), причому цікаво, що схожу структуру довіри до телеканалів мають і виборці ВО "Батьківщина"; виборці ОПЗЖ частіше висловлювали довіру "112. Україна" (34%), "NewsOne" (33%), "Інтеру" (25%); виборці "Європейської солідарності" довіряють "Прямому каналу" (35%), "5-му каналу" (28%) та "Еспресо ТВ" (21%).

Залежність від політичних "смаків" у популярності телеканалів засвідчив і регіональний розподіл відповідей. Так, у понад 3,5 раза популярнішим на Сході, порівняно з Заходом, є телевізійний канал "Інтер" (16,6% проти 4,6%), майже в чотири рази – були популярними телеканали "112. Україна" та "NewsOne" (відповідно – 20,2% та 19,4% проти 5,8% та 4,8%). Натомість популярність телеканалів "Прямий", "5-й канал", "Еспресо ТВ" (за середніми показниками) майже в шість разів перевищує показники популярності цих каналів на Сході країни.

Звернімо увагу, що найбільше медіакористувачів привертають новинні програми. Їх популярність (залежно від віку), коливається в межах 57–76%, суттєво "випереджаючи" інші жанри медіапродукції. І це – зрозуміло. Новини, їх зміст та емоційна спрямованість слугують для глядачів своєрідним "коректором" оцінок і поведінки. Найрейтинговішою програмою новин на українському телебаченні є "Телевізійна студія новин" (ТСН). За результатами дослідження Центру соціальних та маркетингових досліджень "Соціс" загальне охоплення телеаудиторії ТСН перевищує 27 млн глядачів*.

Водночас здійснений нами контент-аналіз змісту програм "Телевізійної студії новин" засвідчив стійку тенденцію до поширення новин негативного змісту. Понад 80% часу й дві третини

* Загальнонаціональне соціологічне опитування проведене Центром соціальних та маркетингових досліджень "Соціс" з 5 по 10 березня 2019 року. У ньому взяли участь 2000 респондентів у всіх регіонах України (без врахування населення АР Крим та окупованих територій Донецької та Луганської областей).

сюжетів програми присвячено висвітленню надзвичайних ситуацій, сюжетам, пов'язаним із людськими жертвами, криміналом, стихійними та рукотворними лихами, життєвими негараздами, хворобами, корупцією, людськими втратами тощо⁴². Такі повідомлення формують у глядача враження домінування аморальності в суспільстві, когнітивного дисонансу – розбіжності між очікуваннями й дійсністю. Очевидно, що інформацією про безкарність "мажорів"-порушників правил дорожнього руху, що призвело до смертей та каліцтв, про корупціонерів, які unikли покарання, про політиків-невігласів, яким присуджуються наукові ступені й присвоюються вчені звання тощо руйнуються етичні запобіжники, викликається зневіра щодо справедливості та унормованості суспільного життя.

Домінування негативних новин викликає негативні емоції – тривогу, розпач, невдоволення, сум, жаль, розчарування, гнів, обурення, заздрість, ненависть, злість, розгубленість, страх. Після невдалих спроб впливу на негативні обставини середовища у людини виникає особливий стан "набутої безпорадності" (М. Селігман). Синдром "набутої безпорадності" формується внаслідок нездатності впливати на події й контролювати їх, вони сприймаються як особистісно спрямовані. Дослідники цього психологічного феномену відзначають, що поведінка людей під впливом факторів, що породжують цей синдром, характеризується пасивністю, відмовою від активних дій з подолання проблем, супроводжується втратою відчуття свободи та контролю, невірою у можливість змін, у власні сили, пригніченістю, безпорадністю тощо. Ці стани є маркерами набутої безпорадності й переносяться на інші ситуації, тобто генералізуються (Д. Хірото).

У цьому контексті важливим, на нашу думку, є визначення ролі емоцій та їх характеру, породжених когнітивними процесами (оцінкою, атрибуцією) в сприйнятті інформації. Британський

⁴² Шайгородський Ю. Медіапсихологічні чинники електорального вибору–2019. *Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін: науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 22. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова. 2020. Вип. 28. С. 30–42. DOI: <https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series22.2020.28.05>

дослідник Е. Бойд⁴³, вказуючи на суб'єктивність цінностей новин, доводить, що чим емоційнішою є теле- чи радіо новина, тим важливішою вона видається для реципієнта, тим більше впливає на життя, емоції й прибутки споживачів новин. Адже емоції не мають об'єктної прив'язки: вони виникають не щодо когось чи чогось, а щодо ситуації в цілому. Будь-яка емоційно забарвлена новина узагальнюється та особисто спрямовується. Візуалізація ж змісту (за допомогою телебачення) посилює емоційний вплив на людину, опосередковуючи та корегуючи сприйняття нею реальності.

Психологи-дослідники^{44; 45}, а з часом і психіатри виявили тривожну тенденцію до посилення психологічної залежності великої кількості людей від Інтернету та визнали нав'язливу потребу і звикання до Інтернету однією з форм психологічної залежності людини. Згідно з нейропсихологічними дослідженнями, зміни у мозковій діяльності людини з комп'ютерною залежністю подібні до змін, що відбуваються з мозком людини, яка страждає від наркологічної або ж алкогольної залежності⁴⁶.

На небезпеку негативних впливів на свідомість та мисленнєву діяльність у контексті поширення інтернет-технологій вказали й доповідачі Римського клубу. На його ювілейному, п'ятдесятому, засіданні (2021) особливу увагу приділено необхідності розвитку інтегрального мислення, не обмежуючись його аналітичними формами. Автори зазначають, що навчати системного мислення – недостатньо, оскільки "у системному мисленні зберігається тенденція розглядати реальність у досить механістичних категоріях, нездатних ухопити її органічну інтегральність". Інтегральне ж мислення, на переконання доповідачів Римського клубу, здатне

⁴³ Бойд Е. Ефірна журналістика: технології виробництва ефірних новин / пер. з англ. О. О. Колот. Київ : Ін-т журналістики КНУ імені Тараса Шевченка, 2007. 429 с.

⁴⁴ Бабаєва Ю. Д., Войсунский А. Е., Смыслова О. В. Интернет: воздействие на личность: *Психология зависимости* : Хрестоматия. Минск : Харвест, 2004. С. 175–222.

⁴⁵ Mingmin Zhang. Trust in social media brands and perceived media values: A survey study in China. DOI: 10.1016/j.chb.2021.107024

⁴⁶ Див. у: Черниговская Т. В. Нейронаука в поисках смыслов: мозг как барокко? DOI: 10.21146/0042-8744-2021-1-17-26

"сприймати, організовувати, погоджувати й возз'єднувати окремі фрагменти та досягати справжнього розуміння основної реальності". Крім того, зазначається в доповіді Римського клубу, розвиток штучного інтелекту демотивує людей: якщо технології "вирішать усі проблеми", зникає потреба у пошуку складних, комплексних рішень, які потребують зміни способу життя. Наголошується на існуванні загрози неконтрольованого розвитку і неетичного використання сучасних технологій. Ці застереження безпосередньо стосуються й морально-ціннісної сфери. В розділі доповіді "Освіта для майбутнього" наголошено на необхідності ціннісного характеру освіти, яка має коренитися в універсальних цінностях, толерантності, повазі до культурних відмінностей. "Цінності – це квінтесенція людської мудрості, що накопичується століттями"⁴⁷.

Засобам масової інформації належить особлива роль у процесі формування світогляду, ціннісних орієнтацій і моральних якостей передусім молодого покоління. До проблеми "мас-медіа–молодь" неодноразово звертаються як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники. Зацікавленість рекламної індустрії у розширенні аудиторії шляхом залучення неповнолітніх споживачів сприяє розвитку молодіжно-підліткового напрямку телебачення. Водночас телевізійна творчість не завжди ґрунтується на зразках високої моральності. На жаль, частіше телевізійники звертаються до того рівня моральності, який легше "долається" широкою аудиторією (згадаємо дослідження Л. Колберга). Саме тому на телебаченні, як на репрезентативній моделі сучасних медіа, акцентується увага науковців і громадськості.

Найбільш "відкритими" для сприйняття як позитивних, так і негативних моделей поведінки виявилися діти та молодь. Саме в підлітковому та юнацькому середовищі зростає кількість проявів агресивної поведінки. Сьогодні важко уявити випуск новин, будь-яку газету, телевізійну програму, де б не було хоча б одного повідомлення про акт насильства чи агресії.

⁴⁷ Weizsaecker E., Wijkman A. Римський клуб, юбилейный доклад. URL: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/2020/matvejchev-rimskij-klub.htm>

До заборонених раніше жанрів і тем звернулися й активно використовують кінематографісти. Зокрема, неухильно зростає кількість фільмів зі сценами насильства, утім, як і ступінь натуралізму в його зображенні. Моніторингом телевізійного контенту⁴⁸ було встановлено, що на телевізійному екрані український телеглядач сцени агресії в середньому бачить кожні 16 хвилин, а в період з 19.00 по 23.00 (прайм-тайм), коли перед екраном збирається найбільша глядацька аудиторія, цей умовний інтервал скорочується до 12 хвилин.

За результатами опитування, понад 80% хлопчиків та 77% дівчаток-підлітків ствердно відповіли на запитання "Чи ти любиш фільми жахів?". На жаль, і батьки часто схвально ставляться до захоплення їхніх дітей: 30,6% опитаних батьків висловили думку, що фільми жахів розвивають дитячу уяву, задовольняють допитливість, дослідницький інтерес і цікавість дітей до надзвичайних явищ; 18,4% – вважають, що ці фільми дають дитині можливість пережити яскраві, незвичайні емоційні стани у відносно безпечних умовах; 16,3% опитаних вважають, що фільми жахів є для дітей своєрідним тренуванням хоробрості й волі; 12,2% – гадають, що фільми жахів відіграють певну виховну роль; 10,2% вважають, що фільми жахів загартовують дитячу психіку, готують до майбутніх життєвих випробувань⁴⁹. (Очевидно, на такій оцінці батьків позначилися і їх глядацькі уподобання). Протилежної думки дотримуються психологи, наголошуючи на згубності демонстрації сцен насилля й фільмів жахів, зокрема й для дитячої психіки⁵⁰.

Батьківську ж позицію частково можна пояснити тим, що батьки сучасних підлітків є здебільшого тими, чий власний підлітковий вік – вік інтенсивного становлення структури ціннісних орієнтацій (як

⁴⁸ Зайцев А. А., Оньшко Ю. В., Исаков Р. И. Мониторинг сцен насилия в программах ведущих телеканалов Украины. *Архів психіатрії*. 2002. Вип. 2 (29). С. 31–36.

⁴⁹ Боечко О. Вплив екранного насильства на формування агресивної поведінки підлітків. *HUMANITIES & SOCIAL SCIENCES*. 2009. С. 197–198. URL: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/6661/1/77.pdf>

⁵⁰ Потятиник Б. Екранна агресія: знати, щоб вберегтися. *Інститут екології масової інформації ЛНУ ім. І. Франка*. URL: http://mediaeco.franko.lviv.ua/ndch/potjt_ekran_agr.htm

психологічного утворення) та уявлень про моральні норми формувалися наприкінці 1990-х – на початку 2000-х років.

Тогочасні дослідження засвідчили надмірну кількість сцен агресії та насилля на телевізійних екранах. На українському телебаченні переважали фільми та серіали російського виробництва, оскільки збільшення кількості фільмів і серіалів вітчизняного виробництва припадає лише на кінець 2010-х років⁵¹. Результати контент-аналізу російських фільмів, що вийшли на екрани з 1990 по 2002 рр., наведені в табл. 4.

Таблиця 4

Зображення сцен насильства в російських фільмах *

Роки	Кількість повнометражних фільмів	Частка фільмів зі сценами насильства, %
1990	300	29,3
1991	213	47,9
1992	172	45,9
1993	152	42,8
1994	68	41,2
1995	67 (62+5) **	43,3
1996	46 (40+6)	26,1
1997	66 (56+8)	25,7
1998	76 (70+6)	23,7
1999	69 (52+17)	31,9
2000	84 (62+22)	26,2
2001	113 (57+56)	31,8
2002	90	23,3

* Наведено за:⁵²

** У дужках вказано кількість відповідно повнометражних ігрових фільмів і телесеріалів.

⁵¹ Євген Лященко: ми готові перейти на цифру в 2018 році. *Медіа Група Україна*, 15 грудня 2017. URL: <https://web.archive.org/web/20180118021025/http://mgukraine.com/press-center/news/view/443--jevgen-lyashhenko-mi-gotovi-perejti-na-cifru-v-2018-roci>

⁵² Шайгородський Ю. Суспільна мораль як система цінностей. *Правові засади захисту особистісних цінностей та суспільної моралі* / уклад.: Ю. Ж. Шайгородський, К. П. Меркотан. Київ : Український центр політичного менеджменту, 2007. С. 12.

Як впливає з таблиці, починаючи з 1999 р. спостерігається істотне збільшення кількості телесеріалів. При цьому сюжети багатьох популярних ("рейтингових") серіалів вибудовувалися на тематиці, пов'язаній з насильством, порушенням моральних норм і правил ("Улицы разбитых фонарей" (1998 р.), "Бандитский Петербург" (2000 р.), "Убойная сила" (2000 р.), "Бригада" (2002 р.) тощо. (Прикметно, що понад 40% фільмів, які містять сцени насильства та демонструють зневагу до моральних норм, припадає на 1991–1995 рр., тобто на час радикального ламання економічної системи, масового зубожіння мільйонів людей, різкої криміналізації соціуму).

Якщо події на телеекрані видаються "реальними", то глядач – особливо молодий глядач – схильний піддаватися їх впливу. Він захоплений сюжетом і уявляє, що і сам він так поводиться (кричить, б'є, стріляє тощо). Крім того, глядач може ототожнювати себе з негативним героєм. У нього можуть виникати уявні образи, які підштовхують його до агресивної поведінки. Коли агресія проникає в думки глядачів, то починає деформувати їх світогляд і змінювати їх цінності.

Часто телебачення пропонує певні способи розв'язання конфліктів. Нерідко вони побудовані на агресивності⁵³. До речі, психологи довели, що принцип "око за око" найбільш близький дитячому сприйняттю справедливості. Постійно спостерігаючи, як телеперсонажі агресивно з'ясовують стосунки, глядач, ототожнюючи себе з ними, згадує, до яких агресивних дій вдавалися герої, щоб упоратися з тією чи іншою проблемою. Побачені сцени насильства стимулюють його фантазії, уявлення про шляхи розв'язання проблем. Якщо сімейні стосунки або спілкування з однолітками відіграватимуть роль підкріплення агресії, то агресивна поведінка може стати звичною для підлітка.

Звісно, залежність між спогляданням насильства, аморальної й агресивної поведінки не можна назвати лінійною. Водночас високий рівень насильства, характерний для сучасної кіно- і

⁵³ Дівчина прийшла в школу з арбалетом і підстрелила двох вчителів. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2021/09/6/7306207/>

телепродукції, негативно впливає (поряд з іншими соціальними факторами) на оціночні судження й формування поведінкових норм.

Чималий вплив мають засоби масової комунікації й на процес соціалізації. Її набутки постійно переоцінюються за віковими, гендерними, територіальними, професійними ознаками тощо. Водночас відбуваються суттєві зміни у процесі соціалізації й під впливом засобів масової комунікації (зокрема – соціальних мереж). У ситуації зростання "інформаційної мобільності" (коли не вимагається практичних дій у відповідь на життєві виклики, коли участь у мережевих спільнотах може розпочинатися й припинятися протягом кількох хвилин, а комунікація в соціальних мережах може бути анонімною) культура особистості потрапляє у простір вільного та вкрай складного вибору із різноманіття інформаційних потоків та інформаційних субкультур. Як наслідок, особистість стає здатною багаторазово "переходити" з однієї спільноти до іншої, від однієї інформаційної субкультури до іншої, кожна з яких видозмінює, корегує особистісний ціннісний світ.

Крім того – і на це все частіше звертають увагу фахівці з інформаційної безпеки, масових комунікацій та психології впливу – помітно зростає кібернетична залежність користувачів глобальної інтернет-мережі, відбуваються процеси втрати реальності, своєрідної віртуалізації й фрагментаризації світу, паралелізації дійсності. Можливість анонімності створює атмосферу квазі-свободи, часто призводить до порушення морально-етичних принципів, безвідповідальності й необдуманих учинків.

Варто враховувати й те, що успішність діяльності соціальних мереж має й суто прагматичні критерії, які для власників і модераторів вимірюються прямими фінансовими прибутками від реклами і опосередкованими прибутками від впливу на поведінку, на політичний вибір тощо. При цьому соціальні мережі здебільшого не обмежують вік користувачів. Наприклад, реєстрація в мережі Facebook дозволяється з 13-річного віку, що не завжди позитивно впливає на моральний розвиток особистості.

Відсутність батьківського контролю та досить часта неможливість/небажання обговорення здобутої підлітком інформації з мережі призводить до деструктивних впливів на моральну свідомість

та поведінкових проявів. Адже в мережі, поряд з просвітницькою чи науковою інформацією, існує цілий пласт такої, яка може негативно впливати на свідомість, "пропонувати" форми поведінки, які суперечать нормам співіснування людей, завдає фізичної шкоди, заподіює моральний збиток людям або спричиняє психологічний дискомфорт. Належність до віртуальних груп у соціальних мережах психологічно сприймається як і безпосередня (офлайн) міжособистісна взаємодія. Посилюється вона наявністю спільної мотивації, діяльності й групових цілей, а також часто неусвідомлюваними мотивами самоствердження, суперництва тощо.

Нерідко уявлення про норми і правила, про шляхи досягнення цілей людина прагне перенести із віртуального у світ реальний. Досить часто впливи соціальних мереж є деструктивними і, на жаль, прикладів, що підтверджують такий висновок, чимало: група в соцмережі "Синій кит"⁵⁴, контент якої пропагував суїцид, що призвело до реальних смертей серед підлітків та молодих людей; "Новый путь"⁵⁵ – група, яка прийшла на зміну колишньої й пропонує підліткам участь у смертельних іграх. Неабиякого поширення в мережі набули групи й публікації, пов'язані з популяризацією сюжету південнокорейського трилера про виживання "Гра в кальмара". Не всі глядачі зрозуміють, що ідея фільму полягає в критиці сучасної капіталістичної системи. Натомість під час перегляду глядач переконується, що досягти життєвого успіху можна або випадково, або ж – ціною фізичного знищення оточуючих. З героїв де-факто знято всю особисту моральну відповідальність за свій вибір, так само як за вчинки, які йому передували. Усі вбивства у фільмі подані настільки легко та невимушено, що будь-який підліток подумає, наскільки легко та невимушено можна організувати та реалізувати такий злочин.

Пристрасть до комп'ютерних ігор захопила чимало людей різного віку, особливо – підліткового та юнацького. Інтернет-

⁵⁴ Що таке "синій кит" і чому підлітки виконують смертельні завдання. URL: <http://np.pl.ua/2017/02/scho-take-synij-kyt-i-chomu-pidlitky-vykonuyut-smertelni-zavdannya-foto/>

⁵⁵ "Синий кит" вернулся в новом обличье. URL: <https://iz.ru/697537/ anzhelina-grigorian-vladimir-zykov/sinii-kit-vernulsia-v-novom-obliche>

компанії Facebook та Microsoft працюють над створенням віртуальних (virtual reality, VR) проєктів "метавсесвіту". Facebook, на шляху до поєднання соціальної мережі з віртуальною реальністю, вже оголосив про ребрендинг і перехід до назви Meta.

У 2017 році компанією Epic Games створено онлайн гру Fortnite – і це – не просто інтерактивна гра, оскільки користувачі заходять у неї як у соціальну мережу, створюють групи, спілкуються, налагоджують віртуальні стосунки, мають можливість переходити у т. зв. "творчий" режим і створювати власний контент. За неповні чотири роки існування, на кінець 2020 року, в цій грі було зареєстровано понад 350 мільйонів осіб, або ж – 5% усього населення планети⁵⁶.

Суттєво розширює традиційні функції ЗМІ, про які вже йшлося, поява т. зв. "непрофесійних медіа", які створюються самими користувачами Інтернету. Адже і пост у Facebook (Meta), і публікація в Instagram, і власний канал на YouTube – також є засобами масової інформації. І не завжди їхній продукт має за мету реалізацію освітньої, культурно-просвітницької чи розважальної функції. Значного поширення набули форми поведінки, передусім підлітків, які пов'язані з небезпекою для здоров'я й життя та зорієнтовані на висвітлення в групах соціальних мережах (зокрема, в Instagram, в TikTok та ін.) – рух "дріфтерів-любителів" * "зацеперів" **, "руферів" *** тощо.

Важливим аспектом морального розвитку й становлення особистості як носія певного виду поведінки є її соціальна належність. В умовах соціального розшарування, несправедливого розподілу благ і колосальної майнової диференціації цей аспект перетворюється в суттєвий моральний, а зрештою, й поведінковий чинник. Водночас і телебачення, й інтернет-мережа часто "пропонують" продукцію з досить спрощеними сюжетами.

⁵⁶ Метавсесвіти Fortnite, Facebook, Microsoft та BMW: коли настане віртуальне майбутнє. *Економічна правда*. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2021/09/7/677544/>

* Дріфт (англ. *Drift*) – техніка проходження поворотів, вид автоспорту.

** Зацепінг, трейнсерфінг – екстремальна розвага, проїзд на автозчепач вагонів, поручнях та підніжках, на гальмівних майданчиках та на дахах електропоїздів.

*** Руфер – людина, що займається прогулянками по дахах.

Результати аналізу телевізійного контенту свідчать, що загалом в ефірі загальнонаціональних телевізійних каналів домінуючим є формат телевізійного серіалу (понад 35% загального ефірного часу). Навіть побіжний аналіз змісту телесеріалів вказує на перевагу мелодрам, фільмів кримінального жанру, стрічок з містичними сюжетами тощо. Більшість мелодраматичних серіалів побудована в межах досить простих сюжетних ліній на кшталт "сучасної Попелюшки" або "з Івана в пана", коли нічим непримітна дівчина за "щасливим" збігом обставин стає знаменитою, багатою й коханою; або ж багатими й успішними стають головні герої серіалу внаслідок "успішного" злочину – пограбування банку, афери, корупції, а то й вбивства. Низка телепродукції ґрунтується на легітимації в суспільній свідомості протиправних дій поліцейських, демонстрації порушення ними прав людини задля "торжества справедливості" тощо.

Пропоновані телесюжети можуть слугувати глядачам підставою для власного життєвого планування, уявлення про потреби й способи їх задоволення. Розрив між бажаним і реальним, між соціальними очікуваннями і можливостями часто призводить до депривації* – психічного стану, коли впродовж тривалого часу людина не має змоги достатньою мірою задовольняти бажані матеріальні й психічні потреби. Такий стан призводить до різних моральних і психологічних відхилень у поведінці та діяльності.

Низка розважальних програм також використовує вже сформоване у певної частини глядачів прагнення "щасливого випадку", коли "шанс" стати успішним і знаменитим (наприклад, співаком) не пов'язується із рівнем професійної підготовки й наполегливою працею. Очевидно, що такі й значна кількість аналогічних програм ТБ опосередковано (й наполегливо) формують соціальні стандарти й поведінкові моделі, впливають на формування цінностей, моральних і поведінкових норм⁵⁷.

* Депривація (лат. *deprivatio* – втрата, позбавлення) – скорочення або повне позбавлення можливості задовольняти свої психофізіологічні або соціальні потреби.

⁵⁷ Шайгородський Ю. Ж. Теоретичні й прикладні засоби регулювання політичного життя в Україні. *Зміна цивілізаційної парадигми розвитку України: теоретико-методологічний аналіз*. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. С. 176–179.

Телевізійний контент, публікації в інтернет-ЗМІ, відео в YouTube, які висвітлюють життя вітчизняних та закордонних "селебріті", дає чимало інформації для спонуки парасоціальної взаємодії, а через неї – пошуку власної ідентичності. Адже в умовах інформаційного суспільства традиційні форми ідентифікації поступово втрачають свою домінуючу роль, з'являються нові види ідентичності та нові форми особистісної самоідентифікації. Ці нові види та форми особливо яскраво виявляються у молодіжному середовищі як найвідкритішому до змін. Пошук власної ідентичності здійснюється у цьому випадку, з одного боку, на основі виокремлення себе із загальної маси, протиставлення себе авторитетам в особі батьків та й загалом – дорослому поколінню, а з іншого боку – на основі пошуку єднання з лідерами та законодавцями мод⁵⁸.

Тенденція, що посилюється, стала предметом соціально-психологічних досліджень сучасних процесів формування ідентичності та дістала назву "селебріті-ідентичність". Під селебріті-ідентичністю (від англ. *celebrity* – відома особистість) розуміють "ототожнення себе індивідом як шанувальника обраної ним знаменитості (відомої персони або групи) та/або відчуття належності до групи шанувальників, з прийняттям або формуванням відповідних уявлень та норм поведінки"⁵⁹. Цей новий вид та форма ідентичності вибираються, передусім молодими людьми, несвідомо, але суттєво впливають на мораль та особистісну структуру ціннісних орієнтацій.

Суттєвим, на нашу думку, є й вплив телебачення та його контенту на моделювання вже згадуваних "ідеальних референтних груп". Прикладом телевізійного впливу на цей процес може бути програмований зміст мовлення телеканалу "Інтер". Лівова частка ефірного часу цього каналу, зокрема у вихідні та святкові дні, присвячена демонстрації художніх фільмів та телесеріалів.

⁵⁸ Roose J., Schdfer M. S., Schmidt-Lux Th. (Hrsg.). Fans. *Soziologische Perspektiven*. Wiesbaden, 2010.

⁵⁹ Крылов А. Н. Селебрити-идентичность как элемент самоидентификации молодежи в условиях постиндустриального общества. *Ценности и смыслы*. 2011. № 4 (13). С. 55.

Здійснений нами протягом серпня – жовтня 2021 року аналіз засвідчив стійку тенденцію до демонстрації каналом художніх фільмів виробництва радянських кіностудій та зарубіжних фільмів, які були популярними в часи СРСР. Їх частка серед усіх 134 фільмів, продемонстрованих каналом протягом цього часу, становила 79%. Зокрема, 54% від загальної кількості художнього кіно – фільми кіностудій СРСР (причому окремі фільми протягом трьох місяців демонструвалися по 3–5 разів), 30% – фільми закордонного виробництва, з яких 25% – це і фільми виробництва 1950–1980-х рр. за участі популярних в радянські часи акторів кіно Луї де Фюнеса, Жана-Поля Бельмондо та ін., 10% від загальної кількості продукції художнього кіно склали сучасні російські фільми, 6% – серіали виробництва українських студій*.

Очевидно, висловлення довіри цьому каналу переважно виборцями ОПЗЖ (з високим, порівняно з іншими, показником довіри 25%) корелює зі змістом, зокрема, й фільмів, які на ньому транслюються. Варто зазначити, що популярність цього жанру телевізійного продукту практично не відрізняється за віком і статтю та привертає увагу понад половини (51,7%).

Якими ж є критерії вибору ЗМІ глядачами й висвітлення яких тем вони воліли б? Серед важливих чинників вибору ЗМІ як джерела інформації респонденти назвали: контент, який зацікавив їх особисто (58%), зручність і зрозумілість подання інформації (32%), швидка реакція ЗМІ на події (31%), нейтральність та незаангажованість (31%). При цьому соціологічні опитування засвідчили, що більшість глядачів не цікавить, хто володіє ЗМІ, якими вони користуються: байдужість до цього питання висловили 54% (зовсім не важливо для 32% та переважно не важливо – 22%), іншої думки дотримуються 38% опитаних, найменше цікавляться особою власника респонденти віком 18–29 років (58%) та старше 60 років (57%)⁶⁰.

* Аналіз і розрахунки автора.

⁶⁰ Центр Разумкова. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/yak-zminylys-upodobannia-ta-interesy-ukraintiv-do-zasobiv-masovoi-informatsii-pislia-vyboriv-2019r-ta-pochatku-pandemii-covid19-serpen-2020r>

Висловлену нами тезу про необхідність зміни характеру контенту новин з переважно негативного на позитивний підтверджують і результати відповідей на питання "Чого, на вашу думку, в українських інформаційних медіа має бути більше?". Виокремленні респондентами теми мають передусім соціально значущу й позитивну спрямованість. Адже викриття корупції (40% опитаних хотіли б мати більше такої інформації), інформація про позитивні зміни в державі (39%), аналіз і пояснення економічної ситуації в країні (34%); висвітлення реформ (30%), розкриття гострих соціальних проблем (28%), критика влади (23%), висвітлення ініціатив громадянського суспільства (20%), освітні та просвітницькі матеріали (18%) свідчать про бажання інформації про позитивні зміни. Зауважимо, що інформація саме такого характеру є такою, що мотивує, формує позитивний план дій, орієнтує на участь у реалізації суспільно значущих напрямів діяльності.

Своєрідним показником рівня критичного мислення, здатності й бажання аналізувати інформацію є результати відповідей, отриманих на запитання: "Хто має вживати заходів, щоб у соціальних мережах не поширювалися фейки і дезінформація?". Думку про власну боротьбу з фейками (а така можливість наявна, оскільки йдеться про боротьбу з дезінформацією у соціальних мережах) поділяє лише кожний п'ятий респондент (21% опитаних). Головний же обов'язок боротьби з поширенням дезінформації та вигадок громадяни покладають передусім на державу та власників ЗМІ (ці варіанти набрали по 46% відповідей опитаних). Серед відповідальних за боротьбу з неправдивою інформацією у соцмережах респонденти також назвали громадські організації (11%), міжнародні організації, зокрема Європарламент, ОБСЄ (5%), середні загальноосвітні школи та ЗВО (3%)⁶¹.

До підсумкових результатів дослідження ролі вітчизняних ЗМІ в утвердженні суспільної моралі можна віднести такі **висновки та рекомендації**.

⁶¹ Центр Разумкова. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/yak-zminylys-upodobannia-ta-interesy-ukraintiv-do-zasobiv-masovoi-informatsii-pislia-vyboriv-2019r-ta-pochatku-pandemii-covid19-serpen-2020r>

1. Засоби масової інформації є суттєвим чинником утвердження норм суспільної моралі, формування зразків і моделей поведінки. ЗМІ належить особлива роль у процесі формування світогляду, ціннісних орієнтацій і моральних якостей передусім молодого покоління. Рівень об'єктивності та виваженості оцінок та суджень стосовно суспільно-політичних процесів та подій створюють підґрунтя установок, цінностей, уявлень про нормативність форм поведінки, утвердження моральних норм та якостей.

Об'єктом впливу ЗМІ є передусім особистісна психологія громадян та масова психологія. Особливої значущості й ваги набувають інформаційні засоби за нинішніх умов – стрімкого розвитку та проникнення практично у всі сфери життєдіяльності інформаційних та комунікаційних технологій, розробки та впровадження їх нових форм.

2. Завдяки технологічним можливостям та доступності засоби масової інформації беруть участь у формуванні сучасного порядку денного та визначенні напрямів суспільного розвитку. Поряд з позитивними існує чимала кількість негативних чинників впливу ЗМІ на суспільну мораль, загальну та політичну культуру, рівень суспільної інтеграції та консолідації.

3. Сучасний телевізійний та інтернет-контент є суттєвим чинником негативного впливу на свідомість та поведінку, узвичаює її деструктивні та агресивні форми, сприяє запереченню значення етичних норм, правовому та моральному нігілізму.

Позначилася й посилюється тенденція до інтернет-залежності користувачів – явища, яке негативно впливає на психічне й фізичне здоров'я, спосіб життя та когнітивні здібності користувачів; небезпеки неконтрольованого розвитку і неетичного використання сучасних інтернет-технологій.

4. Формування й утвердження норм суспільної моралі, ціннісної системи, вироблення смислів і мотивів діяльності людей неможливе без участі держави. Лише держава має у своєму арсеналі реальні важелі впливу на цей процес, починаючи з законодавчого забезпечення, збалансованого формування бюджетних витрат, реформування системи освіти, науки, культури, забезпечення ефективності діяльності інформаційної сфери, створення дієвої системи заохочення та примусу тощо.

5. Суттєвого доопрацювання, з урахуванням сучасних тенденцій розвитку інформаційної сфери, потребує вітчизняне законодавство, зокрема Закон України "Про захист суспільної моралі". Предметна обмеженість його норм та суперечливість вимог не завжди дає можливість практичного застосування. Комітетам Верховної Ради України з питань гуманітарної та інформаційної політики, з питань молоді і спорту, з питань правової політики спільно з Комітетом Верховної Ради з питань інтеграції України до Європейського Союзу доцільним було б проаналізувати корпус законодавства й України, і країн-членів ЄС, а також міжнародного права (Європейської культурної конвенції, Європейської конвенції про транскордонне телебачення, Конвенції про захист основних прав і свобод людини, Угоди про асоціацію між Україною та ЄС тощо) в контексті питань забезпечення від негативних інформаційних впливів на свідомість та захисту суспільної моралі з метою удосконалення законодавства України, імплементації відповідних норм міжнародного права.

6. За сучасних умов посилення впливу на масову свідомість засобів масової інформації Комітету Верховної Ради України з питань свободи слова доцільно ініціювати, а центральним органам виконавчої влади розробити та впровадити ефективну систему моніторингу інформаційного простору України, що є передумовою вироблення адекватних заходів впливу на процес формування цінностей, смислів, морально-етичних норм та зразків поведінки.

Предметом моніторингу мають стати зміст і спрямованість інформації, їх відповідність законодавчим вимогам, принципам і нормам редакційної політики, якими керуються засоби масової інформації.

Метою такого моніторингу має бути визначення відповідності інформаційного контенту Конституції й законам України, Загальній декларації прав людини, прийнятій Генеральною Асамблеєю ООН, Декларації прав дитини, Міжнародному пакту про громадянські та політичні права, іншим нормам міжнародного права.

7. З огляду на важливість і необхідність наукового забезпечення й супроводу процесу реформування сфери суспільного розвитку доцільним було б Міністерству освіти і науки України

спільно з Міністерством цифрової трансформації, із залученням фахівців Національної академії педагогічних наук України, створити робочу групу з координації зусиль та здійснення наукових досліджень, спрямованих на утвердження норм суспільної моралі, запобігання негативним інформаційним впливам на масову психологію.

8. Міністерству освіти і науки України (із залученням інших центральних органів виконавчої влади) спільно з Комітетами Верховної Ради України з питань освіти, науки та інновацій та з питань цифрової трансформації, із залученням науковців та інститутів громадянського суспільства, варто ініціювати розроблення комплексної програми, зорієнтованої на реалізацію практичних заходів, створення, зокрема в освітніх закладах, таких умов, які сприяли б гармонізації особистісного та суспільного джерел розвитку, формуванню активної соціальної та моральної позиції, ціннісних орієнтацій, адекватних завданням і цілям сучасності.

3.2. ПОЛІТИЧНЕ ВИХОВАННЯ І ПОЛІТИЧНА МОРАЛЬ В УКРАЇНІ

Демократичні перетворення, що мають місце в українському суспільстві, висувають на одне з пріоритетних місць проблему формування в молодого покоління соціально-політичної компетентності, цілісного світогляду, ґрунтованого на демократичних принципах і нормах, якостей, які б дали йому змогу активно долучатися до політичних процесів, входити рівноправними громадянами в життя соціуму. Її успішне розв'язання можливе за умов забезпечення ефективної політичної соціалізації особистості.

З руйнуванням радянської політичної системи була зруйнована і запроваджена у її рамках система політичної соціалізації молоді. У цьому "соціальному землетрусі" практично жодна соціальна група не зберегла свій соціальний статус і тим самим свою колишню ідентичність. У сучасному українському суспільстві фактично існують два типи політичної соціалізації. З одного боку, як наслідок традиціоналізму зберігається колективістський тип соціалізації, а з другого – як наслідок демократичних перетворень формується ліберальний індивідуалістичний тип соціалізації. Обидва ці типи перебувають у стані гострих суперечностей один з одним. Це актуалізує значущість формування в молоді в процесі політичної соціалізації цивілізаційних норм поведінки, толерантності, неприйняття будь-яких проявів ворожнечі і насильства, прогресивної політичної свідомості.

Сьогодні серед українських дослідників простежуються два основні підходи до визначення сутності політичної соціалізації, що відповідають широкому і вузькому розумінню цього терміна.

У широкому сенсі політична соціалізація тлумачиться як метод, за допомогою якого загальна культура суспільства передає політичну культуру як свою складову своїм носіям⁶². Таке розуміння політичної соціалізації притаманне філософсько-політологічній та соціологічній парадигмам, в яких вивчається

⁶² Лукашевич М. П. Соціалізація. Виховні механізми і технології. Київ : ІЗМН, 1998. 112 с.

соціально-політичний контекст становлення людини політичної. У такому сенсі політична соціалізація обіймає лише процеси надіндивідуальні, вивчаючи дієвість різних соціально-політичних агентів щодо формування політичних якостей людини. Остання виступає об'єктом зовнішніх соціалізуючих впливів політичного оточення.

Політична соціалізація у вузькому розумінні – це процес навчання політичному життю, активне засвоєння норм політичної культури, її трансформація завдяки власним зусиллям особистості. Такий підхід сконцентрований навколо особистості з її потенціалом активного ставлення до політичної дійсності як суб'єкта перетворень у політичній сфері⁶³. Відповідно до цього розрізняють два основні параметри досягнень політичної соціалізації: особистісні настанови, переконання, які можуть не стосуватися безпосередньо політичного життя, але певним чином визначати політичну поведінку індивіда (перший параметр), а також знання і вміння, які стосуються інституційного функціонування політичної системи (другий параметр).

Виділяються чотири етапи процесу політичної соціалізації: ранню (від народження до вступу до школи); навчання (з моменту вступу до школи до закінчення очних форм загального і професійного навчання); соціальну зрілість; завершення (припинення постійної трудової діяльності в рамках офіційної організації).

Особливості раннього та початку навчального етапу політичної соціалізації полягають у тому, що людині доводиться адаптуватися до політичної системи і норм культури, не розуміючи ще їхньої сутності і значення. Тому для запобігання виникнення в майбутньому аномальних, антисоціальних форм поведінки необхідно дотримуватися певної послідовності у застосуванні механізмів опанування людиною політичних норм і минулого досвіду. Зокрема, для збереження природного характеру, включення її в політичний світ перевага має надаватися тим соціальним формам, де політична інформація безпосередньо поєднується з авторитетом учителя, прикладом діяльності старших і в жодному разі не містить жорстких ідеологізованих образів і понять. Лише

⁶³ Лукашевич М. П. Соціалізація. Виховні механізми і технології. Київ : ІЗМН, 1998. 112 с.

на таких засадах свідомість можна підкріплювати імперативними судженнями та оцінками, а надалі й аксіологічними нормами та уявленнями (цінностями, ідеалами, принципами).

Наступний етап політичної соціалізації характеризується тим, що зростаюча особистість уже набула певного досвіду з переробки відповідної інформації та здійснення ролей, спроможна протистояти груповому тиску й виявляти свою здатність до індивідуального перегляду ідеологічних позицій, переоцінки культурних норм і традицій. Провідну роль тут відіграє так звана зворотна соціалізація, яка характеризує вплив самої особистості на відбір і засвоєння знань, норм, прийомів взаємодії зі соціумом, його політичною сферою. Тобто, соціалізація тут передбачає безперервне самокоригування особистістю своїх ціннісних уявлень, пріоритетних способів політичної поведінки та ідеологічних позицій.

Політична соціалізація є засобом, завдяки якому забезпечується збереження або відбувається зміна політичної культури. Тобто під політичною соціалізацією розуміється процес засвоєння людиною норм, традицій політичної культури, які сприяють формуванню в неї певних якостей і властивостей, необхідних для адаптації у даній політичній системі і виконання там певних функцій і ролей.

Відносини між політичною культурою і політичною соціалізацією в загальному вигляді можна представити таким чином: політична культура модифікує політичну соціалізацію; політична соціалізація відображає історію політичної культури, основні її етапи; політична культура відносно самостійна в своєму функціонуванні, хоча й є елементом політичної соціалізації.

Завдання формування в Україні політичної культури не може бути вирішене в надії на органічний синтез елементів традиційної культури і культури демократичної, притаманної країнам Західної Європи та Америки. І все ж суспільство спроможне більшою чи меншою мірою цілеспрямовано сприяти цьому синтезу. Для цього існують мінімум два шляхи⁶⁴. Перший, це формування соціополітичного, економічного та загальнокультурного середо-

⁶⁴ Лавриченко Н. М. Проблеми гуманістичного спрямування шкільної соціалізації: педагогічні роздуми і нотатки. Київ : ТОВ "Інсайт-плюс", 2006. 279 с.

вища, яке сприяє становленню демократичних принципів. Стосовно сучасної України йдеться насамперед про ринок як універсальний механізм суспільного регулювання, який виходить за межі економічної сфери, і громадянське суспільство, вільне від опікування з боку держави. Другий принцип полягає у політичній соціалізації молодого покоління, через навчання громадян.

Становлення людини політичної не відбувається без активного впливу на неї зовнішнього середовища, сукупності всіх природних і соціальних умов, що складають її буття. У цій сукупності існує комплекс факторів, пов'язаних зі сприйняттям людиною політичної системи і залученням до політичної діяльності. Ці фактори переплітаються між собою і справляють безпосередній вплив як на свідомість особистості, так і на характер конкретних форм її суспільно-політичної діяльності. Звідси детермінуючим фактором політичної соціалізації виступає соціальне середовище⁶⁵.

Найважливішими компонентами соціального середовища, які справляють вагомий вплив на політичну соціалізацію особистості, є насамперед суспільний і державний устрій, система економічних, політичних, соціальних і духовних відносин, яка складається в суспільстві, структура суспільно-політичної свідомості, ідейно-політичне життя й відповідна психологічна атмосфера суспільства.

До цього слід додати різні види суспільно-політичного спілкування людей, державні та громадські організації, трудові колективи, соціальні групи, нації, систему освіти й виховання, а також засоби масової комунікації та інші елементи суспільного життя. Всі названі елементи впливають один на одного, перебувають у причинно-наслідковій залежності й розвиваються за своїми об'єктивними законами. Для більш глибокого розуміння змісту поняття "соціальне середовище", як чинника формування політичної соціалізації людей, необхідно звернути увагу на те, що його основними складовими є не самі собою означені феномени як

⁶⁵ Шевченко И. В. Механизм политической социализации личности. Политические отношения, власть и демократия как факторы общественного развития. Краснодар, 1992, С. 199–200.

такі, а їхня спроможність впливати на політичну свідомість і відповідну поведінку людей.

Характеризуючи соціальне середовище, важливо відзначити, що воно включає загальні фактори, характерні для всього суспільства, й водночас необхідні для життєдіяльності його акторів⁶⁶. Відіграючи певну роль у формуванні політичної свідомості людини, соціальне середовище впливає на всі соціальні спільноти, виступаючи певною єдністю для всіх громадян конкретної держави. Внаслідок цього відбувається формування типових для людей цього суспільства політичних якостей.

У контексті досліджуваної проблеми науковий інтерес становить аналіз об'єктивних умов і суб'єктивних факторів політичної соціалізації особистості. Під об'єктивними умовами політичної соціалізації зазвичай розуміють політичний устрій держави, в якій живе індивід. Це економічні, політичні та ідеологічні реальності; функціонуючі форми і види суспільно-політичної діяльності та інші елементи соціального життя суспільства. Суб'єктивні фактори, в свою чергу, включають свідому, планомірну, цілеспрямовану діяльність з формування в людини певних політичних якостей, набуття нею певних ціннісних орієнтацій, переконань, настанов. У нашому випадку йдеться про політичне виховання й освіту, ідеологічний вплив і пропаганду, їх дієвість; інші види цілеспрямованого впливу на особистість, які відбуваються за умов її суб'єктивного до них залучення.

На початкових етапах політичної соціалізації найважливішу роль відіграє сім'я, яка формує у дитини психологічну основу політичних орієнтацій, настанов і моделей політичної поведінки. Саме сім'я на довгий час залишається основним джерелом соціалізуючої інформації. Виховуючись у сім'ї, дитина рано входить у контакт з іншими агентами політичної соціалізації. Спочатку це заклади дошкільної освіти, а потім загальноосвітня школа і заклади позашкільної освіти.

⁶⁶ Черноушек М. М. Психология жизненной среды. Москва : Мысль, 1989. 130 с.

Школа не тільки доповнює, але часто перебудовує політичну інформацію, отриману дитиною в сім'ї. У школі політична соціалізація здійснюється за двома напрямками. По-перше (пряма політична соціалізація), через викладання гуманітарних дисциплін, у змісті яких розкриваються принципи політичного устрою країни, пояснюються права і обов'язки громадян. По-друге, латентна, опосередкована соціалізація. Тобто, залучення особистості до політики відбувається "в ході складного процесу, який включає навчання в багатьох соціальних інститутах – у сім'ї, групі однолітків, школі ..." ⁶⁷.

Серед сучасних науковців існують різні підходи стосовно визначення сутності політичної соціалізації молодого покоління. В основу кожного з них покладаються певні ідеї, найбільш відомими з-поміж яких є акцентуація на формуванні політичної культури особистості, її політичного світогляду, інтенсифікації інформаційних каналів та ін.

Будучи віддзеркаленням реалій буття, політична свідомість тісно пов'язана з розвитком продуктивних сил, з особливостями політичної системи суспільства та суспільно-політичними відносинами, що існують у цій системі, станом освіти, культури ⁶⁸. Передумовою формування такої свідомості є усвідомлення людиною своєї групової належності, групової ідентичності і водночас її неспроможність реалізувати власні та групові інтереси без вступу в певні відносини з політичною владою. Саме завдяки усвідомленню людиною своєї групової належності (ідентичності) вона набуває рис політичного мислення, здатності спільно з іншими формулювати свої інтереси, матеріалізувати їх у програми для конкретних політичних дій. "Інтерес редукується потребами вироблення нового образу світу, на заміну втраченого, такого, що спроможний забезпечити стійку ідентифікацію" ⁶⁹. Політична свідомість притаманна конкретній людині тоді, коли вона усвідомлює

⁶⁷ Юдин Э. Г. *Природа. Философский энциклопедический словарь*. Москва : Советская энциклопедия, 1983. 617 с.

⁶⁸ Головатий М. Ф. *Політична психологія. Навчальний посібник*. Київ : МАУП, 2001. 136 с.

⁶⁹ Ионин Л. Г. *Социология культуры*. Москва : Магнус, 2000. 236 с.

свій громадянський статус, громадянську позицію, а разом з тим і реальну потребу, а то й необхідність впливати на владу.

У процесі політичної соціалізації особистість виробляє критерії прийняття чи неприйняття поширеної у суспільстві інформації. Такий відбір зазвичай зумовлений інформацією, яка закладена у її свідомості на попередній стадії. Саме тому весь процес політичної соціалізації можна уявити як накопичення, переробка інформації, що надходить із зовнішнього середовища.

Механізм політичної соціалізації людини відбувається через інтерес до політичної інформації, що реалізується в пошуку цієї інформації та її споживанні; звичку до політичних оцінок того, що відбувається в світі, країні, найближчому оточенні, широкий політичний кругозір; потребу в систематизованих політичних знаннях, що реалізується в процесі освіти та самоосвіти; прагнення проникнути в сутність політичних процесів, які відбуваються в світі, сприйняття цього як власних шукань сенсу життя, свого місця в реальному політичному різноманітті світу; прагнення і вміння захищати свою політичну громадянську позицію.

Разом з тим, свідомість – це не тільки набуті знання, а й відповідне ставлення до них і, що дуже важливо, активне їх застосування на практиці у процесі самореалізації, соціальних перетворень.

Політична свідомість має два рівні, які тісно переплітаються і взаємодіють – буденний (емпіричний) і теоретичний (науковий). Буденний рівень є результатом стихійного процесу духовного засвоєння дійсності, а теоретичний передбачає більш-менш організовану духовну діяльність. До такої діяльності людина має бути не лише схильною, а й певною мірою підготовленою.

На буденному рівні політична свідомість постає у формі певних відчуттів, уявлень, переживань тощо. Усвідомлення політики на теоретичному рівні передбачає глибоке пізнання сутності політичних явищ, свідоме їх застосування у вирішенні конкретних політичних завдань, коригування політичних рішень і дій.

Як своєрідне відображення дійсності, політична свідомість має певну самостійність, оскільки знання людини про ті чи інші процеси та явища не є простим їх віддзеркаленням, а результатом творчого осмислення, опрацювання, усвідомлення.

Розвиток самосвідомості індивіда готує неабияке підґрунтя для життєвого (в тому числі – політичного) його самовизначення через самосприйняття, саморозкриття власних потенцій і можливостей в юнацькому віці. На цьому етапі саморозвитку особистість прагне вчитися долати дію стереотипів і сценаріїв, відстоювати власну позицію.

Для кожного суспільства характерні певні ідеї, цінності, норми, уявлення, в тому числі й політичні, сприйняття чи несприйняття яких безпосередньо позначається на рівні політичної соціалізації окремого індивіда.

Політичні ідеї – не реальність, а уявне, позірне бачення людьми тих чи інших явищ, станів, тобто "ідеї завжди відрізняються від реальності, вони лише окреслюють бажання людини, спонукають її до дії з метою реалізації ідей, їх перетворення на реально існуючі цінності"⁷⁰.

Кожне суспільство характеризується властивою лише йому системою та ієрархією цінностей, які не лише зумовлюють життя окремої людини, а й спроможні трансформувати розрізнене населення в народ з усіма розвиненими ознаками цивілізованості.

Нинішній стан ціннісного світу українського загалу надто неоднозначний, складний і багато в чому суперечливий. Він характеризується, з одного боку, кризою старої ідеології, крахом застарілих цінностей, масовою відмовою від радянських символів, а з другого – перегрупуванням носіїв цієї ідеології. Замість монолітної, гомогенної культури, яка домінувала в недалекому минулому, виникає багато співіснуючих культурно-ціннісних світів, різноманітних ціннісних систем. Формується нова структура цінностей, яка значною мірою визначає духовно-моральну ситуацію в суспільстві. При цьому в масовій свідомості демократичні цінності мають суперечливий характер. Вступ України в пострадянський етап розвитку, соціально-економічні й політичні перетворення викликали зміни в ціннісних орієнтаціях не лише у молоді, а й старшого покоління.

Важливим структурним компонентом політичної соціалізації виступають соціальні норми, у т. ч. моральні. Залучаючись до

⁷⁰ Головатий М. Ф. Політична психологія. Навчальний посібник. Київ : МАУП, 2001. 136 с.

взаємодії зі суспільством, людина співвідносить себе з існуючими в ньому нормами й оцінює згідно з ними практично кожен свою дію і намір. Навіть способи і форми задоволення фізичних потреб мають у людини нормативний характер. Наприклад, угамування голоду та спраги, згідно з прийнятими правилами, підлягає певним етичним та естетичним нормам. Носіння одягу в процесі еволюції також "набуло соціальної функції і підлягає цілій системі естетичних (мода) та етичних норм і оцінок"⁷¹.

У політичній соціалізації індивіда істотну роль відіграють норми права. Це пов'язано з тим, що право опосередковує найважливіші економічні й моральні відносини, спрямовуючи їхній розвиток і вдосконалення відповідно до об'єктивних закономірностей функціонування суспільства. Справляючи вплив на суспільні відносини, норми права тим самим до певної міри зумовлюють увесь процес політичної соціалізації⁷².

Норми права справляють на кожного громадянина і більш безпосередню дію. Вони визначають міру можливої поведінки людини, надаючи громадянам свободу творчої діяльності, можливість задоволення особистих потреб і інтересів, гарантують участь особи у формуванні умов своєї життєдіяльності шляхом надання їй можливості долучитися до наявної системи суспільних відносин. Разом з тим, правові норми встановлюють міру обов'язкової поведінки, якої кожен громадянин має дотримуватися для забезпечення нормального функціонування суспільства загалом і кожного його члена зокрема. Сукупність основних прав і обов'язків закріплюється в конституції держави.

Вагома роль у політичній соціалізації відводиться релігійним нормам. Передумовою цього виступає той факт, що, "виховуючи дітей і молодь у дусі патріотизму, миру між народами і віротерпимості, слід урахувати і розумно використовувати вплив релігії на різні сфери громадського життя, держави, права, культури, освіти,

⁷¹ Пеньков Е. М. Социальные нормы – регуляторы поведения личности. Москва : Политиздат, 1978. 198 с.

⁷² Общая и прикладная политология: Учебное пособие / под общей редакцией В. И. Жукова, Б. И. Краснова. Москва : МГСУ; Изд-во "Союз", 1997. 992 с.

національних та сімейно-побутових відносин"⁷³. Завдання вбачається у використанні норм поведінки людей, які приписуються їм релігією .

Даючи загальну характеристику структурним компонентам політичної соціалізації, коротко зупинимося на методах, які пропонуються науковцями для їх належного формування.

Методи залучення молоді до політики – це способи впливу різних політичних інститутів на молоде покоління, доцільна організація його життєдіяльності з метою формування цінностей демократичної політичної культури, навичок цивілізаційної участі в політичному житті суспільства. Оскільки йдеться про політичну соціалізацію, вибір методів залежить від конкретної ситуації, специфіки соціального інституту, інших чинників.

Відповідно до Концепції державної молодіжної політики, а також ґрунтуючись на сучасних наукових підходах до вивчення самого процесу політичної соціалізації, означені методи поділяються на дві основні групи:

- методи стимулювання та організації політичної діяльності і політичної поведінки: привчання, вимога, доручення, гра, змагання тощо.

- методи формування політичної свідомості: бесіди, дискусії, диспути, лекції, обговорення матеріалів засобів масової інформації та ін.

На практиці можна натрапити на різні комбінації цих методів. Їх поєднання є однією з головних передумов ефективного впливу політичної соціалізації на формування різних якостей особистості.

Схарактеризовані нами структурні компоненти політичної соціалізації особистості перебувають у тісному взаємозв'язку і взаємозалежності. Їх формування, створення умов для подальшого розвитку і збагачення зумовлює необхідність винайдення чинників, які найбільшою мірою можуть забезпечити належне вирішення цього завдання.

До важливих засобів забезпечення політичної соціалізації молодого покоління належать громадянське виховання як

⁷³ Гончаров Д. В., Гоптарева И. Б. Введение в политическую науку. Москва : Юристъ, 1996. 232 с.

підготовка молоді до життя в демократичній правовій державі і громадянському суспільстві. При цьому акцент зміщується з інтересів держави на інтереси особистості, суспільства, сім'ї. Інтереси держави розглядаються як сукупність інтересів окремих особистостей та суспільних груп. Завдання сучасного громадянського виховання полягає в тому, щоб інтереси і цілі суспільства стали складовою власних переконань кожної людини. Результатом громадянського виховання є громадянськість як складна інтегративна якість особистості, яку можна розглядати в чотирьох аспектах: соціально-правовому, морально-етичному, соціально-психологічному і педагогічному .

У соціально-правовому аспекті громадянськість детермінується як достатній рівень демократичної свідомості, прийняття майбутніми громадянами демократичних цінностей, досвіду демократичних відносин, готовності до активної участі в управлінні державою. У морально-етичному аспекті громадянськість розуміється як рівень моральної культури суспільства, що оцінює міру наближення суспільства до таких ідеалів, як обов'язок, відповідальність, гідність, совість, патріотизм, гуманність, милосердя. В соціально-педагогічному аспекті громадянськість – це відчуття єдності з країною, суспільством, соціальний оптимізм, любов до Батьківщини, рішучість і стійкість у подоланні життєвих труднощів, відчуття соціальної і національної повноцінності, терпимість. Це інтегративний комплекс якостей особистості учня, що визначає його соціально-політичну спрямованість, готовність до досягнення суспільно значущих й індивідуально необхідних цілей відповідно до прийнятих у суспільстві правових і моральних норм.

Визначення громадянського виховання і громадянської освіти провідними засобами політичної соціалізації учнівської молоді, на нашу думку, є цілком правомірним. Адже, якщо виховання є видом цілеспрямованої соціалізації, покликаним забезпечувати передачу соціального досвіду, який містить суспільні уявлення, ідеали, цінності і норми, алгоритми, стандарти і принципи, адекватні форми поведінки⁷⁴, то провідними цілями громадян-

⁷⁴ Лавриченко Н. М. Педагогічні основи соціалізації учнівської молоді в країнах Західної Європи: дис. ... доктора пед. наук: 13.00.01; Інститут педагогіки АПН України. Київ, 2006. 447 с.

ського виховання і громадянської освіти як засобів політичної соціалізації мають бути:

- збільшення потужності результатів впливів політичної соціалізації і виховання на процес повороту свідомості особистості на образ свого "Я" як громадянина;

- підвищення рівня цілісності, цілеспрямованості і плано-мірності процесу створення соціально-педагогічних умов для виявлення молоддю активності в самоформуванні громадянськості як соціально й політично значущої цінності;

- забезпечення належної якості оволодіння молодими людьми соціально-рольовими функціями життєдіяльності як громадянина⁷⁵.

Відомо, що зміст, характер і рівень освіти детерміновані соціальними, соціокультурними умовами, процесами модернізації суспільства загалом. Особливі проблеми, пов'язані зі збереженням стійкості системи освіти, виникають в історичні періоди кардинального оновлення всіх сфер соціальної структури суспільства. За таких умов принципового значення набуває збереження сутнісних характеристик освіти за всієї значущості сформованої необхідності їх упорядкування.

Нові функції різних ланок системи освіти зумовили необхідність модернізації змісту загальної освіти, від чого значною мірою залежить інтелектуальний та духовний розвиток молодого покоління, формування його ціннісних орієнтацій, соціальних, етичних та естетичних ідеалів, оволодіння необхідною сукупністю загальних і предметних умінь, набуття першого досвіду творчої діяльності. Фундаментальна проблема освіти при цьому вбачається в створенні оптимального освітнього простору, в якому всі учні мали б змогу досягти найвищого рівня розвитку своїх здібностей.

Торкаючись реального стану політичної соціалізації молоді, доводиться відзначити стурбованість педагогів тим, що сучасне українське суспільство позначене невідповідністю між інституційними характеристиками політичної і ціннісної суспільних систем. Як наслідок, у політичне життя вступають громадяни, не підготовлені до прийняття усвідомленої політичної позиції, що створює передумови для маніпулювання свідомістю певної демографічної

⁷⁵ Чернуха Н. М. Інтеграція виховних впливів суспільства в сучасному освітньому середовищі: монографія. Луганськ: Альма-матер, 2006. 304 с.

групи. Це актуалізує необхідність посилення раціональних засад у політичній соціалізації, що сприятиме формуванню в молоді рефлексії політичної реальності через засвоєння нею демократичних цінностей, традицій і норм, універсальних моделей поведінки.

До чинників, які негативно позначаються на політичній соціалізації молоді, сучасні дослідники відносять:

- вилучення спрямованості на політичну соціалізацію із завдань молодіжних організацій;

- відокремлення сфери освіти від політичних та ідеологічних відносин, а також передачу значної частки освітніх закладів у приватну й муніципальну власність, усунення впливу держави на виховання (зокрема, на політичне) молодого покоління;

- нестабільність, кризу економіки, суперечливість політичних процесів і, як наслідок, – скрутне матеріальне становище, низький соціальний статус, невизначеність майбутнього молоді, що значно підірвало авторитет державних органів влади і довіру до них у молодіжному середовищі.

У громадянському суспільстві освіті відводиться роль транслятора соціального досвіду (знань, традицій, норм і цінностей). За допомогою освіти об'єктам діяльності транслуються норми дії (предметно-професійний аспект соціалізації загалом і політичної соціалізації зокрема), відтворюються і передаються норми колективної життєдіяльності, соціально-групові й політичні ціннісні орієнтації, відбувається накопичення і передача досвіду, що забезпечує життєдіяльність усього соціуму.

В освітньому процесі індивід набуває необхідні знання, які дають йому змогу в подальшому здійснювати ефективний контроль за діяльністю влади, вибудовувати свої взаємовідносини з іншими індивідами, організаціями й органами влади, виходячи з основних принципів громадянського суспільства. Іншими словами, освіта сприяє становленню індивіда як суб'єкта суспільства.

Практико-орієнтована громадянська освіта передбачає залучення до діяльності, яка сприяє становленню громадянського суспільства. Це діяльність із захисту прав, співробітництво з громадськими організаціями, залучення до участі в місцевому

самоврядуванні. При цьому важливе значення мають не лише самі дії, а й настанови на їх здійснення.

Важливим чинником реалізації означених завдань щодо учнів старшого шкільного віку виступають загальноосвітні навчальні заклади. Це зумовлено тим, що освітнє середовище, як певним чином організований і модифікований соціальний простір, є багаторівневою і багатовимірною реальністю, оскільки становить своєрідну модель простору суспільства і має всі його основні властивості і характеристики. Політична соціалізація молоді буде тим ефективнішою, чим "більшою мірою педагогічний процес відображає і моделює дійсну множину та якості суспільних відносин, особливості і сенси розмаїтих людських взаємин, що вирують у зовнішньому світі"⁷⁶.

Зрушення, що відбуваються в масовій свідомості, змушують замислитися над тим, хто, де і коли має готувати людей до гідного людського існування в умовах свободи. Соціальний устрій, який набуває рис ліберальності, передбачає "творення" самостійної людини, яка сама може визначати своє життя, а не жити за наказом згори, як це відбувається в тоталітарній чи авторитарній державі. Але їй потрібні відповідні знання, щоб правильно вибудувати свою поведінку.

Педагогічними засадами, реалізація яких сприятиме усуненню наявних негараздів і забезпечуватиме оптимізацію набуття молоддю необхідних знань, оцінних ставлень, практичних умінь і реальної поведінки, є збереження національно-історичної наступності в змісті інтелектуально-пізнавальної діяльності; формування соціальних, правових і релігійних норм; предметний та інтегрований підходи в громадянській освіті; поєднання навчання і виховання; забезпечення різноманітності світоглядних підходів; демократизм; гуманізм.

Реалізація цих засад передбачає посилення когнітивного компоненту політичної соціалізації через зміст суспільствознавчих дисциплін у освітньому процесі; впровадження в виховну роботу

⁷⁶ Лавриченко Н. М. Проблеми гуманістичного спрямування шкільної соціалізації: педагогічні роздуми і нотатки. Київ : ТОВ "Інсайт-плюс", 2006. 279 с.

основних засад громадянського виховання; забезпечення демократизації життя навчальних закладів, створення та активізація діяльності самоврядування. У цьому контексті актуалізується діяльність такого чинника політичної соціалізації, як навчальні заклади – спеціалізовані установи, головною і найважливішою метою яких є створення базових особистісних умов і можливостей подальшої соціалізації молоді в інші соціальні групи та спільноти⁷⁷.

Політична освіта спрямована на досягнення таких цілей, як трансляція базових теоретичних знань про політику, політичні процеси, організації і функціонування громадських організацій, партій, парламенту, уряду, судів; вироблення навичок політичного аналізу; навчання методам залучення до політичних процесів. При цьому політичні погляди і поведінка молоді можуть бути предметом добровільного аналізу й обговорення, але не метою навчання.

В Україні держава і суспільство розглядають освіту як важливий ресурс переходу країни до демократичної і правової держави. Аналіз показує, що "сучасна освітня галузь України спрямована на формування вільної та соціально відповідальної особистості, котра має гуманістичні й демократичні ціннісні орієнтири і здатна до свідомої діяльності в головних сферах життя суспільства"⁷⁸. Освіта та виховання визнані важливими чинниками формування політичної свідомості, політичної культури, активного громадянина, котрий володіє критичним мисленням, здатністю самостійно здійснювати свій вибір, вступати у соціально-політичні відносини з іншими індивідами на засадах демократичних принципів.

Сьогодні на систему освіти покладається завдання формувати особистість як професіонала і патріота України, який усвідомлює свою належність до сучасної європейської цивілізації, чітко орієнтується в сучасних реаліях і перспективах розвитку соціокультурної динаміки, підготовлений до життя і праці в ХХІ ст. Інше важливе завдання – зберігати й продовжувати українську культурно-

⁷⁷ Лавриченко Н. М. Педагогічні основи соціалізації учнівської молоді в країнах Західної Європи: дис. ... доктора пед. наук: 13.00.01; Інститут педагогіки АПН України. Київ, 2006. 447 с.

⁷⁸ Кендзьор П. І. Інноваційні форми організації громадянського виховання старшокласників у позакласній роботі: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07; Інститут проблем виховання АПН України. Київ, 2004. 181 с.

історичну традицію, виховувати шанобливе ставлення до державних святинь, української мови і культури, історії і культури народів, які проживають в Україні; виховувати людину демократичного світогляду і культури, яка дотримується прав і свобод особистості, з повагою ставиться до традицій народів і культур світу, мовного вибору особистості, виховання культури миру й міжособистісних відносин. Національна освіта спрямована на втілення в життя української національної ідеї. Вона підпорядкована консолідації українського народу в українську політичну націю, яка прагне жити в співдружності з усіма народами і державами світу.

Сьогодні Україна прагне до встановлення демократичних відносин між державою і суспільством, до найширшого залучення громадян до активної участі в соціально-політичному житті. У цьому контексті актуалізується проблема політичної соціалізації молоді, формування в неї відповідних особистісних якостей, насамперед засобами громадянського виховання.

Громадянська освіта на національному ґрунті розглядається сьогодні як складна динамічна система, що поєднує громадянські знання, на основі яких формуються уявлення про форми і способи функціонування громадянина в політичному, правовому, економічному, соціальному та культурному полі демократичної держави; громадянські вміння та досвід участі в соціально-політичному житті суспільства та практичного застосування знань; громадянські чесноти – норми, настанови, цінності та якості, притаманні громадянину демократичного суспільства.

Мета громадянської освіти полягає у створенні умов для формування особистості, громадянина України, якому притаманні демократична громадянська культура, усвідомлення цінності свободи, прав людини, відповідальність, готовність до компетентної участі в громадському житті.

У Концепції громадянської освіти визначені основні її завдання, які полягають у тому, щоб сприяти становленню активної позиції громадян щодо реалізації ідеалів і цінностей демократії в Україні; надати основні знання, сформувати мотивацію та вміння, необхідні для відповідальної участі молоді в громадському житті, створити умови для набуття учнями досвіду громадянської дії, демократичної поведінки та конструктивної взаємодії.

Громадянська освіта базується на загальнопедагогічних і дидактичних принципах, проте має і свої специфічні. До останніх належать:

- зв'язок з практичною діяльністю (пріоритетність формування вмінь соціальної взаємодії, самостійного аналізу різноманітних ситуацій соціально-політичного життя, прийняття відповідальних рішень і діяльності в правовому полі);

- орієнтація на позитивні соціальні дії (цілеспрямованість на соціальні очікування учнів, набуття ними позитивного досвіду соціально-політичних дій, формування позитивного іміджу громадянськості і виховання потреби навчатися цьому протягом усього життя);

- демократичність (виховання соціально-політичної солідарності, справедливості, вмінь конструктивно взаємодіяти із суспільством і брати участь у прийнятті рішень; залучення до участі в учнівському самоврядуванні, відкритість і зв'язок школи з іншими учасниками процесу соціалізації; зв'язок шкільного колективу з місцевою громадою, участь у спільних з нею соціально-політичних, культурних, природоохоронних акціях);

- плюралізм (виховання поваги до засад політичної, ідеологічної, етнонаціональної, расової багатоманітності, толерантного ставлення до різних світоглядних, політичних доктрин, релігійних переконань, діяльності в школі різних молодіжних громадських організацій).

На рівні закладів середньої освіти громадянська освіта здійснюється за трьома основними напрямками:

1. Створення окремих навчальних курсів. Для старшої школи – це інтегрований, своєрідний узагальнюючий тренінг з питань демократії, що стосується теоретичних знань, пов'язаних з історичним досвідом і життєдіяльністю сучасних демократичних суспільств, політичною системою та конституційним устроєм Української держави, взаємозв'язку соціальної структури та норм соціальної взаємодії, прав людини і механізмів їх захисту, рекомендується включати їх до варіативної частини курсів "Права людини", "Людина і світ", "Основи економіки" тощо.

2. Організація виховної роботи в процесі позакласної та позашкільної активності. Цей напрям передбачає запровадження

найрізноманітніших форм та методів роботи: предметних тижнів, лекцій, творчих зустрічей, екскурсій та експедицій громадянсько-знавчого спрямування, в зміст яких запроваджувати диспути, дебати та інші заходи змагального характеру.

3. Організація життя навчальних закладів на демократичних засадах. Практичною школою демократії для молоді названо самоврядування, яке "формує навички проведення передвиборчих кампаній, участі у виборах, розробки та реалізації власної політичної програми, апеляції до владних структур з метою захисту своїх прав, ефективної взаємодії з владою"⁷⁹.

Наслідок політичної соціалізації вбачається науковцями у розвитку активності, ініціативи, самостійності особистості, набутті нею суб'єктивного досвіду в галузі політичної діяльності. Крім того, політична соціалізація справляє "вирішальний вплив на громадянську позицію індивідів, формування в них патріотизму, ідеалів громадянського, демократичного суспільства"⁸⁰. Наголошується також на тісному взаємозв'язку соціалізації і виховання для забезпечення громадянського становлення особистості: хоча свідома діяльність суспільства з метою отримання певних результатів становить "вторинний" рівень виховання, все ж ніяк не можна залишати виховну роботу напризволяще і сучасна школа "повинна, як ніколи, управляти процесом соціалізації вихованця, а не констатувати численні стихійні факти, які негативно впливають на молодь"⁸¹.

Пріоритетне місце з-поміж виховних впливів надається громадянському вихованню, ефективна реалізація якого передбачає: громадянське наповнення програм з предметів, які мають громадянське забарвлення (інтеграція), та об'єднання їх в єдину систему з громадянським вихованням; створення єдиного вихов-

⁷⁹ Концепція громадянської освіти в школах України : Проект / кол. авт.: Рябов С. Г., Жадан І. В., Клименко Т. В. та ін. *Шлях освіти*. 2001. №1. С. 26–31.

⁸⁰ Загородній Ю. І. Педагогічні умови політичної соціалізації студентської молоді в умовах великого промислового міста: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05: Соціальна педагогіка. Луганськ, 2004. 20 с.

⁸¹ Чернуха Н. М. Інтеграція виховних впливів суспільства в сучасному освітньому середовищі: монографія. Луганськ : Альма-матер, 2006. 304 с.

ного простору громадянського виховання; розробку наукового психолого-педагогічного методичного супроводу процесу громадянського виховання⁸². У громадянському вихованні виділяють три основні інтегровані напрями: політичне, правове, патріотичне виховання. Оскільки ж громадянське виховання – це виховання гармонійно розвиненої особистості і зазначені напрями лише доповнюють і поширюють можливість виховання справжнього громадянина⁸³, то громадянське виховання розглядається як "процес інтеграції практично всіх напрямів виховання: правового, морального, етичного, трудового, естетичного, фізичного, економічного, політичного, екологічного, розумового, патріотичного, полікультурного тощо"⁸⁴. Іншими словами – як процес громадянської соціалізації⁸⁵.

До політичних факторів, які впливають на громадянську соціалізацію особистості, відносять владу (сила, авторитет, відданість лідерів, традиції, віра в правильність і необхідність формальних правил, виконавська влада, законодавча влада, судова влада, засоби масової інформації); представницьку демократію (віра в значущість кожної особистості); конституційну форму управління, загальну узгодженість тих, ким керують, лояльну опозицію; державний устрій (централізований, децентралізований), форма керування; вибори (пропорційна система, мажоритарна система, система абсолютної більшості). Означені фактори відіграють важливу роль у громадянському становленні молоді, тому що політична обстановка значною мірою визначає цивільний менталітет населення. У період юності, коли особистість формує свої громадянські позиції, саме це визначає характер політичної свідомості й політичної активності. Політична соціалізація "виділяє в цивільній свідомості ідеологічний і масовий рівні та зосереджує свою увагу на розподілі змістових характеристик консервативного,

⁸² Чернуха Н. М. Інтеграція виховних впливів суспільства в сучасному освітньому середовищі: монографія. 304 с.

⁸³ Чернуха Н. М. Інтеграція виховних впливів суспільства в сучасному освітньому середовищі: монографія. Луганськ : Альма-матер, 2006. 304 с.

⁸⁴ Чернуха Н.М. Інтеграція виховних впливів суспільства в сучасному освітньому середовищі. 304 с.

⁸⁵ Чернуха Н. М. Інтеграція виховних впливів суспільства в сучасному освітньому середовищі. 304 с.

ліберального, реформаторського й інших типів свідомості. У політичній взаємодії особистості й суспільства формуються соціально-політичні настанови, що визначають тип цивільного мислення. Основним же засобом громадянської соціалізації молоді в сфері політичної соціалізації виділяють виховний процес у школі, поза-шкільних закладах, інших соціальних інститутах, що має реалізовуватися за допомогою різноманітних активних форм і методів⁸⁶.

Не менш значимою є проблема формування у молоді політичної культури як складової громадянськості. Умовою успішної політичної соціалізації є зміна поведінки особи відповідно до потреб суспільства і згідно з бажанням самого індивіда. Будь-яке суспільство завжди буде прагнути виховати таку особу, яка б підтримувала суспільно-політичні процеси, що в ньому розвиваються⁸⁷.

Провідна роль у формуванні у молоді політичної культури відводиться різним курсам історико-суспільствознавчих дисциплін, які "мають виконувати, між іншим, і функцію систематизації, забезпечуючи послідовне формування уявлень, що набуваються старшокласниками із різних джерел, на основі об'єктивно існуючих взаємозв'язків між гуманітарними, моральними, етичними, історико-народознавчими та іншими сферами існування суспільства". Тому необхідно "забезпечити певну наступність при формуванні політичної культури старшокласників шляхом координування засвоєння учнями змісту програм з історії з програмами інших суспільствознавчих та гуманітарних дисциплін. Для цього треба в такий спосіб вибудувати змістовну лінію програми, щоб вона сприяла формуванню політичних знань та системних уявлень про політичні інститути, норми і відносини сучасного суспільства"⁸⁸.

За такого підходу зміст громадянської освіти як головний засіб політичної соціалізації молоді ґрунтується на основних ідеях демократичного суспільства і становить систему інтегрованого

⁸⁶ Чернуха Н. М. Інтеграція виховних впливів суспільства в сучасному освітньому середовищі. 304 с.

⁸⁷ Хорошенко А. П. Формування політичної культури старшокласників на уроках суспільствознавчого циклу: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07: Теорія і методика виховання. Київ, 2004. 234 с.

⁸⁸ Хорошенко А. П. Формування політичної культури старшокласників на уроках суспільствознавчого циклу. 234 с.

знання, оволодіння яким створює умови для формування та розвитку громадянських знань і вмінь особистості⁸⁹. Ця система охоплює культурологічні, філософські, аксіологічні знання про громадянські, демократичні, загальнолюдські, національні цінності, а також політичні, правові, соціально-психологічні знання. Отже, навчальний процес має бути зорієнтований не лише на розвиток у молоді уявлень про громадянськість та шляхи її реалізації на основі системи понять з різних галузей наукових знань, а й на формування емоційно-ціннісного компонента громадянської культури особистості: усвідомлення абсолютної цінності прав людини, свободи особи; усвідомлення себе як громадянина і патріота України; почуття власної гідності, гуманізм, толерантність, плюралізм, здатність до компромісу; лояльне і водночас вимогливе ставлення до влади, законслухняність; активна позиція щодо необхідності брати участь у демократичних перетвореннях; усвідомлення себе як особистості, спроможної впливати на ситуацію в державі; критичне сприйняття соціально-політичної інформації; усвідомлення можливості та цінності самостійного політичного вибору; готовність відповідати за власні рішення та їх наслідки; усвідомлення взаємозалежності інтересів окремих людей, соціальних груп у суспільстві⁹⁰.

Громадянське виховання в сучасних умовах розглядається як міжпредметна сфера діяльності навчальних закладів. Його елементи покладаються в основу процесу навчання та виховання суспільно активної особистості, формування та розвитку відчуття належності кожної особи до суспільства, підготовки особистості до відповідального громадянства, здійснення усвідомленого впливу на суспільно-політичний розвиток. Відповідно до цього реалізація завдань громадянського виховання молоді передбачає як автономне викладання окремих курсів, так і включення його компонентів у тематику різних предметів і заходів.

⁸⁹ Корінна Л. В. Формування громадянських цінностей старшокласників у загальноосвітніх навчальних закладах: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07: Теорія і методика виховання; Житомирський державний університет ім. І. Франка. Житомир, 2004. 226 с.

⁹⁰ Корінна Л. В. Формування громадянських цінностей старшокласників у загальноосвітніх навчальних закладах. 226 с.

Політична освіта в цьому контексті спрямована на передачу базових теоретичних знань про політику, політичні процеси, організацію і функціонування громадських організацій, партій, парламенту, уряду, судів; вироблення навичок політичного аналізу; навчання методам залучення до політичних процесів.

У вітчизняному досвіді політичної соціалізації молоді більш доцільним убачається чотирикомпонентний підхід до реалізації громадянського виховання як передумови політичного становлення особистості. Такими компонентами визначено: впровадження додаткових навчальних курсів і факультативів, доповнення змісту суспільствознавчих дисциплін відповідним змістом, активізація громадянської спрямованості заходів поза межами навчальних закладів, запровадження самоврядування в навчальних закладах.

Одним із результатів політичної освіти має бути формування у молоді політичної моралі. Завдання тим більш важливе, що в Україні, на жаль, політика є прикладом аморальності та цинізму. Українські політики здебільшого використовують підкуп голосів виборців. Політичні партії широко застосовують популізм та брудні технології. Вибори є не боротьбою продуманих і переконливо викладених програм, а війною компроматів. Не рідко представники політичної еліти, потрапляючи у владу, починають поводитися так, наче законів і принципів моралі для них не існує взагалі. За відсутності чіткого розуміння моральних дефініцій "добре-погано", розмитих критеріїв оцінювання вчинків, неможливості критичного осмислення дій аморальні вчинки не дістають належного осуду з боку суспільства. Єдине, що змусило громадян України зажадати повернення у життя моральних принципів та норм, це війна Росії проти нас. Але ця вимога стосується не політичної системи та політики як такої загалом, а лише певних її аспектів, що вилилися у набір критеріїв, "червоних ліній" у розумінні "добро-зло". Звідси вислови "Крим – це Україна", "Корупція – це зло у воюючій країні" підмінили зміст та цілісність морального уявлення про внутрішньополітичні процеси. Тим не менше, наявність меж дозволеного стала усвідомлюватися представниками правлячої еліти, яка здебільшого боїться їх переступати, що доводить необхідність поглиблення процесу політичного виховання, розширення світоглядних і когнітивних здібностей громадян.

3.3. "НЕПОДОЛАНЕ МИНУЛЕ" ЯК ПРОБЛЕМА ПОЛІТИКИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Ті, хто не пам'ятають минуле,
приречені проживати його заново
Джордж Сантаяна

Вихідною точкою нового виміру мнемоісторичної політики є переоцінка цінностей уявного минулого. Минуле як спекулятивна структурно-символічна категорія залишається об'єктом інформаційних спецоперацій, інструментом політичного впливу, важелем мобілізації народів задля вирішення поточних і довгострокових політичних завдань. Відсутність компромісного бачення минулого позначається на історичній освіті, культурі пам'яті, вповільнює модернізацію, поступовий перехід суспільства до ліберальної / плюралістичної моделі мнемоісторичної політики, становлення політичної нації. Результиуюча складова "неподоланого минулого" (війни пам'яті) стає каталізатором суспільної поляризації, недовіри, розбрату, ускладнює діалогічне обговорення проблемних аспектів розуміння минулого і вироблення компліментарної позиції – мнемоісторичного компромісу.

Процес "подолання минулого" містить у собі, серед іншого, осягнення травматичного минулого, де акти насильства відбувалися над усіма жертвами – незалежно від їх етнічної, політичної чи іншої належності. Боротьба з минулим відбувається в певному суспільстві на різних рівнях: на рівні особистого протистояння, тобто викликаючи спогади та ставлячи під сумнів власну відповідальність за насильство; на рівні боротьби з минулим у громаді (серед друзів, знайомих, сусідів, співгромадян тощо); на інституціональному рівні (роль міжнародних організацій, державних та місцевих органів влади, політичних партій, релігійних громад та ін.); на рівні суспільства в цілому, тобто громадськості як групи громадян, які спрямовують свою увагу на війну та інші події з минулого. Це всеосяжне визначення, яке дійсно охоплює всі аспекти дуже складного і для суспільства в цілому надзвичайно болісного процесу⁹¹.

⁹¹ Delaye D. Suočavanje s prošlošću. Međunarodne studije. 2015. №15(2). S. 62.
URL: <https://hrcak.srce.hr/153069>

Подолання зазначеної фрагментарності мнемоісторичного дискурсу – нагальне завдання для сучасного українського суспільства, адже історична пам'ять залишається однією з важливих складових безпеки і добробуту держави, що створює систему мотивацій у процесі формування консолідаційної/об'єднавчої моделі національної ідентичності. "Країни, спроможні працювати з творенням чи перетворенням системи мотивацій у сфері ідентичності, є цивілізаційними лідерами. Інші країни є паразитарними щодо них у цивілізаційному сенсі", – стверджує Михайло Степико⁹².

Аналізуючи роль мнемоісторичного дискурсу у політичному житті багатьох європейських країн, Жорж Мінк наголошує, що сюжети й образи з минулого, присутні в суспільній свідомості, можна описати як "запаси пам'яті". Цей символічний ресурс може бути реактивований (тобто включений до поточного політичного контексту) і використаний для мобілізації суспільства чи певних його груп. У цьому й полягає загальний принцип стратегій історизації, до яких вдаються політичні гравці. Мобілізаційні заходи, котрі апелюють до конфліктного минулого, грають проти тенденції примирення, що її застосовують національні та міжнародні інститути разом з неформальними групами та громадськими організаціями⁹³. В інформаційному полі однієї частини суспільства відбувається протистояння прихильників різних концептів історичної пам'яті, в той час як пасіонарна проактивна частина громадян прагне до порозуміння і примирення, до якомога нейтрального прочитання суперечливих сторінок історії.

Лаконічне і ґрунтовне визначення української специфіки "неподоланого минулого" дає Лариса Нагорна: "У контексті багатовікової бездержавності й територіального розчленування регіональні відносини в Україні стали наслідком домінуючих упродовж століть імперських принципів державної організації – з територіальною експансією й ієрархічно побудованими системами управління підкореними народами. Оскільки українські землі ще в глибині

⁹² Степико М. Українська ідентичність: феномен і засади формування: монографія. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень, 2011. С. 134.

⁹³ Мінк Ж. Геополітика, примирення та ігри з минулим: на шляху до нової пояснювальної парадигми колективної пам'яті. *Україна модерна (Пам'ять як поле змагань)*. Ч. 15(4). Київ, 2009. С. 63–77.

століть опинилися в центрі зіткнень міждержавних інтересів, ідентичність української нації могла формуватися або на засадах пристосування й запозичень, або у конфліктному руслі. Українська історія дає безліч прикладів обох стратегій. У цих умовах еліти, зрештою, все ж воліли домовлятися, але низи мали виразну схильність до бунтарства. Оскільки ж метрополії нещадно придушували прояви непокори, українцям найчастіше доводилося вибирати між конформізмом чи втечею. З'являлися цілі регіони, практично непаддані правлячим режимам. Сподіватися на якийсь суспільний ідеал, здатний об'єднати поляризований соціум, не доводилося. Тобто, українці звикли об'єднуватися на ґрунті негативізму й протистояння, і ця генетично закладена програма діє й до сьогодні⁹⁴.

Соціальний песимізм, який лишився впливовим чинником формування мнемоісторичної політики, навіть після Революції Гідності й 7,5 років системного військово-економічного протистояння з Росією, формує комунікативні перешкоди для проговорення і осмислення ключових тез і суперечностей між групами-носіями пам'яті. Як наслідок, репрезентативна функція політики пам'яті знижується, адже українська національна історія повільніше інтегрується до загальноєвропейської, завдається шкода іміджеві України як держави з довгою історичною традицією.

Зважена оцінка уявного минулого синхронізується із подоланням соціального песимізму, промоцією української історії і держави, роботою над репутаційними ризиками, "брендингом нації". Аналогічна думка – що "всі люди є громадянами певних національних держав, але водночас вони можуть надавати перевагу споживчим товарам, культурним продуктам, закладам освіти, роботодавцям, місцям відпочинку і навіть урядам чи політикам інших держав. Ці закономірні наслідки глобалізації ставлять усі держави в становище жорсткої конкуренції, не стільки економічної, скільки символічної. Щоб залишатися ефективним референтом національної ідентичності та продовжувати генерувати солідарність, репрезентаційний образ спільноти має перетворитися на бренд, що працює як на представників власної

⁹⁴ Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст : монографія. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2009. С. 140.

нації, так і на людей в навколишньому світі. Іншими словами, "брендинг нації" є необхідним чинником її внутрішньої консолідації та зміцнення її ідентичності у глобалізованому світі"⁹⁵. Жодна країна в сучасному цифровому світі не може не працювати над своєю репутацією. Ідеться лише про сильніші та слабкіші бренди, що визначаються ступенем прихильності до них не тільки учасників власної нації, а й світової публіки. Сучасний націоналізм нерозривно пов'язаний з просуванням бренда нації, це, так би мовити, м'який націоналізм семантичної привабливості. Нації, які не опікуються своїми брендами, надають можливості визначати їх іншим, у тому числі своїм конкурентам.

"Історична пам'ять має сильне емоційне забарвлення, а тому вона є ідеальним засобом для того, аби мобілізувати електорат під певні політичні прапори"⁹⁶, – підкреслює Ярослав Грицак. "Неподолане минуле" є своєрідним символічним викликом, точкою відліку нового способу мислення й усвідомлення свого минулого. Воно мобілізує і консолідує групи пам'яті, але водночас є чинником політичної дестабілізації і поляризації настроїв громадян.

Наріжним елементом використання "неподоланого минулого" в політичній практиці є його емоційно-чуттєва (ностальгічна) і пропагандистська складова. Спекуючи на сценаріях тлумачення минулого, "неподолане минуле" як інструмент вирішення поточних політичних цілей використовують зовнішні актори. В українському випадку – це Росія як країна-агресор зі значними імперськими амбіціями, що органічно впливають з її історичного і релігійного месіанізму (концепції "Третього Риму"). Внутрішньополітичний аспект проблематики пов'язаний з двома тенденціями: конструктивною/об'єднавчою і деструктивною/роз'єднавчою. Першу втілюють у життя прихильники єдиної соборної незалежної України, здебільшого орієнтовані на цінності ліберальної демократії або поміркованого націоналізму. Другу – апологети "Русского міра", які прагнуть реваншу за поразку в 2014 році (Революція Гідності) та повернення України до євразійського простору.

⁹⁵ Бистрицький Є., Зимовець Р., Пролєєв С. Комунікація і культура в глобальному світі. Київ : Дух і Літера, 2020. С. 260.

⁹⁶ Грицак Я. 26-й ПРОЦЕНТ, або Як подолати історію. Київ : Фонд Порошенка, 2014. С. 105.

Історична необізнаність унеможливорює раціональне та інклюзивне привласнення історичної спадщини більшістю громадян. Такий дефіцит ретроспективної історичної неперервності, який свого часу мав місце у кожній нації, за відсутності вираженої системи історичних досліджень, освіти та популяризації заповнюється або уривками знань, або ж відвертою міфологією. І перше, і друге грає на дисоціацію спільного уявлення, бо в кожного свої близькі та улюблені уривки історії та свої міфічні герої. Тому зараз українська, тобто уявлювана громадянами України історична спадщина являє собою гетерогенну синтетичну похідну з трипільців, міфічних аріїв, Хмельницького, Мазепи, Бандери та радянських героїв Другої світової. Більш-менш однастайна відповідь на запитання "ким ми є?" все ще залишається актуальною для нашої спільноти. А від неї багато в чому залежить і інший вимір діяхронії – "ким ми маємо бути", або "ким ми прагнемо стати?". Які цілі перед собою як нацією ми хочемо ставити і досягати? Звичайно, майбутні цілі не обов'язково мають бути проекцією з минулого і осмислюватися в термінології "споконвічних прагнень народу". Проте уявлення нації як сталого колективу, що крокує з минулого в майбутнє, є одним з ключових елементів репрезентаційного уявлення спільноти, тим самим її символічним універсумом, належність до якого надає індивідуальній фінальності апріорі цілісного характеру^{97:98}.

За останні 30 років українське суспільство не виробило конвенційного історичного гранд-нарративу, не досягло консенсусу щодо оцінок травматичного минулого, в першу чергу, національно-визвольних змагань і радянської доби. Дані соціологічних опитувань, що наводяться нижче, свідчать, що в суспільстві тривають гострі політичні дискусії між прихильниками різних концептів пам'яті – неорадянського, державницького/ націєцентричного, ліберального. Проблема "неподоланого минулого" ускладнюється низкою супровідних чинників – кризою ідентичності, надмірною персона-

⁹⁷ Бистрицький Є., Зимовець Р., Пролєсєв С. Комунікація і культура... С. 271.

⁹⁸ Руденко Ю. Консолідаційна модель національної ідентичності: від теорії суверенітету до теорії політичної модернізації: монографія. Київ : Видавництво Людмила, 2020. С. 143–145.

лізацією політичної культури, мовною і релігійною толерантністю українців, регіоналізацією історичних наративів.

"Неподолане минуле" на символічному рівні корелює з проблемою "конструювання історії". Остання, з огляду на поточні реалії гібридної війни з Росією, має вирішуватися шляхом оптимального поєднання раціональної та емоційної складових, утвердження соціального оптимізму в оцінці історії. Прикметним чинником, властивим українській політиці пам'яті, є домінування соціального песимізму, пафосу трагізму і віктимності, що простежується в оцінці уявного минулого і поточних економічних і політичних негараздів⁹⁹. Їй бракує критичної саморефлексії, символічної спокути, детального осягнення минулого, зваженої роботи з історією в річці рівновіддаленого сприйняття її позитивних і негативних подій, уникаючи зручностей детермінізму, телеології.

Українському суспільству доводиться долати ще один виклик: знеособлений простір цифрових комунікацій, в якому акцент робиться не на самовиявленні, а на самопрезентації – на візуалізації образів, творенні іміджів, продукуванні брендів, символічної рентабельності. Роль ідеологій починають відігравати візуальні ресурси, переважно позараціональні й залежні від політичної кон'юнктури, які, по суті, є комерційним продуктом. За таких умов з'являються реальні ризики підміни цінностей сурогатами й симулякрами, втрати світоглядних орієнтирів, етики і культури пам'яті. Платою за невизначеність і бездіяльність може стати така хаотизація суспільної свідомості, в якій впевнено почуватимуться авантюристи й маніпулятори¹⁰⁰.

Часто мнemoісторичні схеми пригадування вираються з розрахунку на політичні дивіденди. Використання минулого стає прибутковим. Небезпечною для суспільної свідомості може виявитися і нездатність до примирення з минулим. Вона може

⁹⁹ Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України: аналітична доповідь / Яблонський В. М., Лозовий В. С., Валевський О. Л., Здіорук С. І., Зубченко С. О. та ін.; за заг. ред. В. М. Яблонського. Київ : Національний інститут стратегічних досліджень, 2019. С. 23.

¹⁰⁰ Нагорна Л. Історична культура: концепт, інформаційний ресурс, рефлексивний потенціал. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. С. 239–240.

провокувати злопам'ятство, бажання реваншу чи помсти. Проти-стояти таким реакціям має культура осмислення, здатність до каяття, прощення, керування власними емоціями. Масова культура толерантності зі взаємним погодженням інтерпретацій минулого здатна перетворити "гарячу" пам'ять у розуміючу, спокійну, "холодну". Проговорити і прийняти різну "правду" альтернативних сценаріїв пригадування – нагальна мета і крок до компліментарного тлумачення подій.

До 30-річчя Незалежності України соціологічна група "Рейтинг" провела перше масштабне соціологічне дослідження із загальною вибіркою у 20 тисяч респондентів, метою якого було вивчити особливості мислення та стилю життя нового покоління українців, їхнього ціннісного світу, мотивацій, оцінки самих себе та України. Результати представлені у вікових, гендерних, регіональних (по областях), майнових, психологічних розрізах. Дослідження проводилося з 20 липня по 9 серпня 2021 року методом телефонного інтерв'ю. Опитано 20 тисяч респондентів в усіх областях країни, окрім тимчасово окупованих територій Донецької, Луганської областей і Автономної республіки Крим.

За його підсумками, неорадянський (русофільський, ностальгічний) концепт пам'яті поділяє третина респондентів. 61% опитаних не жалкують зараз про розпад Радянського Союзу, натомість 32% – жалкують. Найбільше прихильників СРСР – на Південному Сході країни, серед представників старшого покоління, менш забезпечених. Ностальгують за Радянським Союзом ті громадяни, хто не підтримав би проголошення Незалежності, а також люди, які вважають свої найкращі часи вже в минулому. Вплив радянського періоду на розвиток України 52% респондентів оцінили як нейтральний, 23% – як негативний, 18% – як позитивний. Полярні оцінки (і негативні, і позитивні) дають представники старшого покоління. Серед наймолодших домінує нейтральна позиція, оскільки для них період СРСР – це інформація з підручника історії, а не реальний досвід. Свобода слова (77%) та умови для самореалізації (64%) – сфери, які, на думку опитаних, краще розвинені в сучасній Україні, порівняно з радянським періодом.

Натомість оцінки рівня життя розподілилися порівну: по 43% вважають, що він був кращий як за часів Радянського союзу, так і

в сучасній Україні. Молодші громадяни вважають, що сьогодні життя краще, старші громадяни – дотримуються діаметрально протилежної думки. За оцінкою рівня медицини та освіти сучасна Україна поки "поступається" радянському минулому. Лише ті громадяни, хто народився в незалежній Україні, вважають, що рівень медичних та освітніх послуг сьогодні вищий. Громадяни старшого віку, навпаки, оцінюють сучасну медицину та освіту значно гірше¹⁰¹.

За словами Сергія Аверинцева, "неподолане минуле" засновується на двох чинниках, що перешкоджають моралізації і сентименталізації уявного минулого: націоналістичних та ізоляціоністських настроях, а також символічних імперативах сучасного лібералізму, який у намаганні перевиховати суспільство видає свої гасла і жести як єдино правильні¹⁰². Додамо, що, на нашу думку, ліберальний підхід дає більше операційних можливостей для діалогу і осягнення минулого з метою вироблення загальноприйнятої версії історичного наративу. Змістовно він не позбавлений категоричності, але залишає простір для критики і відкритої дискусії.

Вітчизняні дослідники переконані, що "держава як інститут зацікавлена в консолідації суспільства в рамках єдиної політичної нації, в той час як окремі політичні діячі, партії і групи інтересів використовують „больові точки” пам'яті з метою завоювання електоральних симпатій чи/та дискредитації/делегітимізації опонентів. Аби описати ці дві протилежні тенденції, ми звернемося до національної політики пам'яті і деконсолідувальної стратегії історизації. "Національної" – тому що метою такої політики є утвердження спільної національної ідентичності. "Деконсолідувальною" – тому що саме такими є наслідки електоральних ігор із пам'яттю в загальнонаціональному масштабі"¹⁰³.

¹⁰¹ Покоління Незалежності: цінності та мотивації. *Соціологічне опитування*. URL: перевірено: 28.09.2021, 17:50)

¹⁰² Аверинцев С. Подолання тоталітаризму як проблема: спроба орієнтації. *Дух і Літера*. 2001. №7–8. С. 13–14.

¹⁰³ Розумний О. Деконсолідувальної стратегії інструменталізації історії як виклик національній політиці пам'яті. *Наукові записки ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2015. Випуск 5–6 (79–80). С. 346.

Характерним прикладом "подолання минулого" є Бабин Яр – місце "пекучої" пам'яті для українців, євреїв, росіян, ромів та представників інших етносів. День пам'яті жертв масових убивств у Бабиному Яру щорічно відзначається 29 вересня. Він не має широкого суспільного розголосу, адже позбавлений спекулятивної змістовної складової. За даними соціологічного опитування, здійсненого в рамках проекту МАТРА Посольства Королівства Нідерландів, 55% респондентів обізнані, що Бабин Яр знаходиться в Києві, тоді як 26% не знають його локації. Поточна палітра оцінок українцями цього місця пам'яті наведена нижче.

Рисунок 1. Ставлення громадян України до вшанування пам'яті загиблих у Бабиному Яру¹⁰⁴

37,5% опитаних вважають Бабин Яр місцем пам'яті жертв нацистського режиму – людей усіх національностей (євреїв, українців, росіян, ромів), ще 27% схиляються до думки, що це місце пам'яті українських євреїв – жертв Голокосту, влаштованого нацистським режимом. Для 14 % респондентів Бабин Яр – місце пам'яті жертв тоталітарних режимів, і нацистського, і радянського, а 11% називають урочище місцем пам'яті жертв нацистського

¹⁰⁴ Громадська думка про вшанування пам'яті загиблих унаслідок злочинів нацистського та радянського тоталітарних режимів під час Другої світової війни. *Соціологічне опитування*. URL: <https://dif.org.ua/article/gromadska-dumka-pro-vshanuvannya-pamyati-zagiblich-unaslidok-zlochyniv-natsistskogo-ta-radyanskogo-totalitarnikh-rezhimiv-pid-chas-drugoi-svitovoi-viyuni>

режиму – радянських громадян різних національностей. Не визначилися з відповіддю близько 9% респондентів. Переважна більшість опитаних (76%) переконана, що пам'ять про загиблих у Бабиному Яру має вшановуватися на державному рівні. 11% громадян вважають це питанням місцевого рівня, близько 4% респондентів називають це питанням вузької групи людей, а 5% опитаних це взагалі байдуже. Наведені цифри засвідчують амбівалентне ставлення громадян до Бабиного Яру, яке корелює з (не-)сприйняттям і засудженням Голокосту та інших злочинів нацистського окупаційного режиму в Україні.

Наразі Меморіальний центр Голокосту "Бабин Яр" провадить активну інформаційно-пошукову діяльність. Його підтримка серед єврейських історичних інститутів зростає. Меморіалу вдалося налагодити співпрацю з "Яд Вашемом" та центром збереження єврейської історії Centropa. Центр пропонує Україні музейну інституцію якісно іншого рівня: з оцифрованими архівами, доступною бібліотекою, новітніми підходами в комеморації Голокосту та єврейських громад, мистецькими проектами та інтерактивними освітніми програмами. Він також провадить кількадесят проектів, серед яких виділяються оцифрування архівів та складання максимально повних списків жертв, публікація тематичної літератури, запис та опрацювання свідчень про розстріли, популяризація історій українських Праведників народів світу та 3D модель урвища, яка дає максимально повну картину розстрілів, а також ландшафтних змін у Бабиному Яру. Окремо варто виділити проєкт "Розмова", що має на меті залучити до обговорення складних сторінок української історії пересічних громадян України, насамперед молодь. Меморіальний центр також планує створити щось подібне до соціальної мережі, де учні, студенти та дослідники могли б обмінюватися досвідом та обговорювати свої проєкти з дослідження Голокосту¹⁰⁵.

Доречно провести паралель між Бабином Яром і хорватським "Goli otok" (буквально "Голий острів"). Обидва місця

¹⁰⁵ Купінська А. Конфлікти пам'яті Бабиного Яру. URL: <https://commons.com.ua/ru/konflikty-pamyati-babinogo-yaru/>

пам'яті недостатньо відомі широкому загалові, в обох суспільствах – українському і хорватському – не існує консенсусу щодо цих локацій, обидва не є частиною державницького / націоцентричного гранд-нарративу, обидва – не належать до дискурсу декомунізації. В цьому аспекті доцільно навести твердження хорватського історика доктора Б. Стаменіча: "Інформування суспільства шляхом заохочення критичної рефлексії і публічного діалогу доречно вважати базовими постулатами виховання соціально відповідальних громадян, спроможних протистояти обмеженню свободи слова, думки і діяльності в межах конституційно-правового ладу"¹⁰⁶. Хорватський досвід демонструє, як місце пам'яті функціонує в умовах навздогінної модернізації і мнемонічного мовчання. Наразі "Goli otok" є туристичною дестинацією. Він не пригадується в контексті критики югославської доби, а "виведений" за дужки порядку денного мнемоісторичних практик. Дискусії про нього ведуться в площині гуманітарній, загальнолюдських цінностей і страждань, без прикметного політичного забарвлення і поляризації.

Вітчизняні експерти погоджуються, що діалог є важливим елементом демократичного процесу формування політики пам'яті. Обговорення/дискусії дають можливість громадянам не лише почути іншу позицію, але й краще зрозуміти свою, крок за кроком донести свої думки і критику опонентам, відчуття себе громадянами цієї країни. Діалог створює зворотний зв'язок, відчуття причетності до держави і суспільства в цілому, усвідомлення важливості власної позиції у питаннях пам'яті. Державним установам це дає змогу провадити політику, яку сприймає більшість громадян.

Важливим є наголос експертів на тому, що політика пам'яті спрямована насамперед на недопущення тоталітарних практик та масових порушень прав людини. Проведення кожної дискусії чи обговорення має бути базоване на цінностях, які сприятимуть демократичній трансформації України та повазі до прав людини. На жаль, у суспільстві (і в світі також) є певний відсоток тих, хто

¹⁰⁶ Previšić M., Stamenić B., Bralić V. Goli otok. Kratki vodič kroz povijest logora na Golom otoku. URL: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/kroatien/17226.pdf>

не визнає тоталітарного характеру комуністичного режиму, готовий схвалювати злочини проти людства, вчинені вождями компартії, або ж заперечувати можливість існування незалежної України та української ідентичності. Кожна дискусія чи обговорення, базовані на повазі до прав людини, під час якої будуть присутні описані особи, обов'язково призведе до конфлікту. Під час проведення громадських дискусій та (поза-)академічних обговорень важливою є методологія, що дасть змогу навіть у разі присутності осіб, які виправдовуватимуть репресивні тоталітарні режими, відбутися діалогу конструктивним способом¹⁰⁷.

Доречно навести твердження Андрія Неколяка про те, що "...у випадку УІНП (Українського інституту національної пам'яті – Ю. Ш.) заклик до неупереджених історичних розслідувань та ведення переговорів як двигуна лібералізації означав би, що установі потрібно буде менше діяти як „воїн пам'яті” і радше сприяти дискусії та скрупульозному аналізу. Його зміст має бути зосереджений на з'ясуванні історичних фактів та записів, одночасно дозволяючи чути альтернативні голоси та перспективи, тим самим зміцнюючи ліберальний та плюралістичний (демократичний) порядок"¹⁰⁸. Від мнемонічних воєн вітчизняні актори пам'яті переходять до мнемонічного мовчання (щодо незручних подій минулого) і мнемонічного полілогу (де альтернативні оцінки подій не поляризують суспільство).

З іншого боку, лібералізація пам'яті не увільняє від спекулятивних елементів пригадування/подолання минулого, не звужує простір для маніпулювання масовою свідомістю, не оминає травматичних аспектів мнemoісторичного дискурсу. Її ключова перевага, на нашу думку, полягає у верифікації сценаріїв тлумачення минулого, у свободі дискусії і щонайширшому доступі до першоджерел.

Масовій свідомості імпліцитно "потрібні" ідеологічні засади – як думати, якої точки зору дотримуватися, як оцінювати історію,

¹⁰⁷ Виклики і перспективи політики пам'яті. *Соціологічне опитування*. URL: <https://dif.org.ua/article/vikliki-i-perspektivi-politiki-pamyati>

¹⁰⁸ Nekoliak A. Towards Liberal Memory Politics? Discussing Recent Changes at Ukraine's Memory Institute. URL: https://digital.herder-institut.de/publications/frontdoor/deliver/index/docId/194/file/Nekoliak_Towards_Liberal_Memory_Politics_2019.pdf

що пам'ятати, а що забувати. "На тому місці, де повинна бути пам'ять, в системі масових уявлень знаходиться її протез – безкоштовно виданий, точніше, нав'язаний державою. І масовій людині так простіше орієнтуватися в соціальному і політичному просторі", – зауважує Андрій Колесніков. Забуття і травма – це непевні ідеологічні підвалини для розвитку культури пам'яті і культури історичного діалогу. Повернення колишньої величі і протиставлення своїх традицій Чужому й Іншому, поділ нації на "своїх" (тих громадян, які визнають міфологізований історичний наратив) і "чужих" (тих, що "фальсифікують" і "перепишують" історію) – все це ознаки поляризації політики, що апелює до минулого, але відвернулася від майбутнього¹⁰⁹.

М. Гон і Н. Івчик зазначають, що "включення Іншого в колективну пам'ять – складний і багатогранний процес. Воно залежить від багатьох причин. Найважливішою з них, на наш погляд, є політична культура, здатність вийти поза межі „Я” / „Ми”, побачити поруч Інших, „Вони”, сприйняти історію останніх як складову частину власної. Тієї історії, яка не базується на етноцентризмі. А якщо вона й є такою за своєю суттю, то залишає бодай якийсь простір для існування поруч із „власним” наративом іншого – того, який репрезентований представниками т. зв. недомінуючих груп"¹¹⁰.

Солідарність із національними меншинами і толерантне сприйняття їх, прочитання вітчизняної історії здатні забезпечити конвенційне бачення інших травматичних подій – операції "Вісла", депортації кримських татар та їх повернення на історичну Батьківщину, діяльності ОУН і УПА, війни в Афганістані¹¹¹. Конфлікти навколо цих критичних точок минулого не лише

¹⁰⁹ Колесніков А. История под ружьём: несекретная война Кремля. URL: <https://carnegie.ru/2020/04/09/ru-pub-81437>

¹¹⁰ Гон М., Івчик Н. Інструменталізація пам'яті: Інший як "виклик" (на прикладі м. Рівне). *Ideology and Politics Journal*. № 2 (16). 2020. С. 230.

¹¹¹ Від "воєн пам'яті" до спільного майбутнього: подолання поляризації в Україні: брошура / Епллбаум Е., Померанцев П., Гастон С., Монтег'ю М., Гуменюк Н. та ін. Липень – вересень 2020. С. 69–70. URL: <https://www.lse.ac.uk/iga/assets/documents/From-Memory-Wars-Ukrainian.pdf>

ускладнюють побудову єдиної національної ідентичності, а й уповільнюють модернізаційні процеси в цілому.

Стівен Коен, аналізуючи феномен "неподоланого минулого", стверджує, що його універсальною формою є нездатність або відмова постійно стикатися з неприємними істинами і жити з ними. На думку С. Коена, заперечення – це стверджувати, що чогось не сталося, що його не було або не існує, що це неправда, або що ми нічого про це не знаємо. Група за замовчанням цензурує себе і вчиться оминати увагою певні злочини або порушення прав людини, оскільки відкрита дискусія про них поставить під загрозу імідж, який група (та члени групи) мають про себе. І одне заперечення легко пов'язати з іншим: якщо вони заперечують, що ображали нас, ми заперечимо, що ми їх утискали (подвійне спростування). При цьому не має значення, чи відбувалися злочини/трагічні події нещодавно чи багато років тому¹¹².

Вітчизняні і закордонні актори пам'яті схильні політизувати колективні конфліктні спогади та використовувати "неподолане минуле" заради власної вигоди, привертаючи увагу виборців до емоційно напружених та двозначних нюансів: свої/чужі, герої/зрадники, ми/вони – ці дихотомії опиняються у фокусі уваги суспільства замість більш нагальних проблем і цілей, на зразок якісного змісту та суті соціоекономічних реформ, роботи державних установ, верховенства права, електронного урядування і цифровізації сектору послуг. Водночас, політична конкуренція набуває щораз гострішого характеру, адже навіть вести конструктивний діалог на тему втілення реформ, якщо опонента можна просто делегітимізувати як "іншого", чий погляд навіть не варто брати до уваги. Таким чином забезпечується лояльність аполітичної більшості громадян і мобілізація/таргетування цільової аудиторії.

На тлі аналізу мнемоісторичних практик вважаємо за доцільне навести міркування Олексія Міллера: "На жаль, сьогодні ми як ніколи далекі від „діалогічного пригадування”, що прагне до взаємного прийняття страждань „іншого”. Глобальна меморіальна

¹¹² Cohen S. Stanje poricanja: Znati za zlodela i patnje. Beograd: Samizdat B92, 2003. S. 26, 35, 46.

культура з акцентом на політиці каяття поступилася місцем старим ідеологічним шаблонам, де мета актуалізації минулого в однозначному розподілі ролей – хто жертва, хто герой, хто кат. Це типовий інструментарій побудови політики ідентичності національної держави, який тільки зараз застосовується на загальноєвропейському рівні"¹¹³. Досліджуючи механізм долучення "іншого" до конвенційної моделі колективної пам'яті, не можна не враховувати відмінність потрактування тих чи інших подій представниками конфліктуючих груп пам'яті. "Інший" за певної ідеологічної кон'юнктури і комунікативних засобів пропаганди може перетворитися на "чужого", того, кому "свої" адресувати емпатію не повинні"¹¹⁴.

Досліджуючи механізми "подолання минулого", вчені обстоюють наступну конвенційну думку: успішними випадками вважаються ті, коли цим питанням переймаються держави, коли мнемоісторична політика має на меті увічнення пам'яті жертв та запобігання аналогічним подіям. Досвід країн Центрально-Східної Європи свідчить про наявність широкого інструментарію задля втілення зваженої політики пам'яті, де засадничу роль відіграють суспільний діалог і сприйняття різних сценаріїв оцінки контроверсійних подій минулого. Інклюзивна модель колективної пам'яті, коли різні соціальні групи, інститути громадянського суспільства та окремі громадяни мають право бути включеними/залученими до процесів підготовки рішень у сфері політики пам'яті, доводить свою ефективність у поточних вітчизняних реаліях"¹¹⁵.

"Подолання минулого" відбувається у три етапи: публічне визнання; деконструкція/спростування міфів; реконструкція ідентичності та девіктимізація"¹¹⁶. Без проговорення "гарячих" подій, роз'яснення міфологізованих або вигаданих аспектів, зміни

¹¹³ Миллер А. Враг у ворот истории. Как историческая память стала вопросом безопасности. URL: <https://carnegie.ru/commentary/81207>

¹¹⁴ Гон М., Івчик Н. Інструменталізація пам'яті: Інший як "виклик" (на прикладі м. Рівне). С. 231.

¹¹⁵ Виклики і перспективи політики пам'яті. *Соціологічне опитування*. URL: <https://dif.org.ua/article/vikliki-i-perspektivi-politiki-pamyati>

¹¹⁶ Franović I. Suočavanje s prošlošću u kontekstu etnonacionalizma. Slučaj Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Srbije. Beograd – Sarajevo : Centar za nenasilnu akciju, 2013. S. 29.

маркерів ідентичності (її структурно-символічної трансформації – Ю. Ш.) й утвердження оптимістичних настанов – подолати "тягар минулого" вкрай складно.

Потрібно, аби ті, хто не стикався особисто з травматичним минулим, дізналися, перш за все, про те, що зазнали інші люди. І важливо знайти способи підвищити рівень усвідомлення того, що суспільне визнання звірств веде до звільнення від минулого, дозволяє життя в сьогоденні та дає надію на краще майбутнє. Жити в страху, серед звинувачень, відчувати загрозу і невпевненість – це не життя. Якщо виконати одне з ключових завдань боротьби з минулим – визнання "цінностей та гідності жертви", суспільство в цілому виграє. Ось чому цей процес має бути сформований так, аби він здійснювався не тільки заради жертв, а й заради мирного суспільства, головними цінностями якого є соціальна справедливість, громадянська відповідальність і солідарність. Якщо ми заперечуємо трагічні події минулого, ми імпліцитно схвалюємо насильство і таким способом унормовуємо його. Якщо ми публічно визнаємо та засуджуємо злочини, з'являється опція унормування ненасильства як найважливішої суспільної цінності¹¹⁷.

За лаштунками подій останніх років теж проглядається латентна віктимність. У ситуації віктимізації практично неможливо думати про власну відповідальність чи відповідальність власного суспільства. Роль жертви виявляється зручною: якщо я жертва, то ні за що не маю відповідати і ніхто не може зі мною сперечатися, тому що це означало б відсутність поваги до жертви. Насправді це – одна обґрунтована позиція. Така відсутність підзвітності реплікується на суспільному рівні. Громадяни не відчувають відповідальності за те, що відбувається в державі, оскільки передали це політикам. Українське суспільство ще не здолало традицій атомізації, патерналізму і політичного інфантилізму, тому влада має значні ресурси для визначення історичного світогляду, в тому числі формування уявлень про жертви¹¹⁸.

¹¹⁷ Franović I. Suočavanje s prošlošću u kontenktu etnonacionalizma. Slučaj Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Srbije. S. 30.

¹¹⁸ Staub, E. The Roots of Evil. The Origins of Genocide and Other Group Violence / Ervin Staub. Cambridge : Cambridge University Press, 1989. P. 19.

Інклюзивна модель засновується на стратегії мнемонічного плюралізму і "м'якої" девіктимізації. Вона передбачає акцентуацію на історичних наративах, які не поляризують суспільство, щодо яких існує певне компромісне потрактування. Держава, зі свого боку, не нав'язує канонічний наратив, але сприяє існуванню декількох альтернативних концептів історичної пам'яті. Ця модель передбачає інтеграцію в єдиний меморіальний і символічний простір різних варіантів колективної/історичної пам'яті та їх консолідацію в певний гранд-нاراتив, наприклад, об'єднаний ідеєю громадянського патріотизму.

Доречно зазначити, що попри відмінність у поглядах і оцінках уявного минулого, помітну роль у подоланні "воєн пам'яті" має громадянська консолідація, яка після Революції Гідності і з початком російсько-української війни стала помітнішою в усіх мовно-етнічних групах. За словами Миколи Рябчука, "важливими є також відзначена соціологами поступова акумуляція в Україні соціального капіталу та вихід на політичну арену середнього класу, який відіграв вирішальну роль в обох українських революціях, 2004 та 2014 років. Заангажована, пасіонарна меншина поступово змінила і продовжує змінювати країну – всупереч інерції пасивної більшості"¹¹⁹.

Про поступову громадянську консолідацію свідчать і результати загальноукраїнського опитування, яке було проведене Фондом "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва спільно зі соціологічною службою Центру Разумкова з 22 по 29 квітня 2021 року в усіх регіонах України, за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей. За його даними, 41% громадян України вважає, що Україна має відзначати обидві дати – і День пам'яті та примирення 8 травня, і День Перемоги над нацизмом 9 травня. Ще 31% вважає, що Україна має відзначати лише День перемоги над нацизмом 9 травня. Близько 9%, навпаки, підтримують ідею відзначати лише День пам'яті та

¹¹⁹ Рябчук М. Незалежна, але советська? URL: https://novapolshcha.pl/article/nezalezna-ale-sovyetska/?fbclid=IwAR10UFmN8dFvkh4NLIDBMOp9kNRn_ulub33dgC5aGqQE4xUWIJO0fqdySh8

46% українців позитивно ставляться до рішення української влади про визнання воїнів Української повстанської армії (УПА) борцями за незалежність України. Проти цього – 29%, ще 9% респондентів відповіли, що їм байдуже, а ще 16% – не визначилися. Більшість підтримує це рішення у Західному та Центральному регіонах (80% та 47%, відповідно). У Південному та Східному регіонах підтримують це рішення по 20–25%. Також у Центральному, Південному та Східному регіонах приблизно по 20% тих, хто поки що не визначився зі своїм ставленням, але ці люди не висловлюють негативного ставлення до визнання воїнів УПА борцями за незалежність України. Молодь більше схиляється до підтримки цього рішення (50% "за" і 19% "проти" серед групи 18–29 років, а серед людей, яким за 60 років – 42% "за" і 39% "проти"). Є вікові відмінності і всередині регіонів. Зокрема, серед молоді Півдня та Сходу України приблизно по 30% тих, хто або підтримує, або не підтримує це рішення, решта ставиться байдуже або не визначилася.

62% українців вважають діяльність Йосипа Сталіна як історичного діяча негативною для України. З цим погоджується більшість мешканців у всіх регіонах: на Заході та в Центрі так вважають 78% та 69% громадян, на Півдні та в Центрі – по 45%. У Південному та Східному регіонах дещо більше (близько 35% вважають діяльність Сталіна настільки позитивною, наскільки й негативною). Переважно позитивно його діяльність вважають 12% жителів Сходу, а в інших регіонах – ще менше.

Діяльність Степана Бандери як історичної постаті позитивною для України вважають 32% громадян, стільки ж вважають його діяльність негативною. Ще 21% – настільки позитивною, наскільки й негативною. Позитивне ставлення переважає у Західному регіоні (70%). У Центральному регіоні по 27% вважають його діяльність позитивною чи негативною, і також ще 27% – настільки позитивною, наскільки й негативною. Негативне ставлення переважає у Південному та Східному регіонах, тут діяльність Степана Бандери вважають негативною для України 54% та 48%, відповідно, а позитивною – по 11% в обох регіонах. Істотна частка мешканців Півдня та Сходу вважають діяльність Бандери настільки

позитивною, наскільки й негативною (15% та 25%, відповідно). Молодь більш схильна вважати Степана Бандеру історичною постаттю, чия діяльність була скоріша позитивною для України¹²¹.

Наведені цифри дозволяють дійти висновку, що аудиторія неорадянського концепту історичної пам'яті зменшується, тоді як кількість прихильників державницького/націєцентричного концепту – поступово зростає. Цьому сприяє і цифровізація країни, урізноманітнення освітнього інтернет-контенту, наявність відкритих джерел у електронному вигляді, діалог на місцевому рівні (в територіальних громадах).

Історія Другої світової війни для України не обмежується лише переможним походом Червоної армії та діями на європейському театрі воєнних дій, як це подавалося в радянському каноні "Великої Вітчизняної війни". Поряд з офіційною версією тихо продовжувала жити особиста й сімейна пам'ять про війну. Ця контрпам'ять, що вийшла з "підпілля" після проголошення незалежності, "заговорила" про ОУН–УПА, Голокост, Волинську трагедію, депортацію кримських татар та геноцид ромів. Стала очевидною ще одна проблема. Досвід Другої світової в Україні для різних національних груп не тільки має відмінності, а й є потенційно конфліктний, як, для прикладу, історія українського визвольного руху і Голокост, з одного боку, і Волинська трагедія, з іншого¹²².

Постмайданна Україна офіційно декларує мету – увійти до світового цивілізаційного простору як сучасна демократична правова держава. Це зумовлює зростання значущості інститутів і практик громадянського суспільства у формуванні національної ідентичності. Суспільство зі сталими горизонтальними зв'язками і цифровою мобільністю стає головним суб'єктом формування сучасної Української держави.

¹²¹ Українці визначилися, чи святкувати 8 і 9 травня. *Соціологічне опитування*. URL: <https://dif.org.ua/article/den-peremogi-i-yogo-mistse-v-istorichniy-pamyati-ukraintsiv-yakiy-sens-gromadyani-vkladayut-u-tsyu-datu>;
https://dif.org.ua/files/infographics/2021/Den%20Peremogy/1_%D0%94%D0%9F.PNG

¹²² Примаченко Я. Друга світова війна в полоні історичної політики. URL: https://zn.ua/ukr/HISTORY/druga-svitova-viyna-v-poloni-istorichnoyi-politiki-277170_.html

Припускаємо, що ближчими роками Україна намагатиметься всіляко відійти від будь-яких етатистських проєктів творення ідентичності та максимально тяжітиме до її сучасних демократичних (відцентрових/демонополізованих) зразків. Подібну думку поділяє М. Козловець: "...зазначені тенденції обмежують рівень свободи держави на одному рівні, збільшуючи її можливості на інших: національному, регіональному, на рівні недержавних громадських інституцій. У майбутньому слід очікувати, що національні держави поступово втрачатимуть функції носіїв винятково суверенітету і включаться в ієрархічну вертикаль як середня ланка між міжнародними організаціями і наднаціональними органами інтеграційних угруповань та органами регіонального і муніципального управління"¹²³.

Проактивність громадян України і як результат – діалог на рівні територіальних громад, – здатні виробити спільне бачення уявного минулого і в перспективі – зробити історичний гранд-наратив конвенційним/компліментарним широкому загалові. Суспільний запит на це зумовлений подіями останніх років, зокрема, війною з Росією, євроатлантичними пріоритетами і успішною реформою системи місцевого самоврядування. На заваді цьому може стати конфлікт інтерпретацій і контрпам'ять – залежність громадян від продукованих ззовні або зумовлених особистим досвідом альтернативних оцінок і бачень уявного минулого.

"Існує реальна загроза „розмноження симулякрів”, про яку писав Ж. Бодріяр. Виникаючи як абстракції чи копії реального, фальшиві симулякри швидко набувають автономного статусу, задаючи своєрідні „модні канони” для найрізноманітніших сфер суспільного буття. Зрештою, саме вони і формують ту „гіпер-реальність”, у якій образи відокремлюються від своїх реальних прототипів і функціонують у суспільній свідомості за законами міфу. А специфічність міфів полягає у тому, що вони існують у позараціональному просторі. Сприймаючись „на віру”, міфи не

¹²³ Козловець М. Національна ідентичність у контексті глобалізації : автореф. дис... д-ра. філософ. наук: 09.00.03. Київ : Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка, 2010. С. 16.

піддаються науковій верифікації"¹²⁴, – підкреслює Л. Нагорна. "Гіперреальність" або "постправа" як спекулятивні явища породжують нові "пастки пам'яті", творять нову міфологію (із залученням цифрових медіа), інструменталізують відшукуваний мнemoісторичний хронотоп.

Перетворення історії на джерело продукування комерціалізованих образів в Україні вже відбулося. Раціональні аргументи безсилі проти ілюзій, міфів, упереджень, укорінених у суспільній свідомості. Як замкнута символічна система, міф здатен продукувати дискурси; саме це перетворило його у фундамент витончених технологій маніпулювання свідомістю. Простих рішень розв'язання проблеми впливу міфотворчості на політичний процес і на історичну пам'ять не існує. Доводиться розраховувати на підвищення освітнього рівня громадян і вплив на стан політичної культури насамперед через утвердження нової системи цінностей. Але інерційність, іманентно притаманна політичній культурі, уповільнює рух у цьому напрямі¹²⁵. "Тягар минулого" неможливо здолати новими міфами. Інформаційно-просвітницька діяльність на центральному і місцевому рівні спроможна утвердити спільні точки зору і зменшити вплив конфліктогенних мнemoісторичних чинників на політичний процес у державі.

Маніпулювання масовою свідомістю лишається ефективним знаряддям політиків у боротьбі за владу і власність. В умовах інформаційного суспільства спекулятивні можливості "ігор пам'яті" дещо зросли. Сучасні PR-технології дають змогу оркеструвати відчуттями ущемленої соціальної справедливості й національної гідності, апелювати до архаїчних пластів свідомості й низьких інстинктів для провокування відповідних психоемоційних реакцій. Негативні проєкції на опонента, його стигматизація, вербальні і невербальні засоби знецінення переходять у площину кібервійни й інформаційної безпеки в цілому. Рівень політичної

¹²⁴ Нагорна Л. Історична культура: концепт, інформаційний ресурс, рефлексивний потенціал. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. С. 123–124.

¹²⁵ Нагорна Л. Історична культура: концепт, інформаційний ресурс, рефлексивний потенціал. С. 176.

культури населення і ефективність застосування символічного політичного капіталу перебувають при цьому у зворотному взаємозв'язку. Люди, недостатньо обізнані із законами функціонування політикуму, легше піддаються навіюванню, сугестії, стаючи жертвами політичних авантюристів і демагогів. Цим користуються організатори протестних політичних рухів¹²⁶.

Сучасні PR-технології дають змогу вправно грати на відчуттях ущемленої соціальної справедливості й національної гідності, апелювати до архаїчних пластів свідомості й низьких інстинктів для провокування відповідних проєктивних реакцій. Негативні іміджі противника, викривлені авто- і гетеростереотипи, перекручені уявлення про демократію й тоталітаризм тепер створювати незрівнянно легше. Рівень політичної культури населення і ефективність застосування символічного політичного капіталу перебувають при цьому у зворотному взаємозв'язку.

Звертання до простору минулого для груп пам'яті за таких умов має стати чинником терапевтичним – спрямованим на порозуміння, сприйняття і прощення. Мнемоісторична практика здатна пропонувати компенсаторні механізми, які б допомагали суспільству, пам'ятаючи про втрати й травми, уникати продиктованих емоціями/образами/страхами рішень, зберігати соціальний оптимізм і демонструвати готовність до компромісу – обопільних поступок у прочитанні фактів і подій. Це завдання є надактуальним за перехідної доби/навздогінної модернізації, коли попередні уявлення і цінності зводяться нанівець, витісняються на маргінес, а нові доволі часто формуються на альтернативних засадах.

За цифрового суспільного ладу міф найчастіше виступає частиною специфічного медіаконтенту – міфи електронного часу потребують не лише оповіді, а й своєрідного інсценування. На руїнах традиційних культурних практик вони відроджуються у вигляді ритуалів, у яких задля більшої дохідливості експлуатуються елемент несподіваності (ток-шоу, флеш-моби тощо). Засадничі для національної свідомості речі у кібер-просторі

¹²⁶ Бараненко Р., Поляков В. Кібервійни: основні проблеми забезпечення інформаційної безпеки держави. *Юридичний бюлетень*. 2016. Вип. 3. (3). С. 101–103.

поєднуються з розважальністю і рекламою – завдяки використанню інструментів медійного конструювання і постправди. Головне правило медіалогіки – орієнтація на безперервність процесу. Отже, міфи тиражуватимуться і надалі – демонстративно й експресивно, постаючи у вигляді метанаукових симулякрів.

Постправда, яка переводить проблему "неподоланого минулого" до цифрової площини, була породжена віртуальним середовищем без ідеологій, у якому ключову роль відіграє Інтернет і соціальні мережі. Завдяки ним право голосу отримали широкі верстви населення. Як наслідок, обсяг інформації збільшився настільки, що вже неможливо перевірити її достовірність. Швидкість змін є надто стрімкою. Немає сенсу перевіряти те, що було вчора, суспільство наче живе завтрашнім днем. Одним з ключових факторів актуалізації цього поняття стали міфологізація свідомості та панування стереотипів за умов надінтенсивних інформаційних потоків. Розвиток мережевої комунікації багато в чому визначає сучасні соціально-політичні процеси, підвищує ризик аполітичності, "втоми" від мнемоісторичних дискусій, "втечі" від реальних проблем повсякдення. Серед чинників виникнення постправди як показника відповіді медіакратії на суспільний запит щодо осмислення історії, виділяють високий рівень розвитку інформаційно-комунікаційних технологій, зростання політичного впливу індивідів і малих груп, формування нового натовпу та нового масового суспільства, розмивання соціальних норм і правил гри в ліберальних демократіях.

Таким чином, постправда – феномен сучасної політики, що базується на свідомих діях зі створення, поширення та доведення до суспільства повністю або частково недостовірної інформації шляхом прямого інтенсивного впливу на емоції та особисті переконання громадян, ігноруючи незручні факти і оцінки, з метою сформувати певну суспільну думку. "Неподолане минуле" забезпечує плінність постправди в інформаційному полі повсякдення. В українських реаліях воно забезпечує символічний капітал політичних партій і проєктів, дозволяє популістам апелювати до емоцій і почуттів виборців, підмінити та забалакувати порядок денний, уникаючи відповідальності. Постправда дозволяє замовчу-

вати травматичні події або упереджено/однобоко тлумачити їх ("конфлікт інтерпретацій"). "Неподолане минуле" легітимізує себе через солідарність його апологетів¹²⁷.

За сучасних умов розвитку українського суспільства оптимальною для впровадження є англосаксонська модель "подолання минулого". На відміну від іспанської і німецької (імперативної) моделі, вона вимагає не безумовного, а умовного засудження історичної спадщини, пов'язаної зі злочинами проти людства. При цьому вона не засуджує тих людей, які сповідували ідеали комунізму й націоналізму. Суспільна компромісність англосаксонської моделі побудована не на замовчуванні, а на свідомому прийнятті як гордості, так і сорому за вчинки своїх попередників. Зрештою, "вона дозволяє обом сторонам зберегти своє обличчя, але водночас повернутися цим обличчям до свого контраверсійного минулого"¹²⁸.

Незалежно від того, чи минуле забувається, переосмислюється, канонізується, (ре-)деконструюється, важливо максимально неупереджено аналізувати його. Громадяни мають усвідомлювати важливість "холодного" прочитання минулого, за максимальної широкої участі громадських організацій, науковців, урядовців, усіх небайдужих. Політика примирення за допомогою мовчання (мнемонічна "байдужість", замість мнемонічних "воєн"), коли вона віддзеркалює думку широкої громадськості, повинна бути схвалена міжнародним співтовариством. Це може додатково заохотити державу "долати" спадок минулого, навіть контролювати, чи буде цей процес виваженим і транспарентним. Український досвід ХХІ століття доводить, що процес поррахунку з минулим уповні починається лише тоді, коли потреба в ньому виходить зсередини (спонтанна низова ініціатива) і коли інструменти перехідного правосуддя супроводжує культура його виконавців. Успіх процесу "подолання" минулого залежить від підтримки національних політичних еліт, церкви, ЗМІ, інститутів громадянського суспільства.

¹²⁷ Руденко Ю. Консолідаційна модель національної ідентичності: від теорії суверенітету до теорії політичної модернізації: монографія. Київ : Видавництво Людмила, 2020. С. 177–179.

¹²⁸ Грицак Я. 26-й ПРОЦЕНТ, або Як подолати історію. Київ. С. 112–113.

Не існує універсального рецепта поррахунку з історією. Доцільно прагнути до тлумачення уявного минулого на основі перевірених даних, роблячи акцент на примиренні, розумінні, прийнятті іншої сторони, іншої візії, іншого наративу, без нав'язування "зручного сценарію" (пост-)правди/гіперреальності іншим, не наполягаючи на покаянні, але на поясненні українській молоді сутності того, що відбулося, аби та чи інша травматична подія більше не повторювалася. Мета консолідуючої мнemo-історичної практики полягає в тому, аби, "долаючи" минуле, не повторювати помилок, усвідомлювати їх неприйнятність. Робота пам'яті стає запорукою творення нового нормативного канону потрактування уявного минулого, без імперативів і категоричності.

За образним висловом Жоржа Мінка, існує спокуса "використати мертвих, щоби правити живими". Історія віддавна слугувала матеріалом для легітимації й делегітимації. Але використання інтеріоризованих образів минулого в інтересах колективної мобілізації далеко не завжди було ефективним^{129;130}.

Творення політичної нації в Україні відбувається одночасно з впровадженням інклюзивної моделі колективної пам'яті. Йдеться про репрезентацію у публічному просторі та залученість до публічної дискусії різних етнічних груп та національних меншин, які проживають або проживали на території України. Для цього нагальним є створення дієвих майданчиків для діалогу громад з представниками органів виконавчої влади для надання простих та доступних інструментів задля реалізації громадських ініціатив у сфері політики пам'яті, державної підтримки локальних проєктів, пов'язаних з мнemoісторичними практиками.

Попри реалії коронакризи, існує низка цифрових платформ, що уможливають проговорення, осмислення і подолання проблем минулого. На нашу думку, обговорення контраверсійних історичних питань слід здійснювати із залученням української діаспори та іноземних фахівців, які обстоюють відмінні точки

¹²⁹ Мінк Ж. Вступ. Європа та її болісні минувшини. Київ : Ніка-Центр, 2009. С. 13–17;

¹³⁰ Мінк Ж. Політика пам'яті. *Політична енциклопедія*. Київ : Парламентське видавництво, 2011. С. 571.

зору. Подібний плюралістичний підхід є ефективним, позаяк демонструє проблематичність "історичної правди", що є актуальним у світлі гібридної війни з Росією та громадського порозуміння щодо вразливих питань, подій і постатей минулого.

Консолідаційний потенціал символів і образів минулого визначається тим, наскільки вдало вони вмонтовані в світоглядну систему сучасної людини і наскільки здатні підживлювати природну потребу у суспільній злагоді й взаєморозумінні, гарантувати неповторення трагедій, що мали місце. Осмислення минулого в антистресовому ключі визнання власних провин – надійний шлях збереження самоповаги і поваги інших у мультикультурному глобалізованому світі. Властивість інформаційної епохи полягає у тому, що кожен, хто має доступ до соціальних мереж, може виходити зі своїми судженнями у публічний простір, впливати на дискурс масової пам'яті. Загальна віртуалізація і цифровізація синхронно формують пасивне "суспільство спостерігачів" і мікрогрупи "невгамовних критиків", готових закликати до будь-яких форм боротьби з "ворогами", "окупантами", "бандитами". Коли подібні настрої в атмосфері правового нігілізму й атомізації підтримуються на рівні місцевих органів влади, ризик суспільних збурень і нових "боїв за історію" зростає.

Історичну пам'ять і "неподолане минуле" як її метанаратив (що слугує виправданню ключових положень домінуючого концепту) доцільно бачити мультифункціональним ресурсом сучасної політики, символічним капіталом, з використанням якого формується мнемоісторична політика, від якої залежить не тільки подолання внутрішньополітичних конфліктів, а й вироблення цілісного репрезентаційного образу країни на міжнародному рівні.

Ритуально-символічний спадок минулого, досягнутий кризь призму зваженої (рівновіддаленої від альтернативних концептів) інклюзивної мнемоісторичної моделі, постає як ресурс політичного впливу або влади у випадку, коли ми характеризуємо владу через категорію "впливу". Продумана і виважена політика історичної пам'яті може стати одним з ключових напрямів створення передумов для творення сучасної національної ідентичності України як основи політичної консолідації українського суспільства.

3.4. РЕЛІГІЯ У ПУБЛІЧНОМУ ПРОСТОРИ: РЕЛІГІЙНІ ІНСТИТУТИ ПЕРЕД ВИКЛИКАМИ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ

Десятки книг, виданих порівняно нещодавно і присвячених взаємодії релігії і політики, починаються з констатації, що "упродовж останніх тридцяти років релігія відіграє дедалі більш вагомую роль як на національних рівнях, так і у міжнародних відносинах"¹³¹. Дослідники дедалі серйозніше ставляться до внеску релігії у заохочення економічних перетворень або до її "провини" за їх відсутність, а також до наслідків, що їх може тягнути за собою зміщення центру ваги християнства на глобальний Південь, та до теологічного обґрунтування агресивних політичних ідей¹³².

Після довгого періоду ігнорування взаємозв'язку релігії і політики література щодо різноманітних аспектів їхньої взаємодії починає від 1990-х рр. зростати у геометричній прогресії¹³³. До цього спричинилися як реальні релігійно-політичні процеси – ісламський наступ, піднесення глобального католицизму, євангелічний підйом у США, пентекосталізація (поширення харизматичних церков), а також ревіталізація християнства в Африці й Латинській Америці, посилення релігійного фундаменталізму в Індії, звернення до релігії у посткомуністичних країнах тощо, так і парадигмальні зміни у вивченні релігійного феномену.

Релігійні зміни у посткомуністичних країнах звичайно вирізнялися за своїм характером від католицької участі у "третьій хвилі демократизації", євангелічної – у консервативному повороті у США чи буддійської – у політичному житті країн Південно-Східної Азії. Однак тріумфальне повернення релігії в публічну сферу країн, де її, релігії, викорінення було невідокремленою складовою партійно-державної політики, виразно сигналізувало

¹³¹ Michel P., Pace E. Preface. Religion and Politics. *Annual Review of the Sociology of Religion: Religion and Politics Edited by Patrick Michel and Enzo Pace*. Leiden–Boston : Brill, 2011. Volume 2. P. viii.

¹³² The Cambridge Companion to Christian Political Theology / Ed. by Craig Hovey, Elizabeth Phillips. New York : Cambridge University Press, 2015. P. i.

¹³³ Potz M. Political Science of Religion. Theorising the Political Role of Religion. London : Palgrave Macmillan, 2020. P. 3.

про поразку ідеології, яка, зрештою, сама хотіла стати релігією, і спертих на цю ідеологію структур, які самі хотіли бути Церквою. Або, як дещо пафосно сказав про це біограф Івана Павла II, "...завіса драми, що її розіграв атеїстичний гуманізм, остаточно опустилася. Ця філософія вже нічого не могла запропонувати для майбутнього людства"¹³⁴.

Між тим, посткомуністична траєкторія повернення релігії дуже часто являла собою – хоча і зовсім не зводилася до цього – піднесення політизованих її форм. Західні оглядачі з тривогою спостерігали на заміщення безбожного комунізму сутнісно безбожним, але релігійно забарвленим фанатизмом¹³⁵.

І дослідники релігії, і політики-практики, чис професійне становлення відбувалося у 1960–1970 рр., визнали, що вони (і більшість їхніх колег) дуже сильно недооцінювали можливий вплив релігії на глобальну і внутрішню політику, на міжнародні відносини та дипломатію. С.Гантінгтон переконував, що хоча той поділ людства, що існував за часів холодної війни, вже у минулому, та значно глибші поділи за етнічною, релігійною, цивілізаційною ознакою досі існують і породжують нові конфлікти: "У сучасному світі релігія є одна з головних, а може, й головна сила, що мотивує й мобілізує людей"¹³⁶. Визначний соціолог релігії Х. Казанова стверджує, що релігія після певного періоду маргіналізації відвойовує публічну сферу, і це триває від 1980-х років¹³⁷. Інший відомий авторитет у цій галузі П. Бергер супроводжує свій аналіз самокритичним визнанням: "Я хочу сказати, що припущення, нібито ми живемо у секуляризованому світі, є некоректним. Сучасний світ, за деякими винятками... є так само люто релігійним, як і раніше, і у деяких місцях навіть більше, ніж будь-коли. Це означає, що цілий корпус літератури, створений істориками і фахівцями соціальних

¹³⁴ Вейгель Дж. Свідок надії: життєпис папи Івана-Павла II. Львів : Видавництво УКУ, 2012. 1040 с.

¹³⁵ Politics of Religion/Religions of Politics / Eds. Alistair Welchman. Springer, 2015. P. 1.

¹³⁶ Huntington S. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. New York: Simon & Schuster, 1996. P. 58.

¹³⁷ Casanova J. Public Religions in the Modern World. Chicago: Chicago University Press, 1994. P. 3.

наук і розпливчато позначений як „теорія секуляризації”, є сутнісно помилковим. У своїх ранніх працях я доклався до цього корпусу літератури. Я був у гарній компанії – більшість соціологів релігії дотримувалися подібних поглядів і ми мали вагомі причини для цього¹³⁸. Так, Мадлен Олбрайт, постійна представниця США в ООН у 1993–1997 рр. і державна секретарка США у 1997–2001 рр., вважала свого часу дивовижним те, що католики і протестанти у Північній Ірландії напередодні XXI ст. нездатні дійти згоди і укласти мир між собою або що індуси і мусульмани у Південній Азії не припиняють спроб помститися один одному за старі провini. Все це здавалося їй радше відлунням минулих, неосвічених часів, аніж сигналом наближення майбутніх зіткнень. Терористичні атаки 11 вересня 2001 р. примусили її усвідомити, що вона помилялася, і примусили "змінити лінзи", через які вона та інші професіонали у сфері міжнародних відносин розглядали довколишній світ¹³⁹. Один за одним політологи і фахівці у сфері міжнародних відносин починають визнавати недалекоглядність поглядів щодо ролі релігії, аналізуючи ситуацію у В'єтнамі, Судані, Лівані¹⁴⁰. Об'єктом окремого і дуже критичного аналізу стали прорахунки розвідок і аналітиків у (не)передбаченні Ісламської революції в Ірані¹⁴¹. Як зазначав у своїй доповіді в Американській Академії релігії М. Юргенсмаєр, Ісламська революція 1979 р. здавалася аномалією на тріумфальному шляху секуляризму. Але до початку 1990-х ця хода зупинилася, зіткнувшись із новою нестямною формою політизованої релігійності: "Для багатьох з нас, включно зі мною, дослідження релігії стало дослідженням соціального конфлікту"¹⁴². А також, що неодноразово зазначали дослідники, характеру і потужності (для багатьох

¹³⁸ The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics / Berger P., ed. Eerdmans, 1999. P.3.

¹³⁹ Albright M. The Mighty and the Almighty. Reflections on America, God, and World Affairs. New York: Harper Collins Publishers, 2006. P. 9.

¹⁴⁰ Luttwak E. Religion: The Missing Dimension of Statecraft. New York : Oxford University Press, 1994. P. 10–13.

¹⁴¹ Див., серед іншого: Jervis R. Why Intelligence Fails: Lessons from the Iranian Revolution and the Iraq War. Ithaca–London : Cornell University Press, 2010.

¹⁴² Juergensmeyer M. 2009 Presidential Address: Beyond Words and War: The Global Future of Religion. *Journal of the American Academy of Religion*. 2010. Vol. 78. No. 4. P. 885.

знов-таки неочікуваною), з якою релігія чинить спротив постмодернізму¹⁴³.

Хоча релігія не часто входить у політичну сферу "в чистому вигляді", вже у ХХІ столітті вона не тільки употужнювала конфлікти, які мали явно нерелігійну природу, але й перебувала у самому центрі наймасштабніших зіткнень останніх тридцяти років.

Після подій 11 вересня 2001 р. релігія остаточно перестає бути "загубленим виміром" світової політики. Аналізу її впливу на глобальні і регіональні політичні процеси, на міждержавні відносини, а також внутрішньополітичну боротьбу в різних країнах присвячується дуже значна кількість наукових видань. Релігія вже не сприймається як виключно (і навіть головним чином) об'єкт маніпулювання з боку політичних верств, скерованих на легітимацію політичних режимів, суспільних устроїв чи досягнення/збереження позицій влади за допомогою релігійних інститутів. І навіть не як прямі політичні дії, які виходять від транснаціональних і національних акторів, чий вплив інколи складно переоцінити. Дедалі більшою мірою фокус зміщується на з'ясування ролі релігії у формуванні тих чи інших типів політичної культури, сумісності/несумісності окремих великих релігій (передовсім, звісно, ісламу) з демократією, на форми, що їх набирають демократії під впливом інших великих релігій (наприклад, буддизму). Ставиться під сумнів не лише можливість "виключити" релігію з публічної сфери, але й можливість функціонування "чисто секулярних" моделей державності, а звідси і те, що жорстке відокремлення Церкви і держави, сувора релігійна нейтральність держави здатні забезпечити належні інституційні умови для сталого миру, толерантності і реалізації головних принципів ліберальної демократії¹⁴⁴.

Водночас формуються політичні практики, покликані забезпечити суспільства в цілому і їхніх членів від загроз, що їх несуть державній безпеці, громадському спокоєві, життю, правам і

¹⁴³ Politics, Religion and Political Theology/ Speight C., Zank M. (eds). Boston : Springer, 2017. P. 1.

¹⁴⁴ Див. про це детально: Bader V. Secularism or Democracy? Associational Governance of Religious Diversity. Amsterdam : Amsterdam University Press, 2007.

свободам людей окремі релігійні актори. Релігія стає об'єктом сек'юритизації^{145; 146; 147}.

Лунають також голоси, які закликають розглядати "повстання релігій" не лише як проблему для національної безпеки, а й як можливість. Зокрема, можливість зміцнення релігійної свободи у світі, що, своєю чергою, сприятиме піднесенню людської гідності і зменшенню напруженості всередині суспільств і у міжнародних відносинах¹⁴⁸.

Занепад "великих ідеологій" ХХ століття і кінець холодної війни, пришвидшення глобалізаційних процесів, які роблять неунікненою зустріч культур і релігій та, водночас, посилює їхній спротив уніфікації і поглинанню, зміщення центру світових релігій на глобальний Південь, де вони маніфестують себе більш вітально і значно агресивніше, ніж на втомленій Півночі, – все це на десятиліття, починаючи принаймні з кінця 1970-х, визначили світове релігійне піднесення.

Як довго воно може тривати? Чи може воно змінитися новим наступом секуляризму? Восени 2020 р. один з найбільш впливових соціологів, автор теорії постматеріалізму Р. Інглгарт, який свого часу докладно аналізував, як події 11 вересня 2001 р. і наслідки цих подій в Афганістані струнули наукові уявлення про "кінець історії" і привернули увагу широкої публіки до дослідження релігії¹⁴⁹, виступив зі статтею "Відмова від Бога", де обгрунтував новий етап глобального занепаду релігії¹⁵⁰. Він стверджував, що на

¹⁴⁵ Аналіз конкретних випадків сек'юритизації релігії див. : Lenz-Raymann K. *Securitization of Islam: A Vicious Circle. Counter-Terrorism and Freedom of Religion in Central Asia*. Bielefeld : Verlag, 2014.

¹⁴⁶ Bosco R. *Securing the Sacred: Religion, National Security and the Western State*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2014.

¹⁴⁷ Yelenskyi V. "Then What Are We Fighting For": Securitizing Religion in the Ukrainian-Russian Conflict. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*: Vol. 41: Iss. 6, Article 2. URL: <https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol41/iss6/2>

¹⁴⁸ Farr T. *Diplomacy in an Age of Faith. Religious Freedom and National Security*. *Foreign Affairs*. March/April 2008. P. 111.

¹⁴⁹ Norris P., Inglehart R. *Sacred and Secular. Religion and Politics Worldwide*. New York : Cambridge University Press, 2004. P. viii.

¹⁵⁰ Inglehart R. *Giving Up on God. The Global Decline of Religion*. *Foreign Affairs*. September/October 2020. P. 110–118.

початку XXI ст. релігія була "на підйомі" і, як засвідчував моніторинг тенденцій релігійного розвитку в 49 країнах (60% населення планети), який він здійснював разом з П. Норріс, у період з 1981 по 2007 рр. населення 33-х з-поміж 49 країн стало більш релігійним, у т.ч. у посткомуністичних країнах, у країнах, що розвиваються, і у низці розвинених країн з високим рівнем доходів населення. Але з 2007 р. ситуація стала змінюватися досить швидкими темпами: з 2007 по 2019 рр. 43 з 49 досліджуваних країн стали менш релігійними. Р. Інглгарт пояснює це передовсім зростанням рівня екзистенційної безпеки, різким зменшенням дитячої смертності і збільшенням тривалості життя. Дійсно, у XXI ст., порівняно з усіма попередніми епохами, людство живе довше, менше гине у війнах, менше потерпає від голоду, краще харчується, зростає цінність людського життя, глобальні витрати на охорону здоров'я перевищують військові витрати тощо. При цьому навіть найбільш віддані прихильники теорії секуляризації визнають, що навіть її, секуляризації, найпотужніші вітри зупиняються, коли релігія має важливі "горизонтальні" функції: коли вона постає гарантом збереження ідентичності, в умовах культурного захисту чи культурної транзитності, або етнічної мобілізації¹⁵¹.

Важливо вказати на два парадокси, які дивовижно поєднуються у глобальному релігійному розвитку, або принаймні у сприйнятті цього розвитку в соціології і політології релігії. Перший – це визнання занепаду інституалізованої релігії з посиленням ролі символічного капіталу, який накопичувався у структурах саме інституалізованої релігії. Другий парадокс – це зменшення ролі релігії у повсякденному житті мільйонів людей (передовсім у Західній Європі, а в останнє десятиліття також і у Північній Америці і не тільки) з посиленням цієї ролі у глобальній політиці і міжнародних відносинах. Релігія вперто відмовляється полишати публічну сферу, залишається потужним чинником колективної ідентичності, рушієм культурних воєн і масштабних конфліктів.

¹⁵¹ Bruce S. Religion in the Modern World: From Cathedrals to Cults. New York : Oxford University Press, 1996. P. 96, 91.

Зменшення питомої ваги тих, хто вважав релігію важливою для себе у більшості досліджуваних Р. Інглгартом країн упродовж 2007–2019 рр., супроводжувалося подіями, які сигналізували про серйозність ролі релігії у глобальних і регіональних процесах. У цей проміжок часу відбулася "арабська весна", що розпочалася як світський рух проти зловживання владою, за людські права і справедливий розподіл матеріальних благ і дуже швидко стала "ісламською весною",¹⁵² почала загрожувати цілому світові "Ісламська держава"; сталися криваві сутички між мусульманами і християнами в околицях міста Джос у Центральній Нігерії¹⁵³, відбулася мілітаризація буддизму в Південному Таїланді¹⁵⁴, тривав п'ятдесятницький бум в Африці¹⁵⁵, а також у Латинській Америці та Азії, де євангелістська етика і далі сприяла соціальним й культурним змінам¹⁵⁶.

Важливо також зазначити, що тенденції, зворотні до зменшення ролі релігії, охопили Індію (17,7% населення світу) та Китай (майже 18,5% світового населення). Зростання кількості і питомої ваги християн у Китаї дійсно вражає. За прогнозами дослідників релігійно-демографічних процесів у КНР до 2030 р. буде приблизно 418 млн християн, що становитиме приблизно 30% населення. Не менше зростання прогнозується для Тайваню, Гонконгу та Сінгапуру, а також для китайських діаспор у різних країнах – передовсім Азії, але також і Європи, де навернення етнічних китайців до християнства набуває серйозних масштабів¹⁵⁷.

¹⁵² 82% тунісців, опитаних у 2012 р., 79% пакистанців, 61% єгиптян, 57% турків, 48% йорданців та 43 ліванців позитивно оцінювали той факт, що іслам відіграє велику роль у політиці їхніх країн. (Most Muslims. Want Democracy, Personal Freedoms, and Islam in Political Life. Washington, DC : Pew Research Center, 2012. P.18.).

¹⁵³ Muslim-Christian Relations and Conflict Resolution in Northern Nigeria. Ed. by Abdul Raufu Mustapha and David Ehrhardt. (Western Africa Series). Paperback. March 15, 2019. P. 225–268.

¹⁵⁴ Jerryson M. Militarizing Buddhism: Violence in Southern Thailand. Buddhist Warfare. New York : Oxford University Press, 2010. P. 179–209.

¹⁵⁵ Anderson A. Spirit-Filled World. Religious Dis/Continuity in African Pentecostalism. London: Palgrave Macmillan, 2018.

¹⁵⁶ Evangelical Christianity and Democracy in Asia / Ed. by David H. Lumsdaine. New York : Oxford University Press, 2009.

¹⁵⁷ Yang F. Exceptionalism or China: Measuring Religious Change in the Globalizing World Today. *Journal for the Scientific Study of Religion*. 2016. Vol. 55. Issue 1. P. 7–22.

В Україні релігія почала демонструвати готовність до серйозного посилення власної ролі у публічному просторі більш ніж за десятиліття до розвалу Радянського Союзу. Хоча активність з боку організованої релігії ще жорстко лімітувалась і лишалася під невсипним державним контролем (нерідко більш жорстким, ніж у багатьох інших республіках СРСР), народна релігійність набувала більш відвертих форм. Зокрема, заборонена Українська греко-католицька церква – найбільша підпільна релігійна інституція тогочасної Європи – дедалі більш переконливо виявляла свою незнищенність, а євангелічні спільноти – баптисти, п'ятидесятники, а також громади адвентистів сьомого дня і свідків Єгови попри тиск і обмеження збільшувалися з року в рік. Серед інтелігенції зростав інтерес до релігії, Біблії, іконопису і спостерігалось показове несприйняття атеїзму; партійні органи дізнавалися про збільшення не лише кількості охрещених, але й питомої ваги дорослих серед них¹⁵⁸.

Дослідження, які здійснювалися вже під час "перебудови", засвідчили: людей, які вважали, що релігія може бути корисною суспільству, значно більше, ніж тих, хто вважав, що релігія може виявитися корисною особисто їм. Респонденти сподівалися, що релігія, яку агресивно відкидав комуністичний режим, здатна справити серйозний вплив на трансформацію і оновлення суспільства, а релігійні інститути, у антагоністичний спосіб відокремлені від держави, – впоратися із проблемами, які цій державі виявилися не до снаги. Довіра до Церкви – не конкретної релігійної спільноти, а до Церкви як до інституції – стрімко зростає і залишається однією з найвищих серед усіх інших інститутів. Церква постає як свого роду "ідеальний тип", до якої не пристає бруд "світу цього" і яка не пов'язана з виразками цього світу.

Боротьба греко-католиків за вихід із підпілля та частини православних – за відродження Української автокефальної

¹⁵⁸ Релігійне піднесення в Україні другої половини 1970-х – першої половини 1980-х докладно обговорюється у: Yelensky V. The Revival before the Revival Popular and Institutionalized: Religion in Ukraine on the Eve of the Collapse of Communism. State Secularism and Lived Religion in Soviet Russia and Ukraine / Ed. By Catherine Wanner. New York : Oxford University Press, 2012. P. 302–330.

православної церкви стала надзвичайно важливим чинником стрімкого входження релігії у публічну площину, а також серйозною претензією церковного інституту на важливу роль у процесі національного будівництва. Послідовне утвердження і стрімкий розвиток Церков, яких намагався повністю викоринити комуністичний режим і які були щільно пов'язані з українською ідеєю, означав, окрім усього іншого, істотно більш значущий масштаб релігійної залученості у націєтворчий процес, ніж це бачилося, скажімо, І. Франкові, М. Драгоманову чи Д. Донцову. Українські Церкви – УГКЦ, УАПЦ, а потім і УПЦ КП – починають різними темпами і з різним успіхом розвивати власні богослов'я "родового відмінку", причому далеко не в останню чергу – нації й посткомунізму. Це оприлюднилося у спробах (різного, знов-таки, ступеня наполегливості) богословського осмислення соціальної, політичної, культурної, моральної, екологічної, демографічної ситуації, в якій опинилася Україна. Це також передбачало окреслення поведінкових орієнтирів для вірних за умов, коли вони опиняються у стані складного вибору, у тому числі політичного.

Хоча безпосередньо напередодні розвалу СРСР релігійні лідери вели мову про активне включення Церкви лише у традиційно притаманні для неї сектори публічної сфери (карикативна і пам'ятко-охоронна діяльність, просвітництво, піднесення моралі тощо), достатньо швидко стало зрозуміло, що релігійні організації мають значно більш амбітні стратегії освоєння суспільно-політичного простору. Передовсім, ішлося про активну присутність Церкви в інститутах, де відбувається соціалізація особистості, тобто про установи дошкільного виховання, школу і військову організацію, а також там, де людина знаходиться у важких, часом у межових психологічних станах, тобто про місця позбавлення волі та медичні заклади. Упродовж багатьох років релігійні діячі різних конфесій вимагали надати їм повноцінний доступ до цих середовищ, узаконити там їхню діяльність, а також створити належні умови для здійснення інститутом Церкви своєї місії, у тому числі шляхом повернення відчуженого у церков у різні роки майна. Ці питання систематично наполегливо ставилися до новообраних президентів і парламентів, до новопризначених

прем'єр-міністрів та членів урядів¹⁵⁹. Відзначимо, що проблеми легітимації інституту військового духовенства (капеланської служби), дозволу на заснування загальноосвітніх навчальних закладів та узаконення доступу до пенітенціарної системи закладів релігійні організації зуміли розв'язати лише у 2014–2016 рр.

Водночас, уже перші альтернативні вибори до Верховної Ради України засвідчили, що Церква так чи інакше братиме активну участь у політичному процесі, а її представники навіть боротимуться за владні позиції. У 1990 р. до Верховної Ради було обрано митрополита Вінницького і Брацлавського УПЦ МП Агафангела (Саввіна).

Починаючи від президентських і парламентських виборів 1994 р. Церкви прагнули відігравати свою роль в електоральному процесі й впливати на електоральну поведінку вірних. Тоді ієрархи УГКЦ закликали вірних сказати "ні" тим, хто прагне повернення тоталітаризму та утвердження нацизму, і "так" – тим хто не має найменшого сумніву щодо незалежності, демократичного устрою та пошанування приватної власності¹⁶⁰; священноначалля УПЦ КП – підтримати "справжніх патріотів", які б свого часу не допустили

¹⁵⁹ Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій до Президента України Ющенка В. А. щодо перспективних напрямків розвитку державно-конфесійних відносин (13 квітня 2005); Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій до Президента України, Прем'єр-міністра та Голови Верховної Ради щодо вирішення проблемних питань, які пов'язані зі створенням належних умов для церков і релігійних організацій (16 грудня 2008); Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій до новообраного Президента України Януковича В. Ф. (16 березня 2010); Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій до новопризначеного Прем'єр-міністра України Азарова М. Я. (16 березня 2010); Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій до Президента України Порошенка П. О. щодо розвитку діалогу і державно-церковної взаємодії (23 квітня 2016); Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій до Прем'єр-міністра України Гройсмана В. Б. щодо актуальних питань у сфері державно-конфесійних відносин (4 липня 2017). *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Збірник документів 1996 – 2021 / упоряд. ред. М. С. Васін. Київ : Медіа світ, 2021. С. 56–59; 73–76; 77–83; 108–109; 114–116.*

¹⁶⁰ Звернення Синоду єпископів Української Греко-Католицької Церкви до Українського народу. Львів : Прес-центр УГКЦ, 1994.

втрати Чорноморського флоту і ядерної зброї¹⁶¹; євангельські християни-баптисти – довіритися людям здорового глузду, чутливим до захисту прав людини взагалі і свободи совісті та рівності конфесій перед законом, не схильних ані до реставрації попереднього режиму, ані до необмірковано-імпульсивних новацій¹⁶². Один священнослужитель УАПЦ, а також два архієреї і один священник УПЦ МП прямо висунули свої кандидатури на виборах до Верховної Ради. Практично у всіх наступних виборах – президентських, парламентських, у місцеві органи влади – Церкви прагнули бути активними гравцями і впливати не лише на своїх вірних, але й на тих, хто довіряє інститутові Церкви і зважає на її авторитет.

Очевидно, що масштаби, глибина і характер цього впливу погано піддаються соціологічній операціоналізації. З одного боку, зовсім незначна кількість опитуваних різними соціологічними службами заявляють, що їхня політична позиція формується (чи вже сформувалася) під вирішальним впливом тієї чи іншої релігійної організації. Наприклад, за результатами опитування, здійсненого соціологічною службою Центру Разумкова у жовтні 2020 р., лише 2,5% прислуховувалися до тих політичних думок та ідей, що пропагуються в їхній релігійній організації, і ще 8% робили політичний вибір під впливом їхньої релігійної організації. Натомість, на думку 8% опитаних, позиція релігійної організації зовсім не впливає на їхні політичні погляди; 7,7% заявили, що політичні питання не порушуються та не обговорюються в їхній релігійній організації, а 30% впевнені, що вони самі формують свої політичні погляди.

З іншого боку, це саме дослідження виявило, що для 57% опитаних релігія є важливою, а кореляція між конфесійною належністю і електоральними перевагами стала очевидною ще у 1990-х роках¹⁶³ і відтоді зберігається. Причому релігія як потуж-

¹⁶¹ Сказав і не зробив. Невиконані обіцянки Зеленського. "Спостерігач". URL: <https://www.youtube.com/watch?v=tA7vDV9B4yM>

¹⁶² Церкви України у передвиборчих змаганнях. *Збірник інформаційно-аналітичних матеріалів. Прес-центр "Вибори-94"*. 1994. № 5. 21 березня. С. 6.

¹⁶³ Gee G. Geography, Nationality, and Religion in Ukraine: A Research Note. *Journal for the Scientific Study of Religion*. 1995. Vol. 34. № 3. P. 383–390.

ний ідентифікаційний маркер, як символічний капітал і мобілізаційний чинник здатна надавати електоральним поділам сильного ціннісного виміру. Так було під час президентських виборів 2004 р., коли релігії як уособленій в УПЦ МП корпорації з усталеною ієрархічною системою, чіткою орієнтацією на владу і ресурси та відпрацьованим механізмом трансляції жорстких норм протистояла релігія як ціннісна матриця, символічний простір і джерело смислів. Мабуть, ще виразніше це виявилось під час Революції Гідності зими 2013–2014 рр., коли релігія відіграла помітну роль у консолідації її учасників, піднесенні в них почуття гідності, відповідальності й легітимізації особистісного вибору.

Релігійна культура у тому вигляді, в якому вона формувалася в Україні і в якому вона може впливати на політичну культуру, не може бути зведеною ані до котроїсь з конфесійних субкультур, ані до їхньої суми. Вона перетинає конфесійні кордони, суміщає у собі елементи далекої від ортодоксальності народної релігійності з її прадавніми і зовсім недавніми нашаруваннями, фрагменти колективної пам'яті, набір поведінських норм та більш-менш спільних традицій й практик*, сильні конфесійно-регіональні субкультури, де прочитуються західно-християнські впливи – не тільки католицькі, а й євангелічні. Тут знаходять своє місце гороскопи, гадання, знахарі й цілителі, а також – східні практики і семінари з духовного вдосконалення. Суб'єкти політичного процесу, яких можна звинуватити у чому завгодно, але найменше – у відсутності інтуїції й прагненні сподобатися виборцю за будь-яку ціну, достатньо швидко почали демонструвати свою прихильність до релігії. Відтоді в Україні не було скільки-небудь помітних постатей на політичній сцені, які б незалежно від власних поглядів і релігійної належності публічно заявляли про своє критичне ставлення до релігії. Спроби завоювати прихильність ієрархії і

* Поза сумнівом, ці риси релігійної культури не є унікальними і виключно українськими. Реальні релігійні практики, як зазначає дослідник "живої релігії" Ненсі Аммерман, пересікають інституційні кордони і є за природою своєю гібридними, і було б помилкою бачити релігійні практики виключно у визначених інституціях і тільки у рамках цілісного надприродного світогляду. Див.: Ammerman N. Rethinking Religion: Toward a Practice Approach. *American Journal of Sociology*. 2020. Vol. 126. Issue 1. P. 39.

духовенства – обов'язковий елемент виборчої кампанії практично всіх реальних кандидатів на перемогу у загальнодержавному і одномандатних округах, навіть якщо в їхніх офіційних передвиборчих програмах про релігію не йдеться.

Релігія дуже швидко з'являється у президентських дискурсах. І якщо Л. Кравчук ще говорив лише про державно-церковні відносини і про свій намір розробити спеціальну державну програму, мета якої створити належні умови для діяльності всіх конфесій і релігійних об'єднань¹⁶⁴, то його наступники зверталися до вищої сили, яка стоїть за їхніми діями і суспільними процесами. Л. Кучма заявляв, що він був чесним перед Богом і людьми¹⁶⁵, В. Ющенко дякував за перемогу на виборах Господу Богу¹⁶⁶, В. Янукович відчував смирення перед Всевишнім, волею якого він вступав на посаду Глави Української держави¹⁶⁷, П. Порошенко закликав на українців Господнє благословення¹⁶⁸. Зрештою, релігія закріплюється у політичному ритуалі: присяга новообраного Президента України на Пересопницькому Євангелії, міжрелігійна Молитва за України на День Незалежності, ритуальні зустрічі Глави Держави з членами Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій та інше.

Православ'я посідає чільне, але не безроздільно домінуюче становище в політичній культурі. Українці найменше з-поміж націй, де Православ'я є релігією більшості, погоджується із тим, що існує конфлікт між їхніми традиційними цінностями і цінностями Заходу (так вважають 38% українців, 60% грузинів, по 68 румунів і болгар, 77% греків, 84% білорусів, 86% сербів, 91% росіян, опитаних Pew Research Center)¹⁶⁹. Вони також меншою

¹⁶⁴ Промова Президента Кравчука під час церемонії інавгурації. URL: <https://uk.wikisource.org/wiki/>

¹⁶⁵ Друга промова Президента Кучми під час церемонії інавгурації 30 листопада 1999 р. URL: <https://uk.wikisource.org/wiki/>

¹⁶⁶ Промова Президента Ющенко під час церемонії інавгурації. URL: <https://uk.wikisource.org/wiki/>

¹⁶⁷ Промова Президента Януковича під час церемонії інавгурації. URL: <https://uk.wikisource.org/wiki/>

¹⁶⁸ Промова Президента Порошенка під час церемонії інавгурації. URL: <https://uk.wikisource.org/wiki/>

¹⁶⁹ Religious Belief and National Belonging in Central and Eastern Europe. National and Religious Identities Converge in a Region Once Dominated by Atheist Regimes. Washington, DC : Pew Research Center, 2017. P. 37.

мірою, ніж грузини, серби, болгари, румуни, білоруси і росіяни вважають, що домінуюча Церква має отримувати державне фінансування,¹⁷⁰ а також менше за інших переконані у тому, що хоча наші люди і недосконалі, але наша культура вища порівняно із іншими¹⁷¹. І, нарешті, релігійна культура в Україні не вбачається конфесійно ексклюзивною: українці менше, ніж багато інших народів, де більшість сповідує Православ'я, погоджуються із тим, що бути "справжнім українцем" означає належати до домінуючої Церкви. Так вважають 22% українців і 27% росіян, 35% молдован, 37% болгар, 45% румунів, 53% греків, 59% сербів та 62% грузинів¹⁷².

Можна також висувати, що релігія в Україні хоча і має суттєвий дезінтегративний потенціал, але не стала, як це було (і буває)¹⁷³, фактором соціальної стратифікації, поглиблення нерівності і забезпечення прерогатив у доступі до позицій влади представникам домінантної релігійної спільноти (спільнот). Достатньо яскравим прикладом цьому є релігійна належність осіб, які обіймали найвищі державні посади у 2014–2019 рр., коли главою держави був православний (П. Порошенко), прем'єр-міністром – єврей (В. Гройсман), Головою Верховної Ради – греко-католик (А. Парубій), а секретарем Ради національної безпеки і оборони – євангельський християнин-баптист (О. Турчинов).

Перетворення релігійного простору України з множинного на плюралістичний зайняло кілька років і відбувалося далеко не безконфліктно. Цей простір на зламі 1980–1990 рр. був суцільним вузлом суперечностей, які видавалися нерозв'язними. До православно-греко-католицького і міжправославного конфліктів, які реально загрожували підвалинам громадянського спокою в

¹⁷⁰ Religious Belief and National Belonging in Central and Eastern Europe. National and Religious Identities Converge in a Region Once Dominated by Atheist Regimes. Washington, DC: Pew Research Center, 2017. P. 101.

¹⁷¹ Religious Belief and National Belonging in Central and Eastern Europe. National and Religious Identities Converge in a Region Once Dominated by Atheist Regimes. Washington, DC : Pew Research Center, 2017. P. 150.

¹⁷² Religious Belief and National Belonging in Central and Eastern Europe. National and Religious Identities Converge in a Region Once Dominated by Atheist Regimes. Washington, DC: Pew Research Center, 2017. P. 153.

¹⁷³ Див. про це: A Handbook of the Sociology of Religion / Ed. Michele Dillon. Cambridge : Cambridge University Press, 2003. P. 298.

країні, додалися конфлікти між найбільш впливовими українськими Церквами і протестантськими союзами, закордонними місіями, новітніми релігійними рухами, а також безліч дрібніших конфліктів у релігійних середовищах, які були заморожені за тоталітарного режиму і майже одночасно вийшли назовні. Головні суб'єкти конфлікту відстоювали монополію на істину, а разом – на сфери впливу, владну й ресурсну підтримку та маргіналізацію конкурентів. Релігійне різноманіття було важливою, але лише передумовою становлення релігійного плюралізму.

Співмірність сил основних акторів релігійної сцени країни та наявність у них підтримки в різних сегментах українського політикуму, в загальнонаціональних і регіональних елітах щоразу зривали спроби встановлення релігійної монополії в країні. Мірою усвідомлення неможливості усунення конкурентів встановлюється *statuesque*, який, по суті справи, знаходить законодавче закріплення. Це закріплення означає збереження принципів, що були проголошені практично всіма пострадянськими країнами на хвилі демонтажу радянського режиму, а згодом багатьма переглянуті в бік обмеження релігійної свободи, ужорсточення державного контролю і надання привілеїв релігійним інституціям більшості. Головні з цих принципів – рівність релігійних організацій перед законом, визнання їхньої автономії у тому розумінні, яке вкладають у це поняття міжнародні документи у сфері свободи совісті, а також рішення Європейського суду з прав людини, де розглядалися порушення статті 9 Європейської хартії з прав людини, мінімальні – і при цьому встановлені законом й необхідні для захисту прав, свобод і життя людини – обмеження релігійної свободи. У той час, коли в Росії вже у 1997 р., попри протести російської й міжнародної громадськості, був ухвалений новий, багато у чому дискримінаційний федеральний закон № 125*,

* Хоча у 1997 р. цей Закон був визнаний експертами як "найбільший відкат у сфері прав людини у пострадянській Росії" (Gordon M. "Irking U.S., Yeltsin Signs Law Protecting Orthodox Church. The New York Times. Sept. 27, 1997. URL: <https://www.nytimes.com/1997/09/27/world/irking-us-yeltsin-signs-law-protecting-orthodox-church.html>), відтоді він переглядався трохи не щорічно, і кожний перегляд відбувався у напрямі обмеження релігійних свобод і збільшення обсягів і жорсткості державного контролю над релігійними організаціями. Див.: Sibireva O. New Restrictions in the Russian Religious Law: What Should Believers Expect? URL: <https://talkabout.iclrs.org/2020/12/23/new-restrictions-in-the-russian-religious-law/>

Закон України "Про свободу совісті та релігійні організації" від 23 квітня 1991 р. залишався практично незмінним упродовж більш ніж чверті століття. Щоразу, коли законодавець прагнув запровадити якісь суттєві зміни до Закону, вони виявлялися неприйнятними для частини акторів релігійної сцени і вони запускали механізм блокування пропонуваніх змін та/або доповнень. Врешті-решт, у релігійному середовищі виник достатньо стійкий консенсус щодо шкідливості запровадження будь-яких змін до Закону, оскільки навіть найменші зміни здатні були потягти за собою інші, більш масштабні, котрі б не відповідали інтересам тієї чи іншої частини цього середовища. Цей консенсус убезпечив Закон 1991 р. від суттєвих змін аж до кінця 2018 р., коли парламентська більшість ухвалила зміну до нього, що зобов'язувала релігійні організації, чії керівні центри знаходяться у країні-агресорі, відображати належність до такої релігійної організації у своїй назві¹⁷⁴.

Релігійний плюралізм став вирішальним чинником у досягненні Україною пристойних стандартів у сфері релігійної свободи, а також у можливостях, які відкрилися для релігійних меншин щодо присутності у публічному просторі. Емблемою і реальним предметом релігійного плюралізму в Україні стала діяльність Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій (ВРЦіРО). Створена у 1996 р. при Державному комітеті у справах релігій, після Помаранчевої революції 2004 р. вона стала самостійною і часто дієвою та впливовою інституцією громадянського суспільства, яка зверталася до найбільш актуальних внутрішньо- й зовнішньополітичних питань: європейської інтеграції країни, її захисту від зовнішньої агресії, забезпечення чесних і прозорих виборів, утвердження справедливості в країні, державної соціальної, демографічної, освітньої, мовної, природоохоронної політики, політики у сфері охорони здоров'я, родини тощо¹⁷⁵.

¹⁷⁴ Закон України "Про внесення зміни до статті 12 Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації" щодо назви релігійних організацій (об'єднань), які входять до структури (є частиною) релігійної організації (об'єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2662-19>

¹⁷⁵ Див.: Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій. Збірник документів 1996 – 2021 / упоряд. і наук. ред. М. С. Васін. Київ: Медіасвіт, 2021.

Російська агресія проти України, тимчасова окупація Автономної Республіки Крим, бойові дії, які розгорнулися на Донбасі і окупація частини Донецької і Луганської областей стали серйозним викликом для релігійних інститутів України. Вони постали перед необхідністю розв'язання проблем пастирського, політичного і соціального характеру: богословське обґрунтування обов'язку захисту земної Вітчизни, організація капеланських служб, евакуація одновірців, яким на окупованих територіях загрожувала небезпека, прийом, облаштування і допомога в адаптації внутрішньо переміщених осіб, допомога пораненим бійцям і сім'ям загиблих тощо.

Попри бюрократичні зволікання з реалізацією Розпорядження Кабінету Міністрів України від 2 липня 2014 р. про службу військового духовенства (капеланську службу) станом на середину 2016 р. в районі проведення антитерористичної операції побувало понад 300 священно- і церковнослужителів УПЦ КП, 161 – УГКЦ, 59 членів Церкви християн віри євангельської (п'ятидесятників), 31 – Союзу євангельських християн-баптистів і 36 – УПЦ МП, яка має найбільшу кількість священнослужителів¹⁷⁶.

Доволі швидкою і дієвою стала також реакція релігійних інституцій на хвилю внутрішньо переміщених осіб, які полишили домівки у місцях проведення бойових дій та/або не могли і не бажали лишатися на окупованих територіях.

Священнослужителі різних Церков і релігійних організацій зіткнулися з проблемами пастирського характеру, яких їм дотепер не доводилося розв'язувати. Ці проблеми були пов'язані як з особистісними драмами й трагедіями їхніх вірних, так й із загальним станом українського суспільства, котре зазнало глибокої психологічної травми. Практично кожний релігійний професіонал так чи інакше у своїй діяльності мав справу із війною та її наслідками: поховання загиблих, душпастирство у шпиталях та реабілітаційних центрах, опіка сімей військових, робота з

¹⁷⁶ Калениченко Т., Коханчук Р. Бути поруч. Основи військового капеланства для військових і волонтерів. Київ: Видавництво Київського Богоявленського Ставропігійного братства, 2016. С. 23.

тимчасово переміщеними особами. До цього необхідно додати п'ять тисяч представників різних релігійних організацій, які упродовж 2014–2018 рр. на волонтерських засадах пройшли ротацию у зоні бойових дій¹⁷⁷.

З початком війни присутність релігії як у організованих формах, так і "дифузній", яка не визнає інституційних кордонів, стала більш помітною. Водночас, війна принесла і серйозне напруження на релігійному ґрунті. Це напруження викликала найбільша релігійна корпорація країни – УПЦ МП, чие священноначалля з початком війни зайняло позицію вдаваного нейтралітету, який дуже швидко виявився доброзичливим по відношенню до країни-агресора і недружнім, часом просто ворожим стосовно країни, що зазнала агресії, *по місцю* якої названо цю Церкву в її статутних документах і громадянами якої є її вірні. Безпрецедентна, по суті справи, для Православної церкви відсутність лояльності навіть не до держави, а до своєї країни, а надто – під час війни, відмова від богословського осмислення характеру цієї війни, яке (осмислення) передбачено соціальною концепцією цієї Церкви, численні випадки співпраці ієрархів і духовенства з агресором і його проксі викликали глибоке громадське обурення. Це обурення видавалося тим більш справедливим, що УПЦ МП в Україні не тільки не зазнавала жодної дискримінації, але й відверто фаворитизувалася, причому у деяких областях країни беззастережно. Спроби діалогу зі священноначаллям УПЦ МП, який би переконав його змінити свою політичну позицію (такий діалог намагалася вибудувати Адміністрація Президента П. Порошенка), раз за разом зазнавали невдач. Чим менше настанови ієрархії УПЦ МП відрізнялися від її російського центру, чим послідовніше останній рухався у фарватері кремлівської політики, тим глибшим ставало громадське невдоволення. А це, своєю чергою, призводило до ще більш проросійської політики з боку священноначалля УПЦ МП. Вплив на численну православну паству церковних структур, які стали провідниками російської

¹⁷⁷ В армії на волонтерських началах пройшли ротацию почти 5 тысяч капелланов – Генштаб ВСУ. URL: <https://censor.net/ru/n3104375>

політики в Україні (і які там розглядалися саме в такій якості), що усвідомлювався як реальна проблема задовго до війни, став безпосередньою загрозою*. Завдання для України "вискочити з-під Москви" (за висловом митрополита В. Липківського), а для Росії – зберегти церковно-політичний контроль над православними тут, розглядалися як питання національної безпеки керівництвом обох країн. Тут ми не ставимо завдання розглянути всі або навіть окремі аспекти боротьби, яку вели дві держави та їхні союзники – державні та недержавні актори – за (не)визнання автокефалії Православної Церкви України. Цей гострий геополітичний двобій, викликав не тільки великий медійний, а й значний науковий інтерес^{178; 179; 180; 181; 182; 183; 184}. У 2018 р. Україні вдалося виграти цей двобій, який вівся державною та церковною дипломатіями, парламентами і функціонерами виконавчої влади, а також спецслужбами, і домогтися анулювання Вселенським (Константинопольським)

* Свого часу французький політолог і спеціаліст по Росії Ален Безансон стверджував, що міжнародний комуністичний рух замінила державна Російська православна церква: "Вона зберегла могутній засіб тиску на те, що в Росії називають близьким зарубіжжям, тобто на Україну, Білорусь і деяку частину країн Балтії. Вона дає змогу впливати на православну дугу Європи, тобто на Грецію, Румунію, Болгарію та Сербію". (Див.: Советское прошлое и российское настоящее? Беседа Ирины Иловайской с Аленом Безансоном. *Русская мысль*. 1997. № 4170.).

¹⁷⁸ Див., серед багатьох інших: Religion During the Russian- Ukrainian Conflict. Edited by Elizabeth A. Clark and Dmytro Vovk. New York: Routledge, 2020.

¹⁷⁹ Leustean L., Samokhvalov V. The Ukrainian National Church, Religious Diplomacy and the Conflict in Donbas. *Journal of Orthodox Christian Studies*. 2019. Volume 2. Number 2. P. 199–224;

¹⁸⁰ Hovorun C. War and Autocephaly in Ukraine. *Kyiv-Mohyla Humanities Journal*. 2020. N7. P. 1–25.

¹⁸¹ Wanner C. An Affective Atmosphere of Religiosity: Animated Places, Public Spaces, and the Politics of Attachment in Ukraine and Beyond. *Comparative Studies in Society and History*. 2020. Vol. 62 (1). P. 68–105.

¹⁸² Bentzen N. Ukraine: Religion and (Geo-)politics. Orthodox Split Weakens Russia's Influence. *European Parliamentary Research Service*. February 2019. P. 1–8.

¹⁸³ Nate S., Buda D. Eastern European Geopolitics and Ecclesial Autocephaly for the Ukrainian Orthodox Church: A Hard Way for Ukraine. *TEO*. 2019. Vol. 80 (3). P. 11–38

¹⁸⁴ Yelenskyi V. "Then What Are We Fighting For": Securitizing Religion in the Ukrainian-Russian Conflict. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. 2021. Vol. 41. Iss. 6. Article 2.

патріархатом Акту про передання Київської митрополії Московському патріархатові і визнання ним, а згодом – ще трьома Помісними Православними Церквами автокефалії Православної Церкви України. Вручення Вселенським Патріархом Варфоломієм Томосу про автокефалію Православної Церкви України стало завершенням тривалої історичної епопеї і було сприйнято у світі як геополітична перемога України.

Визнання автокефалії Православної Церкви України викликало хвилю піднесення в українському суспільстві. Подію вітали і неправославні, і люди далекі від релігії, соціальні мережі народили мем "атеїст Київського патріархату" (пізніше – ПЦУ), а словник сучасної української мови та сленгу "Мислово" обрав "томос" словом 2018 року¹⁸⁵.

Але поступово цей дійсно історичний акт почав губитися у вирі перенасиченого політичними подіями 2019 року. Бурхливий політичний злет актора і керівника студії "Квартал-95" В. Зеленського, який виграв президентські вибори, перемога на парламентських виборах його партії "Слуга народу", яка під брендом "партія нових облич" уперше в парламентській історії України склала монобільшість у Верховній Раді, затулили собою всі інші події громадсько-політичного життя. Запит на зміну еліт позначився і на сприйнятті порядку денного, який просували "старі" еліти. Відповідно, у суспільстві відбулося деяке "охолодження" стосовно релігії. У 2020 р., порівняно з 2018 р., опитані Центром Разумкова дещо частіше погоджувалися із тим, що "релігія не впливає на життя суспільства" (+6,5 відсоткового пункта), "релігія робить людей неактивними, байдужими до того, що відбувається у суспільстві" (+2,8), "релігія шкідлива, оскільки роз'єднує людей на різні конфесії" (+3,4), "релігія відмирає і у майбутньому зникне зовсім" (+3,7), "релігія є малоприспосованою до потреб сучасних людей" (+4,3)

На 8,6 відсоткового пункта зменшилася кількість респондентів, які вважають, що Церква відіграє позитивну роль в

¹⁸⁵ "Томос" став словом року. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2019/01/6/7203140/>

сучасному українському суспільстві, тоді як на 5,1 пункта збільшилася кількість тих, хто заявив, що "релігія не відіграє помітної ролі, на 0,6 відсоткового пункта – тих, хто вважає, що релігія відіграє негативну роль. Збільшилося також тих, для кого Церква не є моральним авторитетом (+4,9) і зменшилося тих, для кого вона таким авторитетом є (+0,5).

Між тим, визнання Православної Церкви України створило нову ситуацію і в Україні, і в світовому Православ'ї. Хоча жодна з Помісних Православних Церков не приєдналася до Московського патріархату і не розірвала євхаристичне спілкування з Константинопольською Церквою, спроби керівництва РПЦ дискредитувати та маргіналізувати Вселенський патріархат, які не припинялися від сталінських часів, невпинно тривають і набирають обертів. У цьому російське церковне священноначалля спирається на беззастережну підтримку, частіше навіть на ініціативу керівництва російської держави. Вищі посадові особи Росії не обирають слів на адресу Вселенського патріарха і Православної Церкви України¹⁸⁶. Вони заявляють, що "головний спонукальний мотив [патріарха] Варфоломія – підпорядкувати територію, а потім ще й заробляти на цьому"¹⁸⁷ і що за вказівкою американців патріарх хоче поховати вплив Православ'я у світі¹⁸⁸. Безперервні атаки на патріарха Варфоломія з боку російського керівництва¹⁸⁹, дипломатії¹⁹⁰, спецслужб^{191; 192}, не кажучи вже про церковних

¹⁸⁶ Путин о православии в Украине: "Раскольническая церковь Стамбульского прихода". URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-russian-46637085>

¹⁸⁷ Путин заявил, что Варфоломій підпорядкував Україну і хоче на ній заробляти. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/12/20/7201836/>

¹⁸⁸ Лавров: патриарх Варфоломей по указке США пыгается похоронить влияние православия в мире. URL: <https://tass.ru/obschestvo/10484649>

¹⁸⁹ Did Erdoğan Say no to Putin on Church Issue? URL: <https://www.hurriyetdailynews.com/opinion/barcin-yinanc/did-erdogan-say-no-to-putin-on-church-issue-140314>

¹⁹⁰ Лавров заявил о манипулировании Константинопольским патриархатом из США. URL: <https://ria.ru/20210724/lavrov-1742682500.html>

¹⁹¹ Russian Intelligence Goes for Another Information Attack Against Ecumenical Patriarch, Comparing Him with Hitler! URL: <https://df.news/en/2021/09/19/russian-intelligence-goes-for-another-information-attack-against-ecumenical-patriarch-comparing-him-with-hitler/>

функціонерів¹⁹³, значною мірою, зрозуміло, позначаються на внутрішньоправославному богословському обміні, на здатності віднайти загальноправославні відповіді на цілу низку викликів, які стоять перед Православною Повнотою, а також – на її діалозі з іншими християнами.

Водночас, Православні церкви достатньо прохолодно сприйняли заклик Московського патріархату не лише до розриву з Константинополем, але й до бойкоту Православної Церкви України. Її єпископат і духовенство були визнані, про що йшлося вище, слідом за Константинопольською також Олександрійською, Кіпрською, Елладською церквами, відвідували Афон¹⁹⁴, а також співслужили з ієрархами тих православних церков, які наразі ще ПЦУ офіційно не визнали¹⁹⁵. Не справдилися ані прогнози щодо її перетворення на де-факто державну церкву, ані щодо її швидкого розпаду після відходу від влади президента П. Порошенка і коаліції його іменного блоку з "Народним Фронтом" у Верховній Раді 8-го скликання, ані стосовно глибокої кризи, яка мала б вразити ПЦУ внаслідок демаршу владики Філарета, який перебував на чолі Київського патріархату без малого чверть століття і не міг змиритися із втратою абсолютної влади вже у ПЦУ. Ця Церква користується найбільшою підтримкою в суспільстві – свою належність до неї визнали 20% всіх опитаних Центром Разумкова у 2020 р. (до УПЦ МП – 13%, до УГКЦ – 9,6%, протестантських та євангелічних церков – 1,5%, Римо-Католицької – 1,2%, всі інші врівизнання трохи більше одного відсотка всі разом). ПЦУ

¹⁹² Russian Spies Tried Hacking Orthodox Clergy. URL: <https://ocf.org/russian-spies-tried-hacking-orthodox-clergy-vid-pics/>

¹⁹³ Див. серед іншого: РПЦ назвалась геополитичним противником США. URL: <https://lenta.ru/news/2021/09/11/ilarion/>

¹⁹⁴ "Ніхто не закривав перед нами ніяких воріт": паломники ПЦУ на Афоні спростували брехню російської пропаганди. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/nih-to-ne-zakrivav-pered-nami-niyakih-vorit-palomniki-pcu-na-afoni-sprostuvali-brehyu-rosiyskoyi-propagandi-1297056.html>

¹⁹⁵ Ієрарх Церкви Чеських земель і Словаччини співслужив Митрополиту Епіфанію напередодні дня пам'яті Архістратига Михаїла. URL: <https://www.pomisna.info/uk/vsi-novyny/iyerarh-tserkvy-cheskyh-zemel-i-slovachchyny-spivsluzhyv-mytopolytu-epifaniyu-naperedodni-dnya-pam-yati-arhistratyga-myhayila/>

вдалося (попри окремі проблеми і вузли напруги) до певної міри консолідувати в єдиному інституційному організмі дві церковні спільноти – УПЦ КП та УАПЦ, єпископат і духовенство яких тривалий час перебували в режимі гострої конкуренції і накопичили значний обсяг взаємних претензій та образ. За таких умов курс священноначалля на впровадження максимально можливих компромісів і припустимих для ієрархічної структури форм демократичного управління Церквою став справою успішного ствердження ПЦУ. Очевидною є і її відкритість до діалогу з українським суспільством і більша чутливість до запитів інтелектуальної мирянської верстви, і до діалогу з іншими християнськими Церквами.

Між тим, за кількістю парафій ПЦУ і далі значно поступається УПЦ, хоча у всіх соціологічних дослідженнях тих, хто заявляє про свою належність до неї, істотно більше ніж тих, хто відносить себе до Московського патріархату. Найбільш логічним поясненням цього феномену мало б бути те, що належність до ПЦУ – це великою мірою маніфестація власної ідентичності (тим більше, що згадка про Московський патріархат у назві Церкви під час соціологічних досліджень одразу зменшує кількість респондентів, які заявляють про належність до такої Церкви). Тобто можна було б припустити, що наразі йдеться про рівень суспільної підтримки і що про свою належність до ПЦУ повідомляє значна кількість осіб з виразною українською ідентичністю, але не практикуючих і слабо пов'язаних зі своєю релігійною організацією. Однак дослідження Центру Разумкова у жодному разі не дають підстав стверджувати, що ті, хто оголосив про свою належність до ПЦУ, демонструють менш послідовну релігійну поведінку, ніж ті, хто заявив про свою належність до УПЦ МП (тоді як різниця між тими, хто вказав на належність до тієї чи іншої Церкви, і тими, хто не належить до жодної і вважає себе "просто православним", дійсно різюча). Жодне з наявних пояснень не є цілком переконливим і питання вимагає масштабних досліджень.

Визнання ПЦУ та подолання нею "хвороб зростання" супроводжувалося також і консолідацією УПЦ МП. Головні

зусилля її структур спрямовувалися на недопущення переходів громад до ПЦУ та демонстрацію керівництву держави та громадськості своєї сили та можливого впливу на суспільні процеси. Важливим завданням для УПЦ МП стала побудова багаторівневої системи унеможливлення переходів громад. Це мобільні групи на рівні єпархії, які виїжджають у населені пункти, де назріває перехід, з метою його заблокувати; формування лояльного ядра, яке не бажає переходу і яке оголошується "релігійною громадою", на відміну від більшості, яке цього переходу прагне і яка оголошується не релігійною, а територіальною громадою; проголошення зборів громади, якщо вони висловилися за перехід, недійсними і судові позови проти президії зборів, посадових осіб, які брали участь у перереєстрації статуту¹⁹⁶; *; судові позови священника, який залишився в Московському патріархаті, до громади, що здійснила перехід до ПЦУ¹⁹⁷; фінансування священників, які не переходять до ПЦУ разом із громадою¹⁹⁸, та фінансування будівництва церков для меншості, яка залишилася у складі Московського патріархату. При цьому керівництво Московського патріархату в Україні жодним чином не зацікавлене у врегулюванні конфліктних ситуацій, а спрямовується на їхнє поглиблення і якомога більш глибоке розділення православних. Воно не лише блокує контакти вірних УПЦ МП та ПЦУ, але й прямо забороняє

¹⁹⁶ Московський патріархат судиться за кожен громаду, яка перейшла у ПЦУ – Епіфаній. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2868357-moskovskij-patriarhat-suditsa-za-koznju-gromadu-aka-perejsla-u-pcu-epifanij.html>.

* Наприклад, станом на березень 2021 р. стосовно громад, які вирішили перейти в ПЦУ лише на Вінничині, в судах різних інстанцій (цивільних, адміністративних, апеляційних) було відкрито 80 проваджень щодо оскарження зміни підлеглості та реєстрації такої зміни. (Див.: За 9 місяців на Вінничині перехід до ПЦУ почала 21 релігійна громада Московського патріархату. URL: <https://vezha.ua/za-9-misyatsiv-na-vinnichchini-perehid-do-ptsu-pochala-21-religijna-gromada-moskovskogo-patriarhatu/>

¹⁹⁷ У Шепелі священник судиться з громадою через перехід церкви до ПЦУ. URL: [https://lutsk.rayon.in.ua/news/401214-u-shepeli-svyashchennik-suditsya-z-gromadoyu-через-perekhid-tserkvi-do-ptsu](https://lutsk.rayon.in.ua/news/401214-u-shepeli-svyashchennik-suditsya-z-gromadoyu-cherез-perekhid-tserkvi-do-ptsu)

¹⁹⁸ Глуховський М. Митрополит Симеон: "Я прийшов, щоб вас, Філарете, вивести з ізоляції, а ви...". URL: <https://glavcom.ua/vinnysia/publications/mitropolit-simeon-ya-priyshovshchobi-vas-Філарете-vivesti-z-izolyaciji-a-vi-hochete-vesti-nas-nazad-v-izolyaciyu-604129.html>

їм пошук компромісів. Ще у 2016 р., коли у відповідь на позицію, яку зайняла значна частина духовенства УПЦ МП, з неї вийшло кілька десятків громад, священноначалля УПЦ МП заборонило тим вірним, які лишалися у Московському патріархаті, спільно використовувати культову споруду із тими, хто перейшов до (на той час) УПЦ Київського патріархату. Митрополит Онуфрій власноруч написав на внутрішньоцерковному "Інформаційному листі щодо правової позиції при розгляді питань почергового використання культових споруд": "Почергових служінь, за православними канонами, не може бути"¹⁹⁹. Канон (канони), які б забороняли почергове богослужіння, митрополит Онуфрій не називає*.

УПЦ МП отримує всебічну підтримку від проросійських політичних сил, передовсім "Опозиційної платформи – За життя", яка розглядає її вірних як важливий і потужний ресурс у політичній боротьбі²⁰⁰. У свою чергу, російська влада розглядає питання "Російської церкви в Україні" як потужний інструмент втручання у справи України^{201; 202} і сипле погрози "вирішити питання" українських росіян*.

¹⁹⁹ Митрополит Онуфрій забороняє почергове Богослужіння – не дозволяють канони. URL: https://risu.ua/mitropolit-onufriy-zaboronyaye-pochergove-bogosluzhinnya-ne-dozvolyayut-kanoni_n77839

* Свого часу його попередник, митрополит Володимир (Сабодан), у листі до Голови Верховної Ради О. Мороза обґрунтував неможливість почергового богослужіння посиланням на 45-те Апостольське правило, яке не дозволяє молитися з еретиками (Див. копію листа: URL: <https://raskolam.net/ua/4175>). Але навіть у дискурсі Московського патріархату вірні Київського патріархату були "розкольниками", а не "еретиками".

²⁰⁰ После заявления о "революции" скандальный Кива сказал, что Московский патриархат "снесет" власть. URL: https://24tv.ua/ru/kiva-zajavil-chto-moskovskij-patriarhat-sneset-novosti-kieva_n1697530

²⁰¹ Путин обсудил с Совбезом положение Русской церкви на Украине. URL: <https://ria.ru/20181013/1530584261.html>;

²⁰² Путин назвал раскол украинской и русской церковей "разрезом по живому". URL: <https://www.rbc.ru/rbcfreeneews/5e4f86c69a7947b61e6603fe>

* Див. статтю радника голови Державної Думи РФ і першого заступника голови Синодального відділу із взаємовідносин Церкви з суспільством і ЗМІ Московського патріархату О. Щипкова "Русские и будущая Украина". "В своей статье Владимир Путин говорит от имени и россов, и новороссов, и малороссов". URL: https://www.ng.ru/kartblansh/2021-07-20/3_8203_kartblansh.html

Оскільки Російська держава чітко окреслила свій намір "захищати Російську церкву в Україні", у багатьох в Україні з приходом до влади нової команди резонно виникало питання, чи буде вона захищати Українську церкву? Від початку, однак, ця команда (за винятком деяких її членів) виявляла мало інтересу до релігії. Сам Володимир Зеленський казав, що говорить з Богом без посередників і не ходить ані до церкви, ані до мечеті, ані до синагоги і що він "ніякий не баптист"²⁰³. Щоправда, він вибачився за те, що в одній з пародій на П. Порошенка назвав Томос "термосом"²⁰⁴ та ще під час дебатів намагався применшити роль свого попередника у визнанні автокефалії Православної Церкви України²⁰⁵. Також він повідомив, що вірить у Бога, але проти того, щоби його походи в церкву транслювали по телевізору²⁰⁶. Програмно політика у сфері державно-церковних відносин була окреслена новообраним президентом дуже обтічно і у дусі "здорового глузду": не треба втручатися у церковні справи, незалежність Церкви має бути захищеною і т. п.²⁰⁷. Водночас, під час зустрічі з Вселенським Патріархом Варфоломієм у серпні 2019 р., тобто менше ніж через три місяці після початку своєї президентської каденції, В. Зеленський відмовився підписати з Патріархом спільну заяву, яка готувалася патріархією разом із

²⁰³ Зеленський: Якщо мене оберуть президентом, спочатку будуть поливати брудом, потім – поважати, а потім – плакати, коли піду. URL: <https://gordonua.com/ukr/publications/zelenskiy-yakshcho-mene-oberut-prezydentom-spochatku-budut-polyvati-brudom-potim-povazhaty-a-potim-plakaty-koly-pidu-609294.html>

²⁰⁴ Зеленський вибачився за те, що назвав Томос "термосом" – Філарет. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-filaret-probachyly-zelenskomu-zhart-promotos/29907270.html>

²⁰⁵ Томос, мова, армія: Зеленський заявив, що Порошенко привласнив собі чужі досягнення. URL: https://24tv.ua/tomos_mov_a_armiya_zelenskiy_zayaviv_shho_poroshenko_privlasniv_sobi_chuzhi_dosyagnennya_n1143400

²⁰⁶ Зеленський про релігію: Транслювати походи в церкву не буду, але на Євангелії присягну. URL: <https://hromadske.ua/posts/zelenskij-pro-religiyu-translyuvati-pohodi-v-cerkvu-ne-budu-ale-na-yevangeliyi-prisyagnu>

²⁰⁷ Влада не повинна втручатися в церковні справи, я захищатиму незалежність церкви – Зеленський на зустрічі з патріархом Варфоломеєм. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/political/606251.html>

МЗС України²⁰⁸. Хоча документ був присвячений переважно екологічній тематиці, до якої Патріарх Варфоломій є особливо чутливим, очевидно, в ньому містилися певні запевнення щодо продовження політики Української держави на підтримку автокефальної Православної Церкви України, які на той час для В. Зеленського були неприйнятними, як і, втім, заяви щодо продовження будь-яких елементів політики свого попередника.

Своєю чергою, у Верховній Раді 9-го скликання не було створено спеціального підкомітету з питань свободи совісті та державно-церковних відносин, як це було у попередніх скликаннях, а натомість було створено підкомітет з питань культурної політики, який мав би опікуватися, крім усього іншого, і цією проблемою²⁰⁹. Зрозуміло, що питання релігії упродовж двох років роботи 9-го парламентського скликання в поле зору цього підкомітету практично не потрапляли.

Будучи дуже "технологічною" і чутливою щодо сприйняття громадською думкою образів, символів і постатей, нова владна команда, природно, не могла, врешті-решт, не звернути увагу на рівень довіри до Церкви як соціального інституту, який стабільно є вищим за рівень довіри до всіх інших інститутів (у 2014–2015 рр. деякі опитування громадської думки свідчили про такий самий високий рівень довіри, а часом навіть дещо вищий – до українського війська і волонтерських організацій). Тому вже в перші місяці президентства В. Зеленського його команда починає готувати зустріч Президента України з Папою Римським Франциском. Глобальний лідер, керівник найбільшої Церкви у світі і одна з найбільш пізнаваних особистостей на планеті, Папа Франциск є також релігійним діячем, якому найбільше довіряють українці (згідно з опитуванням Центру Разумкова у 2020 р. йому повністю або скоріше довіряють 45,3% опитаних, що трохи (1,1 відсотковий

²⁰⁸ BBC: Зеленський відмовився підписати спільну заяву з Варфоломієм. Документ готували на Фанарі разом з МЗС. URL: https://lb.ua/news/2019/08/08/434293_bbc_zelenskiy_otkazalsya_podpisat.html

²⁰⁹ Стенограма засідання Комітету Верховної Ради України з питань гуманітарної та інформаційної політики від 2 вересня 2019 року. URL: <http://kompkd.rada.gov.ua/uploads/documents/32549.pdf>

пункт) вище, ніж рівень довіри до Предстоятеля ПЦУ митрополита Епіфанія і на 10 відсоткових пунктів вище за рівень довіри до Вселенського Патріарха Варфоломія). Зустріч відбулася у лютому 2020 р., і на ній обговорювалися проблеми миру, а також звільнення українських полонених, утримуваних в Росії та на окупованих нею територіях²¹⁰. 30 червня 2021 р. В. Зеленський провів телефонну розмову з Папою Франциском. Приводом для цього стало свято Петра і Павла (за григоріанським календарем), яке є престольним святом Риму і з яким український президент поздоровив понтифіка. Але, ймовірно, головним мотивом телефонної бесіди було намагання ще раз спробувати умовити Папу здійснити візит в Україну на святкування 30-ліття Незалежності. Хоча В. Зеленський наголосив, що візит Папи до України – це "кисень, що так необхідний", і що його чекає насамперед народ України²¹¹, Папа не наважився своїм візитом кинути виклик Московському патріарху, з яким він розпочав діалог у 2016 р., та В. Путіну, з яким Папа Франциск зустрічався вже тричі²¹². (Тема важливості папського візиту була однією з головних під час не анонованих переговорів глави Офісу Президента України А. Єрмака з Держсекретарем Святого Престолу у вересні 2020 р.²¹³). Чого вдалося, зрештою, домогтися українській стороні, то це участь у святкових заходах другої особи у ватиканській ієрархії – Державного секретаря Святого Престолу кардинала П'єтро Пароліна²¹⁴.

Нова владна команда також почала налагоджувати взаємини зі Вселенським Патріархом Варфоломієм. Президент В. Зеленський

²¹⁰ Володимир Зеленський зустрівся у Ватикані з Папою Римським Франциском. URL: <https://www.dw.com/uk>

²¹¹ Зеленський поспілкувався з Папою Франциском. Про що говорили. URL: <https://suspilne.media/143642-zelenskij-pospilkuvavsja-z-papou-franciskom-pro-so-govorili/>

²¹² Путин в третий раз встретился с папой римским. И опять опоздал. URL: <https://www.bbc.com/russian/news-48871290>

²¹³ Yermak Confirms Meeting With Vatican Secretary of State Parolin and Discussion Pope Francis Visit to Ukraine. URL: <https://ukranews.com/en/news/735322-yermak-confirms-meeting-with-vatican-secretary-of-state-parolin-and-discussion-pope-francis-visit>

²¹⁴ Його Емініція Кардинал П'єтро Паролін, Державний Секретар Його Святості, здійснює офіційний візит в Україну. URL: <http://kmc.media/2021/08/23/vizyt-v-ukrayinu-kardynala-pyetro-parolina.html>

привітав Патріарха з 80-річним ювілеєм і запевнив його у готовності і далі зміцнювати відносини України зі Вселенським престолом²¹⁵. Поздоровити Патріарха Варфоломія з ювілеєм до Стамбула з Києва прибула ціла делегація, до якої входили міністр культури, молоді та спорту, заступник міністра закордонних справ, голова парламентського комітету з питань гуманітарної та інформаційної політики та інші. Делегація подякувала Патріархові за визнання автокефалії Православної Церкви України²¹⁶ і тим самим підкреслила незмінність позиції Української держави у цьому питанні. Патріарх Варфоломій також прийняв у себе делегацію парламентської більшості²¹⁷, а під час зустрічі з прем'єр-міністром Д. Шмигалем оголосив, що приймає запрошення українського президента і відвідає Україну з офіційним візитом на святкування 30-ліття Незалежності країни²¹⁸.

Візит Вселенського Патріарха Варфоломія відбувся попри організовані спроби Московського патріархату зашкодити йому²¹⁹ і став однією з центральних подій святкувань 30-річчя Незалежності України. Патріарх зустрівся з Президентом України²²⁰, Головою Уряду²²¹, членами Всеукраїнської ради церков і релігійних

²¹⁵ Зеленський привітав патріарха Варфоломія з ювілеєм. URL: <https://religionpravda.com.ua/?p=42776>

²¹⁶ Українська делегація приїхала до Стамбула привітати Вселенського патріарха. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2886998-ukrainska-delegacia-priihala-do-stambula-privitati-vsenskogo-patriarha.html>

²¹⁷ Пообіцяв приїхати в Україну. Делегація "слуг народу" зустрілася з патріархом Варфоломієм. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/deputati-sluginarodu-zustrilisya-z-patriarhom-varfolomiyem-novini-ukrajini-50146200.html>

²¹⁸ У День Незалежності. Патріарх Варфоломій в серпні відвідає Україну. URL: <https://nv.ua/ukr/world/geopolitics/varfolomiy-vidvidaye-ukrajinu-novini-ukrajini-50127258.html>

²¹⁹ Миряни РПЦвУ вийшли зустрічати Варфоломія із плакатами "наш предстоятель Онуфрій", але сам Онуфрій не прийшов. URL: <https://df.news/2021/08/20/myriany-rptsvu-vyjsly-zustrichaty-varfolomiia-iz-plakatamy-nash-predstoiatel-onufrij-ale-sam-onufrij-ne-pryjshov/>

²²⁰ Володимир Зеленський зустрівся зі Вселенським Патріархом Варфоломієм, який прибув з візитом в Україну. URL: <https://www.president.gov.ua/news/volodimir-zelenskij-zustrivsvya-zi-vsenskim-patriarhom-varf-70201>

²²¹ Вселенський Патріарх Варфоломій зустрівся з Прем'єр-міністром Денисом Шмигалем. URL: <https://www.pomisna.info/uk/vsi-novyny/vselenskyj-patriarh-varfolomij-zustrivsvya-z-prem-er-ministrom-denysom-shmygalem/>

організацій (без представника УПЦ МП)²²², грецькою діаспорою України, дітьми полеглих у протистоянні російській агресії та дітьми з інвалідністю, сиротами, дітьми кримських татар²²³, відвідав урочистості з нагоди Дня Незалежності, а також відслужив літургію у Андріївській церкві та Соборі Святої Софії.

Поворот, який здійснила команда президента В. Зеленського у релігійній політиці (або щонайменше у риторичі стосовно цієї політики), стався навіть швидше, ніж у команди президента Л. Кучми. Остання від гострої критики Київського патріархату до оголошення єдиної Помісної Православної Церкви в Україні "нашою заповітною мрією" йшла довше²²⁴. Водночас, президентська адміністрація, очевидно, зберігає сподівання на можливість діалогу з УПЦ МП і прагне не вдаватися до різких дій проти неї. Зокрема, владна команда відмовляється виконувати чинний закон, згідно з яким релігійні організації, що підпорядковані центрові, який знаходиться в країні, яка здійснила агресію проти України, мають відобразити найменування центру у своїй назві²²⁵. Міністр культури та інформаційної політики О. Ткаченко заявив, що для нього спокій і релігійна злагода важливіші, ніж те, що може статися в разі перейменування²²⁶. Голова Держслужби з питань етнополітики і свободи совісті О. Богдан вважає цю норму

²²² Вселенський Патріарх Варфоломій зустрівся з членами Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій. URL: <http://www.ecumenicalstudies.org.ua/ekumenichni-novini/2021/08/27/6356>

²²³ Варфоломій та Епіфаній зустрілися з дітьми воїнів АТО, кримських татар та сиротами. URL: https://ukrain.com/varfolomij_ta_epifanij_zustrilisya_z_ditmi_voiniv_ato-_krimskih_tatar_ta_sirodami.html

²²⁴ Л. Кучма. Нас об'єднує любов до України. Урядовий кур'єр. 1997. 23 серпня.

²²⁵ Закон України "Про внесення зміни до статті 12 Закону України „Про свободу совісті та релігійні організації” щодо назви релігійних організацій (об'єднань), які входять до структури (є частиною) релігійної організації (об'єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2662-19#Text>

²²⁶ Ткаченко про ситуацію з перейменуванням УПЦ (МП): Спокій і релігійна злагода важливіші, ніж те, що може статися в результаті рішень суду. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/general/748942.html>

"проблематичною" і виступає проти її впровадження²²⁷. При цьому обидва посилаються на те, що цей закон розглядається у Конституційному Суді, хоча ця обставина, як відомо, жодним чином не звільняє від необхідності його виконувати. Між тим, закон не лише не виконується стосовно діючих структур Московського патріархату, але й і всупереч цьому акту реєструються нові громади під назвою "Українська Православна Церква" без зазначення їхньої належності до РПЦ*.

Разом із тим, владна команда щораз більше усвідомлює важливість релігійного фактору для свого політичного майбутнього. Понад те, як виявилось, партія "Слуга народу" схиляється щодо використання авторитету інституту Церкви у політичній боротьбі. Принаймні її керівник дав зрозуміти, що партія має намір поряд зі спортсменами і артистами залучити до виборчого списку на наступних парламентських виборах також представників духовенства²²⁸.

Новий політичний цикл, який розпочався у 2019 р., змінив "стилістику" державно-церковних відносин, але не зміг змінити їхні принципи. Вони ґрунтуються на релігійному плюралізмі, достатньо високому рівні релігійної свободи, яке є очевидним досягненням усього періоду розвитку України, яке усвідомлюється у суспільстві саме як досягнення і яке готові обстоювати більшість акторів релігійної сцени країни. Переконфігурація, яка відбулася на цій сцені і внаслідок якої постала 15-та автокефальна

²²⁷ Михайло Глуховський про закриття храмів у пандемію та перейменування УПЦ (МП). Інтерв'ю з Головою Держслужби України з етнополітики та свободи совісті. URL: <https://glavcom.ua/country/society/prozakrityta-hramiv-u-pandemiyu-ta-pereyrenuvannya-upc-mp-intervyu-z-golovoju-derzhsluzhbi-etnopolitiki-i-svobodi-sovisti-751971.html>

* Наприклад, у с. Турівка Згурівського району, с. Погреби Броварського району Київської обл. та інші. (Див.: Розпорядження Київської обласної державної адміністрації №126 від 4 березня 2020 р. URL: <http://koda.gov.ua/normdoc/projeistraciyu-statutiv-religiyinikh-g-55/?fbclid=IwAR1ukDDPAzPt1sefF4NdFu5-ujxZeGIvzos3PK8AWHFHllgX8doS-PnIrNk>

²²⁸ Александр Корниенко: "Рассчитывали сменить элиту. Мы ее сменили. Дальше – не было задачи". URL: https://rus.lb.ua/news/2021/0/08/495789_aleksandr_kornienko_rasschitivali.html

Православна церква – ПЦУ, не підважила ці принципи. Навпаки, прагнення нинішнього керівництва ПЦУ і, особливо, її впливової мирянської верстви, відійти від монархічної побудови Російської церкви з її запереченням вільного волевиявлення вірних, самодержавством ієрархії і покладанням на державний примус ці принципи зміцнює. Переконфігурація привела до зменшення впливу Московського патріархату в Україні, але не нівелювала його – Російська церква в Україні і далі лишається потужним каналом трансляції наративів російської пропаганди і союзником проросійських політичних сил в Україні. Однак ця переконфігурація відбулася без суттєвих порушень прав людини і релігійної свободи. Натягнутість, непереконливість і відверті фальсифікації російського пропагандистського продукту стосовно "гонінь на канонічне православ'я" чи не найкраще свідчать про відсутність цих гонінь.

Водночас, розуміння новою владною командою, що "одним з чинників, які застосовуються проти України як гібридна зброя, є релігійний"²²⁹ (В. Зеленський), очевидно потягне за собою повернення до більш сильної політики у сфері державно-церковних відносин. Це може означати розблокування законотворчого процесу в означеній галузі, який майже призупинився, забезпечення дотримання вже чинного законодавства, причому не лише про свободу совісті, а й про активні дії з убезпечення країни від використання релігійного чинника у боротьбі проти неї.

²²⁹ Володимир Зеленський зустрівся зі Вселенським Патріархом Варфоломієм, який прибув з візитом в Україну. URL: <https://www.president.gov.ua/news/volodimir-zelenskij-zustrivsvya-zi-vselskim-patriarhom-varf-70201>

ПІСЛЯМОВА

Пріоритетом політичного правління в Україні за всіх правлячих режимів була зосередженість на утриманні влади, делегованої більшістю громадян. Усі режими, як і їх політичні опоненти, застосовували однакову тактику здобуття масової підтримки – використання патерналістських очікувань населення, в середині якого екстернальність (розрахунки на зовнішні фактори, а не на власні сили) переважала над інтернальністю (впевненістю у здатність самостійно розв'язувати свої проблеми). Патерналістська психологія охоча до щедрих обіцянок, і усі претенденти на владу змагалися у ступені цієї щедрості, хоча і розуміли нереальність виконання більшості із того, що обіцялося. Після здобуття влади правлячі режими були змушені шукати пояснень для розчарованого населення, чому обіцяне не виконане, і пояснення традиційно зводилися до кризового спадку, залишеного попередниками, зовнішніх обставин або деструктивних дій внутрішньої опозиції.

Аналіз політичної практики двох останніх правлячих режимів – попереднього і нинішнього – показав, що суть діалогу між політичним класом і громадянами не змінилася. В обох випадках здобуття влади відбувалося зваблюванням виборців обіцянками, які ті самі хотіли почути, з наступними малопереконливими поясненнями щодо невиконання більшості з них.

Перехід до нового суспільно-політичного ладу потребує реформ, які неминуче супроводжуються соціальними труднощами, і сказати про це правду претенденти на владу не наважувалися, як не наважувалися на радикальні зміни у правових, трудових, господарських відносинах, якими (змінами) можна було б дати поштовх економічному зростанню на основі заохочення приватної ініціативи. Наслідком стало проведення кожним із правлячих режимів змін, які оголошувалися реформами, але більшість яких мала імітаційний характер. Успішне проведення деяких із реформ, як це сталося у системі місцевого самоврядування (хоча про політичні і соціальні наслідки цієї реформи говорити зарано, бо вони можуть виявитися неочікуваними), не міняє загальної картини у відносинах населення і влади – недовіра першого до

другої традиційно залишається високою і, як наслідок, відчуття недосяжності благ, які щедро обіцялися на етапі виборювання влади. Недовіра посилюється невдоволенням від функціонування тих органів державного управління, які призначені для вирішення найбільш актуальних питань – медичного і правового захисту, земельної реформи, рівних умов ведення бізнесу, подолання корупції, зростання зайнятості, доходів тощо.

Реальну перспективу, вільну від невиконуваних обіцянок, мали б запропонувати політичні партії як формально головні актори на українській політичній сцені і уособлення політичного класу країни. Вони могли б виконати цю свою функцію, якби були повністю незалежними від іншого сегмента правлячого класу – бізнес-класу. Надмірна роль фінансових витрат у виборчих кампаніях (на рекламу, пропаганду, на "подяку" тим, хто забезпечує так званий адміністративний ресурс, не говорячи про витрати, передбачені законодавством) змушують політичні партії шукати для себе донорів у середовищі великого бізнесу, а потім діяти під його контролем і в його інтересах. Як наслідок, політичне правління здійснюється під впливом великого бізнесу, довіра населення до якого є так само низькою, як і до політичних партій. Причини негативного ставлення до великого бізнесу (олігархату) лежать на поверхні – зосередженість на сировинних галузях і вивезення здобутих у них коштів в офшори, нехтування сферою реальної економіки, яка тільки й може запропонувати масу робочих місць, високі зарплати і стабільне поповнення державного бюджету, потрібного для соціальної, культурної та бюджетної сфер. Якщо, з одного боку, спрямованість діяльності великого бізнесу залишиться незмінною, а з другого боку, потреба у високотехнологічній індустрії буде дедалі глибше усвідомлюватися населенням і головного актора у вирішенні цього завдання воно побачить в особі системи державного управління, то цілком вірогідним може бути зростання сумнівів щодо корисності для суспільства існування великого бізнесу як такого. Адже для технологічної модернізації виробництва потрібні фінансові ресурси, головним джерелом яких в українських умовах залишаються ресурсвидобувні галузі.

Для значної частини великого бізнесу надійною гарантією збереження своїх і матеріальних ресурсів, і політичного впливу на управлінське середовище було б повернення України під російський контроль, тобто реанімація моделі правління радянських часів (лояльна Кремлю еліта править Україною, а та надає силу для придушення невдоволення і свою територію для ув'язнення дисидентів). Власне, з питання геостратегічного вибору і відбулося розшарування в українському правлячому класі на "євразійців" і "європейців". Перші сподіваються поліпшити економічну ситуацію в Україні за рахунок їх допуску до російських природних ресурсів в обмін на лояльність Кремлю, другі сподіваються на модернізацію вітчизняного виробництва за європейською допомогою.

Концептуальне протистояння, яке утворилося у середині правлячого класу, має своїм наслідком розкол суспільства, усунути який можна двома паралельними шляхами – позбавленням олігархату домінантної ролі у політичному житті і примушуванням його до виконання своєї історичної місії – технологічного оновлення вітчизняного виробництва.

Чинна влада зробила крок на першому шляху, ухваливши "закон про деолігархізацію". Однак не зайвим буде зважати й на те, що взаємне проникнення політики і бізнесу у вигляді "бізнес-партій" є всесвітнім феноменом. І в багатьох країнах цей феномен виправдовує своє існування – великий бізнес використовує свій політичний вплив заради просування загальнонаціональних інтересів. Пояснення цьому може бути одне – наявність у олігархату розвинутих країн справжнього почуття суспільної відповідальності, яке рухає діями великого бізнесу, і не важить, чим воно породжене – національним сентиментом чи інстинктом самозбереження перед можливим "повстанням мас".

Доводиться визнати, що почуття суспільної відповідальності не належить до укорінених національних цінностей українців. Завдання утвердження суспільної моралі потребує значних зусиль, насамперед тими акторами, які мають найбільше можливостей впливати на формування духовного світу особи, – засобами масової інформації та навчальними закладами. І участь у формуванні

морального контенту публікацій у ЗМІ, змісту навчальних програм має залишатися одним із обов'язків інституцій державного управління.

Утвердження спільної системи моральних цінностей є важливою складовою державної політики національної консолідації, зокрема в питаннях спільної історичної пам'яті і спільної духовності народу. Держава і далі нестиме відповідальність за усунення розколу, який існує в питаннях оцінок минулого, за формування історичної свідомості, заснованої не на "забутті про щось", а на "поясненні чогось". Значно складнішим залишається завдання духовного об'єднання суспільства, оскільки духовність дедалі більше зосереджується у церковній сфері, формально відокремленої від держави та від її втручання. В цьому відношенні небезпека національного розколу внаслідок протистояння церков може бути усунена утвердженням комплексу релігійно-національного симбіозу, в якому домінуюче місце має зайняти ідея пріоритету державної незалежності над корпоративними інтересами.

Наукове видання

ВІДПОВІДАЛЬНА ПОЛІТИКА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ІЛЮЗІЇ ТА РЕАЛІЇ

Монографія

Підписано до друку 28.12.2021 р. Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times. Ум. друк арк. 14,64 Обл.-вид. арк. 10,34
Тираж 300 прим. Зам. № 2011

Національна академія наук України
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса
01011, м. Київ, вул. Генерала Алмазова, 8
Тел. (044) 285-65-61
www.ipiend.gov.ua, e-mail: office@ipiend.gov.ua

Виготовлювач ПП Лисенко М.М.
16600, м. Ніжин Чернігівської області, вул. Шевченка, 20
Тел.: (04631) 9-09-95; (067) 4412124
E-mail: vidavec.lisenko@gmail.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.